

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Λουδοβίκος Φόουερμπαχ

ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Πρόλογος
ΓΚΕΟΡΓΚΙ ΠΛΕΧΑΝΩΦ

Μετάφραση
ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ

Ιστορική Επιμέλεια
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΑΕΡΑΤΟΣ

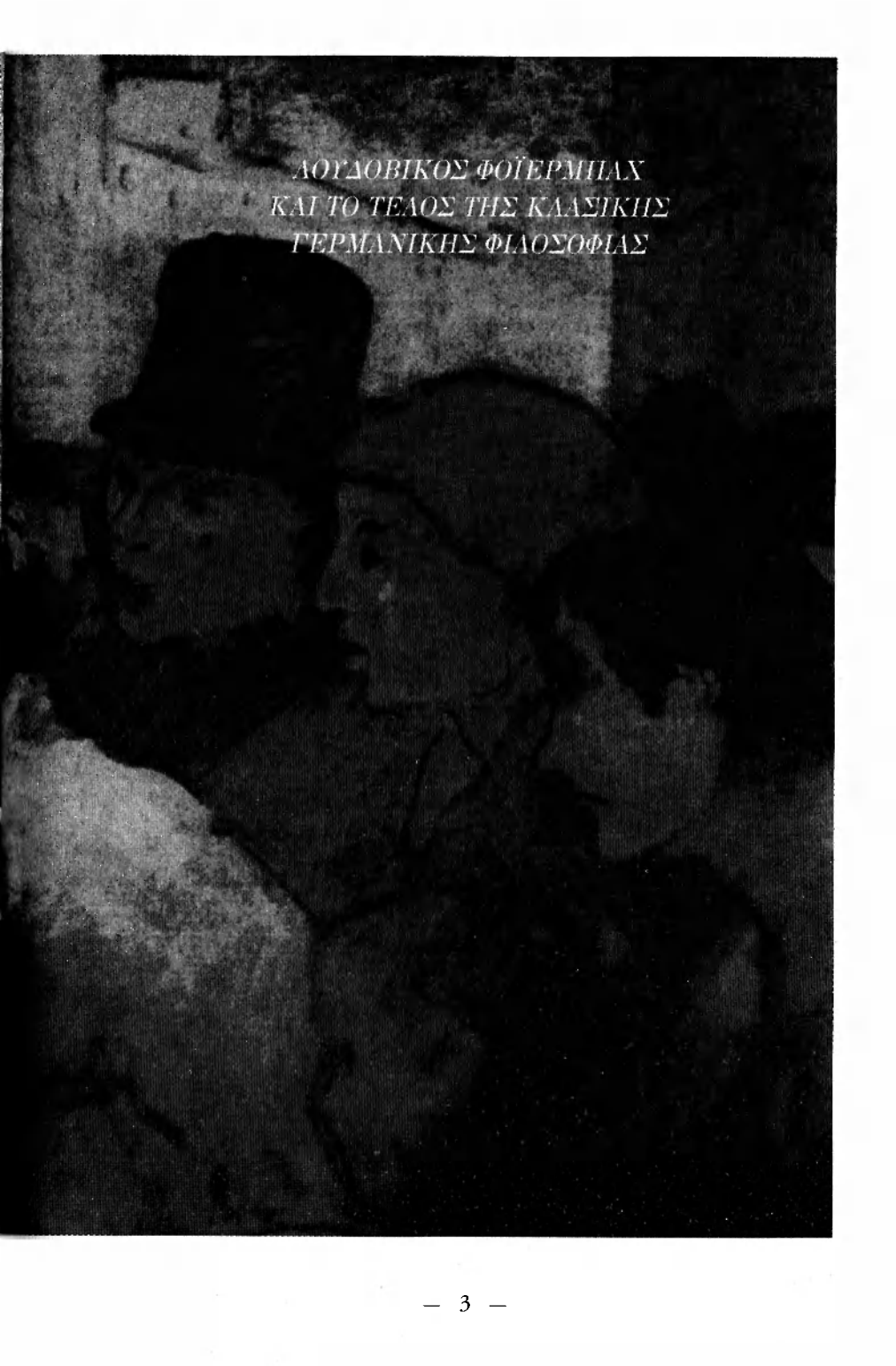

Ένοπλη καταστολή εργατικής διαδήλωσης (1848).

*Η φιλοσοφία βρίσκει στο προλεταριάτο τα υλικά της όπλα.
όπως το προλεταριάτο βρίσκει στη φιλοσοφία τα πνευματικά του όπλα...*

Καρλ Μαρξ

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΪΕΡΜΙΑΧ
ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Σειρά: Πολιτική και Ιστορία
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ
ΤΙΤΛΟΣ: Ο ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ
ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

© 2001: Εκδόσεις Προσκήνιο
Αμυκλών 19 - 152 31 Χαλάνδρι
Τηλ: 67.55.890 - 67.26.600
Fax: 67.11.004
e-mail: a-siderat@otenet.gr

Υπεύθυνος για τις εκδόσεις ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ
Άγγελος Σιδεράτος

ISBN 960 - 7057 - 85 - 6

Εξώφυλλο: Πάνος Λεσγίδης
Διορθώσεις κειμένων: Βίλλυ Σιδεράτου
Ηλεκτρονική Σελιδοποίηση: Μαύρα Γράψα

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, αναπαραγωγή ολική ή μερική, με οποιονδήποτε τρόπο, χωρίς τη γραπτή άδεια του εκδότη. Το ίδιο ισχύει και για μεταφράσεις του έργου (N. 2121/1993).

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Λουδοβίκος Φόουερπαχ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Πρόλογος
ΓΚΕΟΡΓΚΙ ΠΛΕΧΑΝΩΦ

Μετάφραση
ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ

Ιστορική Επιμέλεια
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Επιμέλεια Έκδοσης
ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΔΕΡΑΤΟΣ

ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΔΕΡΑΤΟΣ

ΣΟΦΙΑΝΤΙΝΗ ΜΑΘΗΤΙΚΗ, ΕΡΜ. 1

SCIENTIA INTERNA

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΙΕΡΜΑΧ
ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΕΚΔΟΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΑΘΗΝΑ,
Α. Γ. ΠΑΠΑΔΗΣ & ΣΥΝ.
ΑΡΧΑΙΑ ΕΠΙΣΤΑΣΙΣ
1927

Κάθε γνήσιο αντίστοιχο έχει την υπογραφή του εκδότη.

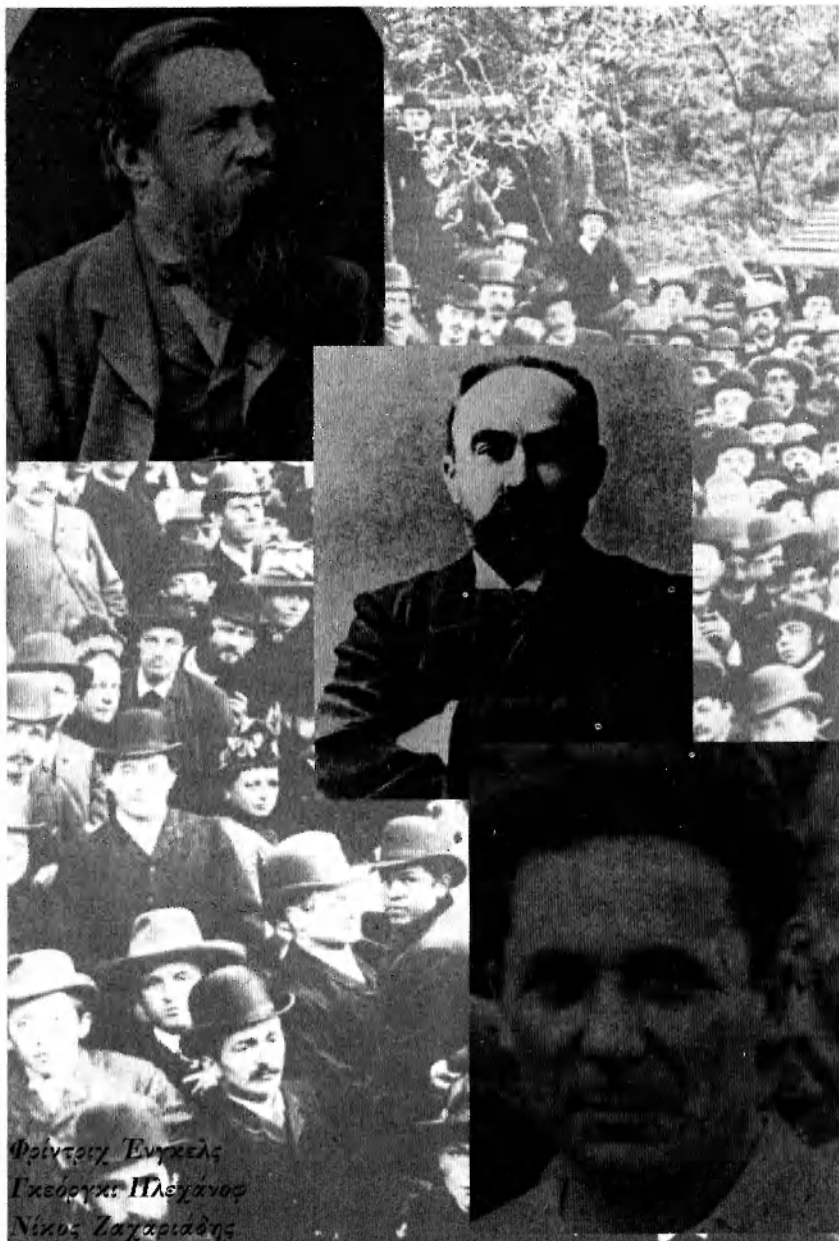

Το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του έργου στα ελληνικά και άποψη από την εσωτερική σελίδα όπου διακρίνεται η υπογραφή του Ν. Ζαχαριάδη.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

<i>Πρόλογος στην παρούσα επανέκδοση</i>	9
<i>I. Πρόλογος του Γκεόργκι Πλεχάνωφ</i>	21
<i>II. Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας</i>	57
<i>Πρόλογος του συγγραφέα</i>	59
<i>Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας</i>	63
<i>III. Δύο προσθήκες: 1) Ο Καρλ Μαρξ για το γαλλικόν υλισμό του 18ου αιώνα: 2) Ο Καρλ Μαρξ για το Λουδοβίκο Φόιερμπαχ</i>	133
<i>Προσθήκη 1. Ο Καρλ Μαρξ για το γαλλικόν υλισμό του 18ου αιώνα</i>	135
<i>Προσθήκη 2. Ο Καρλ Μαρξ για το Λουδοβίκο Φόιερμπαχ</i>	147
<i>IV. Σημειώσεις Γκεόργκι Πλεχάνωφ</i>	151
<i>V. Πίνακας λέξεων</i>	201
<i>VI. Πίνακας ονομάτων</i>	215

Φρίντριχ Εγγκελς
Γεώργκι Πλεχάνοφ
Νίκος Ζαχαριάδης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ

Το έργο του Φ. Ένγκελς "Λουδοβίκος Φόνερμπαχ και το τέλος της Κλασικής Γερμανικής Φιλοσοφίας" δεν εκδίδεται για πρώτη φορά στα ελληνικά αλλά η παρούσα έκδοση (για την ακρίβεια επανέκδοση της πρώτης ελληνικής έκδοσης του 1927), συγκρινόμενη με όλες τις άλλες, είναι ξεχωριστή. Στην πραγματικότητα μοναδική. Πέρα από το γεγονός ότι ο "Λουδοβίκος Φόνερμπαχ" είναι ένα από τα κλασικά έργα της μαρξιστικής φιλοσοφίας, η μοναδικότητα αυτής της έκδοσης έγκειται στους παρακάτω λόγους:

Πρώτον, πρόκειται για τη μοναδική μετάφραση του έργου στην ελληνική γλώσσα από την αντίστοιχη ρωσική έκδοση που είχε επιμεληθεί, στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, ο μεγάλος Ρώσος μαρξιστής φιλόσοφος Γκεόργκι Πλεχάνοφ. Επομένως το κέρδος για τον αναγνώστη είναι διπλό: έχει την ευχέρεια να μελετήσει το κλασικό αυτό έργο του Φ. Ένγκελς με τη βοήθεια του προλόγου και των φιλοσοφικών σχολίων του Γ. Πλεχάνοφ που τον βοηθούν να διευκρινίσει δυσκολονόητα, πιθανόν, σημεία του, αλλά και να διευρύνει τις γνώσεις του πάνω στα ζητήματα που εξετάζονται, κατανοώντας βαθύτερα και πολύπλευρα σημαντικές πλευρές της μαρξιστικής φιλοσοφίας.

Δεύτερον, πρόκειται για μια μετάφραση που φέρνει τη σφραγίδα του Νίκου Ζαχαριάδη, ιστορικού ηγέτη του ΚΚΕ (διετέλεσε Γενικός Γραμματέας της ΚΕ του την περίοδο 1931- 1956), ηγετικού στελέχους της Κομμουνιστικής Διεθνούς (υπήρξε μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής της), και φυσικά σημαντικής ιστορικής προσωπικότητας

που έχει αφήσει ανεξίτηλα τα ίχνη του στην ιστορία του λαϊκού-επαναστατικού κινήματος της χώρας μας και στη σύγχρονη νεοελληνική ιστορία. Μέχρι πρότινος γνωρίζαμε το Ν. Ζαχαριάδη ως πολιτικό ηγέτη αν και οι παλιότερες γενιές των ομοϊδεατών του δεν αγνοούσαν καθόλου τις θεωρητικές του ανησυχίες. Σήμερα όμως μέσα απ' αυτή την έκδοση ξεδιπλώνεται μπροστά μας και ο μελετητής, ο ερευνητής, ο άνθρωπος που από πολύ νεαρή ηλικία (όταν δημοσιευόταν αυτή του η μετάφραση στο έργο του Ένγκελς ήταν μόλις 24 ετών), ασχολήθηκε σοβαρά με τα κορυφαία φιλοσοφικά ζητήματα της εποχής του και ειδικότερα με την κατανόηση και διάδοση της επιστήμης του μαρξισμού, το διαλεκτικό και ιστορικό υλισμό. Η πλευρά αυτή του Ν. Ζαχαριάδη, τώρα πια, ασφαλώς δεν μπορεί να μην εκτιμηθεί δεόντως τόσο από το αναγνωστικό κοινό όσο και από την ιστορική επιστήμη στην προσπάθειά της να προσεγγίσει ολοκληρωμένα την προσωπικότητα και το έργο της μεγαλύτερης- κι ίσως γι' αυτό, συχνά παρεξηγημένης- φυσιογνωμίας του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος.

Ας σταθούμε όμως αναλυτικότερα στα σημεία που θίξαμε, ως προς τη σπουδαιότητα της παρούσας έκδοσης, ούτως ώστε ο αναγνώστης να έχει ολοκληρωμένη αντίληψη της αξίας της, ξεκινώντας από αυτή καθ' αυτή την αξία του έργου του Φ. Ένγκελς.

Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΕΝΓΚΕΛΣ "ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ..."

Το έργο του Ένγκελς "Λουδοβίκος Φούερμπαχ και το τέλος της Κλασικής Γερμανικής φιλοσοφίας" είναι αφιερωμένο στη στάση της μαρξιστικής φιλοσοφίας απέναντι στην κλασική γερμανική φιλοσοφία και ειδικότερα απέναντι στη φιλοσοφία του Χέγκελ και του Φούερμπαχ. Στο έργο εκτίθεται περιεκτικά, αλλά απολύτως κατανοητά, η συμβολή

των δύο αυτών κορυφαίων Γερμανών φιλοσόφων στην ανάπτυξη της φιλοσοφίας. Επίσης σημειώνονται τα λάθη και οι αδυναμίες των φιλοσοφικών τους απόψεων, και ταυτόχρονα υπογραμμίζονται οι βάσεις και οι αρχές του ιστορικού και διαλεκτικού υλισμού. Ο Ένγκελς παρακινήθηκε να γράφει αυτό το έργο, στα 1886, από δυο αιτίες. Η μία ήταν το βιβλίο του Δανού φιλοσόφου Κ. Ν. Στάρκε "Λουδοβίκος Φόιερμπαχ" (Στουτγάρδη 1885). Η δεύτερη αφορούσε τις συγκεκριμένες συνθήκες και ανάγκες της εποχής. Γράφει ο ίδιος στον πρόλογο του παρόντος έργου:

"η κοσμοθεωρία του Μαρξ βρήκε οπαδούς μακριά, έξω από τα σύνορα της Γερμανίας και της Ευρώπης, σ' όλο τον πολιτισμένο κόσμο. Συνάμα η κλασική γερμανική φιλοσοφία σημειώνει τώρα στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στην Αγγλία και στα Σκανδιναβικά κράτη ένα είδος Αναγέννησης. Και στη Γερμανία ακόμα, καθώς φαίνεται, αρχίζουν όλοι ν' αηδιάζουν εκείνο το εκλεκτικό κρυζούμι, που σερβίρεται στα εκεί πανεπιστήμια με το όνομα της φιλοσοφίας. Έχοντας αυτά στο νου μου, όλο και περισσότερο θεωρούσα επίκαιρο να κάμω μια σύντομη και συναρμοσμένη ανάλυση στη σχέση μας με τη χεγκελιανή φιλοσοφία- για την πρωταρχική μας σύνδεση, καθώς και για τη ρήξη μας μ' αυτήν. Επίσης νόμιζα πως μας έμενε ένα χρέος τιμής: ν' αναγνωρίσω με πλέρια την επίδραση που είχε πάνω σε μας, περισσότερο από κάθε άλλο φιλόσοφο της μεταχεγκελιανής εποχής, ο Φόιερμπαχ, στη δική μας περίοδο στην περίοδο των ανήσυχων τάσεων.

Γι' αυτό και δέχτηκα πρόθυμα την πρόταση που μου έκαμε η σύνταξη του "Neue Zeit" να επιχειρήσω την κριτική ανάλυση του βιβλίου του Στάρκε για το Φόιερμπαχ".

Ο "Λουδοβίκος Φούερμπαχ" του Ένγκελς χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη φιλοσοφική επανάσταση που έφερε στη Γερμανία η φιλοσοφία του Χέγκελ και στο πως από τον Χέγκελ περάσαμε στον Φούερμπαχ. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ουσία του Ιδεαλισμού και του Υλισμού πάνω στο βασικό πρόβλημα της φιλοσοφίας που είναι το πρόβλημα της σχέσης της νόησης- συνείδησης και του Είναι. Στο τρίτο κεφάλαιο ασκείται κριτική στις ιδεαλιστικές αντιλήψεις του Φούερμπαχ για την ιστορία όπως αυτές εκφράζονται στη φιλοσοφία του για τη θρησκεία και την ηθική. Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο, αναλύονται οι βασικές θέσεις του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού. Ο μεγαλοφυής τρόπος με τον οποίο αναλύονται από τον Ένγκελς τα θέματα της παρούσας εργασίας του δικαιολογούν απόλυτα τον Λένιν που χαρακτήρισε τον "Λουδοβίκο Φούερμπαχ..." εγκόλπιο κάθε συνειδητού εργάτη. "Ο Μαρξ και ο Ένγκελς- γράφει συγκεκριμένα ο Λένιν'- υπεράσπισαν με τον πιο αποφασιστικό τρόπο το φιλοσοφικό υλισμό και εξήγησαν επανειλημμένα πόσο βαθιά λαθεμένη είναι κάθε παρέκκλιση απ' αυτή τη βάση. Οι απόψεις τους έχουν εκτεθεί με τη μεγαλύτερη σαφήνεια και διεξοδικότητα στα έργα του Ένγκελς "Λουδοβίκος Φούερμπαχ" και "Αντι-Ντύρινγκ", που όπως και το "Κομμουνιστικό Μανιφέστο", αποτελούν εγκόλπιο κάθε συνειδητού εργάτη".

Αλλά αν είναι τόσο μεγάλη η αξία του παρόντος έργου του Ένγκελς, τι περισσότερο θα μπορούσε να της προσθέσει με τη συμβολή του ο Γκ. Πλεχάνοφ;. Στο ερώτημα αυτό ερχόμαστε να απαντήσουμε τώρα.

1. Β. Ι. Λένιν: "Απαντα", (Σύγχρονη Εποχή, τόμος 23, σελ. 42).

Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΓΚΕΟΡΓΚΙ ΠΛΕΧΑΝΟΦ

Ο Γκ. Πλεχάνοφ υπήρξε ο σκαπανέας του Μαρξισμού στη Ρωσία και ένας από τους μεγαλύτερους θεωρητικούς της 2ης Διεθνούς. Υπήρξε βαθύς μελετητής των έργων του Καρλ Μαρξ και του Φ. Ένγκελς, αρκετά από τα οποία μετέφρασε και εξέδωσε σχολιασμένα στα ρωσικά. Η προσοχή και το βάθος με το οποίο μελετούσε το μαρξισμό αποδεικνύεται περίτρανα από την παρούσα έκδοση του "Λουδοβίκου Φόνερμπαχ" που ο ίδιος επιμελήθηκε, από το δικό του, προσωπικό, φιλοσοφικό έργο, αλλά και από τις σημειώσεις που κρατούσε πάνω στα βιβλία των κλασικών του Μαρξισμού που διάβαζε. Σε μια βιογραφία του αναφέρεται χαρακτηριστικά²: "Οι σημειώσεις του Πλεχάνοφ στα βιβλία του Μαρξ και του Ένγκελς αποδείχνουν τη βαθιά προσοχή με την οποία μελετούσε τα έργα τους και πως έβρισκε στις εργασίες τους υλικό για τον αγώνα του με τους Ρώσους και τους Ευρωπαίους εχθρούς του μαρξισμού".

Για να κατανοήσει κανείς την προσφορά του Πλεχάνοφ στην ανάπτυξη του Μαρξισμού- όχι μόνο στη Ρωσία αλλά και παγκόσμια- θα πρέπει να γνωριστεί με το φιλοσοφικό του έργο, μέρος του οποίου μπορεί να βρει δημοσιευμένο και στην ελληνική γλώσσα. Η κλασική για παράδειγμα εργασία του "Η εξέλιξη της μονιστικής αντίληψης της ιστορίας"³ διατηρεί ακόμη και σήμερα αναλλοίωτη την αξία της, ενώ υπήρξε τόσο σημαντική η επίδρασή της στο ρωσικό εργατικό κίνημα που ο Λένιν δεν δίσταζε να σημειώσει- χωρίς ίχνος υπερβολής- πως

2. Μ. Ιοβτσούκ- Ι Κουρμπάτοβα: "Γ. Πλεχάνοφ", εκδόσεις Ακάδημος, Αθήνα 1980, σελ. 127.

3. Ελληνική έκδοση: Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος και Γερ. Αναγνωσιτίδης.

πρόκειται για το βιβλίο "με το οποίο διαπαιδαγωγήθηκε ολάκερη γενιά Ρώσων μαρξιστών"⁴.

Είναι βέβαια γεγονός πως ο Πλεχάνοφ δεν ακολούθησε την τάση των μπολσεβίκων μέσα στο ρωσικό εργατικό κίνημα. Αντίθετα, συνδέθηκε με τη συμβιβαστική ομάδα των μενσεβίκων και, τόσο στο έδαφος της Ρωσίας όσο και διεθνώς, με την πολιτική του συμπεριφορά, υπήρξε εξέχουσα προσωπικότητα του οπορτουνιστικού ρεύματος. Στο επίπεδο όμως της φιλοσοφίας ποτέ δεν αποχωρίστηκε από το Μαρξισμό, κάτι που ο Β. Ι. Λένιν του το αναγνώρισε χωρίς τον παραμικρό δισταγμό όταν έγραφε⁵: "δεν μπορεί κανείς να γίνει συνειδητός, πραγματικός κομμουνιστής, χωρίς να μελετάει- κυριολεκτικά να μελετάει- όλα όσα έχει γράψει ο Πλεχάνοφ σχετικά με τη φιλοσοφία, γιατί αυτό είναι το καλύτερο που υπάρχει σε όλη την παγκόσμια φιλολογία του μαρξισμού". Και σε υποσημείωση που συμπλήρωνε αυτή του την εκτίμηση για τον Πλεχάνοφ ο Λένιν πρόσθετε: "Με την ευκαιρία, δεν μπορώ να μην εκφράσω την επιθυμία, πρώτο, η τωρινή έκδοση των έργων του Πλεχάνοφ να συγκεντρωθεί σε ιδιαίτερο τόμο ή σε ιδιαίτερους τόμους, με πολύ λεπτομερές ευρετήριο κτλ. όλα τα άρθρα του για τη φιλοσοφία. Γιατί αυτά πρέπει να μπουν στη σειρά των υποχρεωτικών εγχειριδίων του κομμουνισμού. Δεύτερο, το εργατικό κράτος πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να απαιτεί από τους καθηγητές της φιλοσοφίας να γνωρίζουν το περιεχόμενο της μαρξιστικής φιλοσοφίας, όπως το έχει εκθέσει ο Πλεχάνοφ και να μπορούν να μεταδώσουν στους μαθητές αυτή τη γνώση".

Ας περάσουμε τώρα στον τρίτο, κατά σειρά, συντελεστή αυτής της έκδοσης, το Νίκο Ζαχαριάδη.

4. Β. Ι. Λένιν: "Απαντα", Σύγχρονη Εποχή, τόμος 19, σελ. 320- 321.

5. Β. Ι. Λένιν, στο ίδιο, τόμος 42, σελ. 290.

Ο Ν. ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ, Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Για την προσωπικότητα του Ν. Ζαχαριάδη έχουν γραφεί και ειπωθεί πολλά στα οποία ασφαλώς δεν είναι του παρόντος να αναφερθεί και να τα σχολιάσει κανείς. Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι αυτή η πλευρά του έργου του, το μεταφραστικό και συγγραφικό του, δηλαδή, έργο καθώς και η γενικότερη μαρξιστική του συγκρότηση έχουν εντελώς αγνοηθεί ή υποτιμηθεί απ' όσους θέλησαν να ασχοληθούν μαζί του, είτε από τη θέση του ιστορικού επιστήμονα, είτε από τη θέση του ερευνητή της ιστορίας είτε, ακόμη, και από τη θέση του απομνημονευματογράφου. Παντελώς έχει αγνοηθεί η μετάφρασή του, πάνω στο "Λουδοβίκο Φόνερμπαχ" του Ένγκελς. Οι παλιότερες γενιές ερευνητών γνώριζαν ότι επρόκειτο για δική του μεταφραστική δουλειά. Οι νεώτεροι, όμως, είτε από ελλιπή γνώση των ιστορικών πηγών, είτε γιατί παρασύρθηκαν από συγκεκριμένη αιτία- στην οποία και θα αναφερθούμε-, στα βιογραφικά σημειώματα που συντάσσουν γι' αυτόν δεν του αναγνωρίζουν καθόλου μεταφραστικό έργο.

Είναι γεγονός, πως στην πρώτη έκδοση- της παρούσας επανέκδοσης- του "Λουδοβίκου Φόνερμπαχ" αναφερόταν ότι η μετάφραση είχε γίνει από τον "Κ. Ζαχαριάδη"⁶. Για όποιον δεν έχει ερευνήσει το θέμα, αυτό το "Κ" ασφαλώς μπερδεύει και δημιουργεί την εντύπωση πως ο μεταφραστής είναι κάποιος που είχε το ίδιο επώνυμο με τον ιστορικό ηγέτη του ΚΚΕ. Όμως ο "Κ. Ζαχαριάδης" είναι το ίδιο και το αυτό πρόσωπο με τον Ν. Ζαχαριάδη. Πολλές φορές ο τελευταίος χρησιμοποίησε ψευδώνυμο για να υπογράψει τα γραπτά του που προορίζονταν για δημοσίευση. Ήταν η εποχή τέτοια που επέβαλε την τήρηση

6. Βλέπε στην παρούσα έκδοση φωτοτυπία του εξωφύλλου της αρχικής.

συνωμοτικών κανόνων από τους επαναστάτες. Έτσι άλλα κείμενα του έχουν ως υπογραφή το "Κ", άλλα την λέξη "Κούτβης"¹⁷, άλλα τα αρχικά "Ν. Ζ." και άλλα το "Κ. Ζαχαριάδης" που για τους μνημένους σήμαινε πως πρόκειται για τον Ζαχαριάδη τον "Κούτβη", δηλαδή για το Ν. Ζαχαριάδη.

Αλλά κι αν δεν τα γνωρίζαμε όλα αυτά, αδιάσειστη μαρτυρία, για το γεγονός ότι ο Ν. Ζαχαριάδης είναι το ίδιο και το αυτό πρόσωπο με τον Κ. Ζαχαριάδη που φέρεται ως μεταφραστής της πρώτης ελληνικής έκδοσης του "Λουδοβίκου Φόνερμπαχ, έχουμε στον πρόλογο που έγραψε ο Γ. Ζιούτος για την πρώτη μεταπολεμική έκδοση της μελέτης του Ν. Ζαχαριάδη "Ο Αληθινός Παλαμάς". Εκεί διαβάζουμε⁸: "Η βιβλιογράφηση των έργων του Ζαχαριάδη δεν είναι εύκολη. Τεράστια πνευματική παραγωγή είναι σκορπισμένη σε περιοδικά και εφημερίδες... Σημειώνουμε εδώ μόνο τα τυπωμένα σε ξεχωριστά βιβλία έργα:

1. Βασικά Νεοελληνικά προβλήματα, Αθήνα 1937 (πολυγραφημένο).
2. Προσχέδιο για το πρόβλημα του ΚΚΕ, Αθήνα 1937 (πολυγραφημένο)
3. Ιστορία του ΚΚΕ (έκδοση "Κομμουνιστικής Επιθεώρησης", άρ. 2, 1943)
4. Αληθινός Παλαμάς
(Μεταφράσεις από τα ρούσικα):
5. Φ. Ένγκελς: Ο Λουδοβίκος Φόνερμπαχ και το τέλος της κλασικής Γερμανικής φιλοσοφίας, Αθήνα 1927.
6. Ν. Λένιν: Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός (ανέκδοτο).

7. ΚΟΥΤΒ = Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο Εργαζομένων της Ανατολής. Σχολή της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Όσοι κομμουνιστές είχαν σπουδάσει σ' αυτό το πανεπιστήμιο αποκαλούνταν και Κούτβηδες. Στο Πανεπιστήμιο αυτό είχε σπουδάσει και ο Ν. Ζαχαριάδης.

Στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία- που δυστυχώς απέναντι στο Ν. Ζαχαριάδη δεν έχει σταθεί καθόλου έντιμα- ο ιστορικός ηγέτης του ΚΚΕ εμφανίζεται ανεπαρκώς μορφωμένος και φυσικά υπερβολικά δογματικός. Πρόκειται για έναν ακόμη μύθο γύρω από το πρόσωπό του κι αυτό αποδεικνύεται εύκολα αν ληφθεί υπόψη ότι είχε αριστεύσει στα πανεπιστήμια της Κομμουνιστικής Διεθνούς, ότι ήταν πολύγλωσσος (γνώριζε καλά τουλάχιστον τα ρωσικά και τα γερμανικά), ότι δεν εγκατέλειπε ποτέ το διάβασμα, κι ότι έδινε πολύ μεγάλη σημασία στη γενική εγκυκλοπαιδική και στην ειδική μαρξιστική κατάρτιση των μελών και των στελεχών του ΚΚΕ. Η ίδια του η πολιτική δράση, η αρθρογραφία του και γενικότερα το συγγραφικό του έργο κάθε άλλο παρά επιβεβαιώνουν τον ισχυρισμό ότι ήταν ημιμαθής και δογματικός. Ειδικότερα για το "δογματικός" που αναφέρεται στον τρόπο που, δήθεν, αντιλαμβάνονταν τον Μαρξισμό, αξίζει να παραθέσουμε δύο, μόνο, αποσπάσματα από γραπτά του ώστε και ο αναγνώστης να μπορεί να σχηματίσει απευθείας γνώμη. Στην μπροσούρα του "Ο Κομμουνιστής Λαϊκός Αγωνιστής Μέλος του ΚΚΕ", ο Ν. Ζαχαριάδης γράφει ανάμεσα σε άλλα⁸:

"Οι κομμουνιστές αποφεύγουν τον εκδογματισμό του Μαρξισμού-Λενινισμού, δεν ξεχνάν ποτέ τη βασική του αρχή, ότι ο μαρξισμός δεν είναι δόγμα, μα καθοδήγηση για δράση. Αυτό απαιτεί από τα στελέχη μας και από ολόκληρο το κόμμα έναν αδιάκοπο θεωρητικό συγχρονισμό... Έτσι ο κομμουνιστής μελετώντας ζωντανά τη θεωρία μας, την ουσία της και όχι το γράμμα της, όχι μόνον ο ίδιος συγχρονίζεται θεωρητικά, μα έχει υποχρέωση να συμβάλει και ο ίδιος στο παραπέρα δού-

8. Ν. Ζαχαριάδη: "Ο Αληθινός Παλαμάς", εκδόσεις "ΤΑ ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ", Αθήνα 1945, σελ. 8.

9. Ν. Ζαχαριάδη: "Ο Κομμουνιστής Λαϊκός Αγωνιστής Μέλος του ΚΚΕ", έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Αθήνα 1946, σελ. 18- 19.

λεμα της θεωρίας μας, συνεισφέροντας και αυτός από την πείρα του και από τη δουλειά του στη γενική προσπάθεια..

Σπουδάζοντας τη διδασκαλία μας από τις πηγές αυτών που την ίδρυσαν και την προώθησαν παραπέρα, το στέλεχός μας, σε συνδυασμό πάντα με την πρακτική δουλειά του, συγκεντρώνει την προσοχή του σε δύο σημεία: πρώτα στη διαλεκτική μας μεθοδολογία, που είναι και το πιο επαναστατικό και αποτελεσματικό όπλο μας. Η διαλεκτική μας υποχρεώνει όλα τα φαινόμενα και τα πράγματα στη φύση και στην κοινωνία, να τα βλέπουμε στην ενότητά τους, στην κίνησή τους και στις αλλαγές τους, ποσοτικές και ποιοτικές, δηλαδή στη γέννηση, στο μέτωμα και στο ξεπέρασμά τους, στην αλληλοσύνδεση και στη νομοτέλειά τους, μέσα στις αντιθέσεις που περικλείουν και που τα κινούν προς τα μπρος. Και δεύτερο, ξεχωριστά σ' αυτή την κίνηση προς τα μπρος δηλαδή, συγκεντρώνει την προσοχή του στο καινούργιο που κάθε φορά η εξέλιξη και οι αγώνες φέρνουν μπροστά μας, και που απαιτεί, το καινούργιο αυτό, την πρωτόβουλη, μελετημένη, συγκεκριμένη αντιμετώπιση."

Ο Ζαχαριάδης δεν υποτιμούσε καθόλου τη θεωρία, συμπέρασμα που προκύπτει αβίαστα απ' όλη τη ζωή και τη δράση του. Ακόμη και τότε, που είχε πάψει πια να παίζει ενεργό πολιτικό ρόλο, που δεν βρισκόταν στο προσκήνιο των εξελίξεων και που δεν μπορούσε καν να τις επηρεάσει, φαίνεται ότι βασανιζόταν συνεχώς γύρω από τις ανάγκες ανάπτυξης της μαρξιστικής επιστήμης και δεν δίσταζε να προβεί σε αυτοκριτικές- γενικότερα για το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα-προσεγγίσεις που αξίζει να προσεχτούν. Στην τελευταία μάλιστα φάση της ζωής του, σ' ένα μπλοκ σημειώσεων είχε γράψει χαρακτηριστικά¹⁰:

10. Π. Ανταίου: "Ν. Ζαχαριάδης: Θύτης και θύμα", εκδόσεις Φυντράκη, σελ. 361- 362.

"Το δικό μας "θανάσιμο" λάθος είταν ότι τη διαλεχτική θέλαμε να την αποφετώσουμε, να τη σπριμώξουμε μέσα σε καλούπια, νόμους, περιθώρια. Αφτό¹¹ για τη διαλεχτική αποτελεί σκότωμα, στραγγαλισμό. Και για τέτοιο φέρσιμο η διαλεχτική, δηλ. η ζωή εκδικιέται γιατί μας αφήνει πίσω της έκθετους, πελαγωμένους, έξω απ' την πραγματικότητα.

Ο τέτοιος χειρισμός της διαλεχτικής φέρνει το νέκρωμα της θεωρίας, οπότε και προβάλλει παντοδύναμη η θέση, η διαπίστωση του Λένιν: χωρίς επαναστατική θεωρία δεν υπάρχει επαναστατική πράξη. Και ο R. OPPENHEIMER έχει δέκα φορές δίκιο όταν λέει, ότι η σύγχρονη φυσική έχει ανάγκη από καινούργια θεωρία, είναι εκατό φορές σωστό ότι το παγκ. Κομ. κίνημα¹² έχει ζωτική ανάγκη από καινούργιο θεωρητικό φώτισμα της νέας εποχής, δηλ. σημερινό μαρξισμό-λενινισμό. Το κλειδί εδώ βρίσκεται στη διαλεχτική, ζωογόνα, πανανατρεπτική, απεριόριστη, ατέρμονα διαλεχτική. Η διαλεχτική (= ζωή) ακατάπανστα ξαναγεννά και ανανεώνει τον εαυτό της. Και το ανθρώπινο μυαλό μπορεί να στέκει στο ύψος των απαιτήσεων της διαλεχτικής, όχι όταν υποτάσσεται τυφλά στο δοσμένο "σταθμό", όριο, επίπεδο ανάπτυξη της (αφτό η διαλεχτική δεν το ανέχεται γιατί τη σκοτώνει), μα όταν το επίπεδο αυτό παίρνεται μονάχα σαν αφετηρία για το παραπέρα φτερούγισμα, αναπέτασμα της θεωρίας στην εξήγηση του κόσμου, και σαν συνέπεια στο παραπέρα ξεδίπλωμα της πραχτικής για τη μεταβολή του κόσμου αυτού.

Έτσι το ξεπέρασμα όλων των σημερινών διαφωνιών (της κρίσης;)

11. Η αρθρογραφία είναι του πρωτοτύπου. Ο Ν. Ζαχαριάδης ηθελημένα και όχι από άγνοια των ορθογραφικών κανόνων, έγραφε μ' ένα δικό του τρόπο.

12. Παγκόσμιο Κομμουνιστικό Κίνημα.

στο παγκ. κομ. Κίνημα, δηλ. στην πρωτοπόρα θεωρία και πράξη, βρίσκεται στη διαλεκτική ανανέωση του μαρξισμού- λενινισμού. Δηλ. χρειαζόμαστε κάτι ανάλογο με αυτό που έκαναν στη δική τους εποχή οι Μαρξ- Ένγκελς- Λένιν.

Για τη διαλεκτική, την ύπαρξή της, για οξυγόνο ζωτικά απαραίτητο = λεύτερη σκέψη- λεύτερη δημιουργία, λεύτερη συζήτηση χωρίς εκ των προτέρων φραγμούς- περιορισμούς- βέτο- ταμπού- ιερά απαραβίαστα- απρόσιτες και αιράνταχτες εγκυρότητες + επιστημονική πειθαρχία, πολιτική αφοκυριαρχία και στοχοπροσήλωση, συνειδητή υποταγή στις διαλεκτικές απαιτήσεις της ζωής, της προόδου".

Αυτός ήταν ο Ν. Ζαχαριάδης.

Τώρα που ο αναγνώστης έχει τις βασικές πληροφορίες για την παρούσα έκδοση αυτή καθ' αυτή, τους συντελεστές της- για το συγγραφέα, τον επιμελητή και τον μεταφραστή- δεν έχει παρά να προχωρήσει μόνος του στην ανακάλυψη της αξίας της.

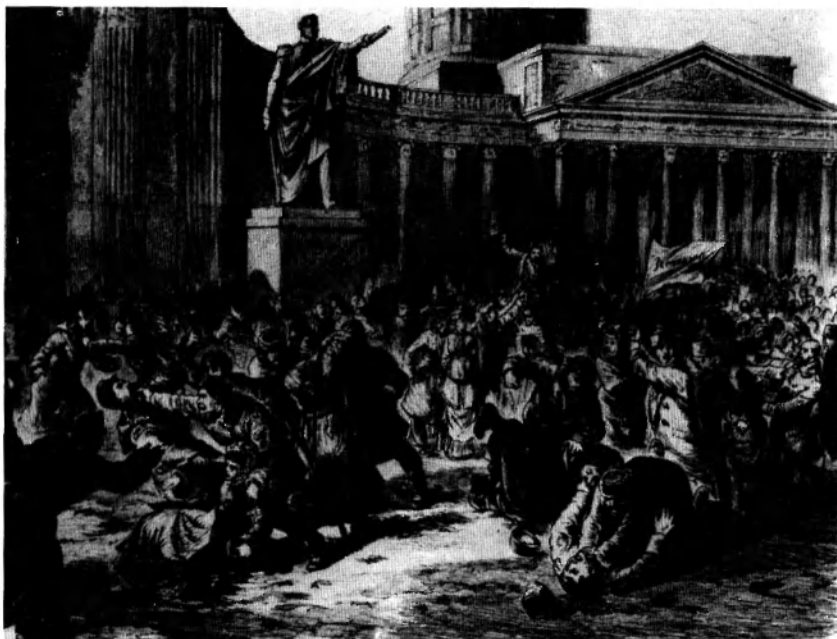
Αθήνα

Ιούνης 2001

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
(Δημοσιογράφος - Ιστορικός)

Ι
ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ ΓΚΕΟΡΓΚΙ ΠΛΕΧΑΝΩΦ

Διαδήλωση στην Πετρούπολη στα τέλη του 19ου αιώνα.

Στη παρούσα έκδοση διατηρείται η ορθογραφία της αρχικής του 1927. Δεν διατηρείται το πολυτονικό σύστημα που εχρησιμοποιείτο αποκλειστικά εκείνη την εποχή και έχουν διορθωθεί τα παροράματα.

ΠΡΩΤΟΒΑΒΙΛΩΝΙΑ

Η βασιλεία των Ασσυρίων και των Βαβυλωνίων
 διαρκεί μέχρι τον 6ο αιώνα π.Χ. Η ιστορία της
 βασιλείας τους είναι γεμάτη με πολέμους και
 κατακτήσεις. Ο Σαρδανάπαπλος ο 4ος βασιλιάς
 της Βαβυλώνας καταστράφηκε από τους
 Μήδους το 605 π.Χ. Η Βαβυλώνα έγινε
 μέρος της αυτοκρατορίας των Μήδων και
 αργότερα των Περσών.

Η ιστορία της Βαβυλώνας είναι γεμάτη με
 θαύματα και μυστήρια. Η πόλη ήταν
 η πιο μεγάλη και πλούσια της εποχής.
 Ο Νεβουκadnezzar ο 2ος βασιλιάς της
 Βαβυλώνας έχτισε τον Πύργο του Βαβέλ
 και τον Κήπο της Βαβυλώνας.

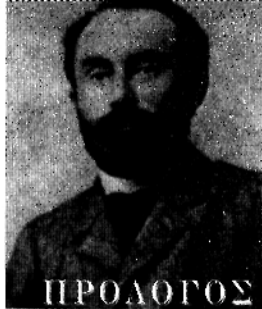
Η ιστορία της Βαβυλώνας είναι γεμάτη με
 μυστήρια και θαύματα. Η πόλη ήταν
 η πιο μεγάλη και πλούσια της εποχής.
 Ο Νεβουκadnezzar ο 2ος βασιλιάς της
 Βαβυλώνας έχτισε τον Πύργο του Βαβέλ
 και τον Κήπο της Βαβυλώνας.

Αυτόγραφο του Γ. Β. Πλεχάνοφ

Προγραμμα
 «Απελευθέρωση της δουλείας»

Η πρώτη σελίδα του προγράμματος της ρώσικης μαρξιστικής ομάδας «Απελευθέρωση της δουλείας», ηγέτης της οποίας ήταν ο Γκ. Πλεχάνοφ.

Η πρώτη σελίδα του προγράμματος της ρώσικης μαρξιστικής ομάδας «Απελευθέρωση της δουλείας», ηγέτης της οποίας ήταν ο Γκ. Πλεχάνοφ.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΓΚΕΟΡΓΚΙ ΠΛΕΧΑΝΩΦ

Από πολύν καιρό είχα υποδείξει ότι η θριαμβεύουσα αντίδραση μιάς παρουσιάζεται ανάμεσα στ' άλλα και με φιλοσοφική μορφή και είχα προβλέψει ότι οι Ρώσσοι μαρξιστές για να μπορέσουν ν' αμυνθούν ενάντια σ' αυτή την αντίδραση, θ' αναγκαστούν απαραίτητα ν' ασχοληθούν με τη φιλοσοφία. Η πρόβλεψή μου αυτή επαληθεύτηκε ολότελα από τα κατοπινά γεγονότα. Οι Ρώσσοι μαρξιστές καταπιάστηκαν με τη φιλοσοφία. Αλλά καταπιάστηκαν μ' αυτήν πολύ αργά και με δίχως κέφι. Γι' αυτό, τα αποτελέσματα δεν είναι και πολύ ευχάριστα. Πολλές φορές δοκιμάζαμε κάποια λύπη, όταν βλέπαμε να πέφτουν φιλοσοφικά βιβλία σε χέρια συντρόφων. Δοκιμάζαμε κάποια λύπη, γιατί ξαίραμε, πως οι σύντροφοι αυτοί δεν θα μπορούσαν να εξετάσουν κριτικά τους συγγραφείς που μελετούσαν και βλέπαμε τον κίνδυνο να δεχτούν στο τέλος την επίδρασή τους. Η σύγχρονη φιλοσοφία, όχι μόνο σ' εμάς αλλά και στη Δύση, στέκεται κάτω από τη σημαία της αντίδρασης. Γι' αυτό, από τη μελέτη της φιλοσοφίας αυτής μοιραία εισχωρούσε στα επαναστατικά μυαλά αντιδραστικό περιεχόμενο. Κι άρχιζε έτσι ένα τρομερό ανακάτωμα, που κάποτε έπαιρνε το χτυπητό τίτλο της κριτικής του Μαρξ, και κάποτε από περισσότερη μετριοφροσύνη τον τίτλο της σύνδεσης του Μαρξισμού με τις φιλοσοφικές αντιλήψεις του ενός ή του άλλου ιδεολόγου της μπουρζουαζίας (νεοκαντιανών, Μαχ, Avenarius κ.λπ.). Χωρίς αμφιβολία, ο μαρξισμός μπορεί να συνδεθή με ό,τι θέλεις. Και με τον πνευματι-

σμό (spiritisme) ακόμα. Το ζήτημα όμως είναι άλλο: Πώς μπορεί να γίνη αυτή η σύνδεση; Σ' αυτή την ερώτηση κάθε άνθρωπος που έχει μια σχετική φρόνηση δεν μπορεί ν' απαντήσει, χωρίς να μάς υποδείξει τον εκλεκτισμό, ως το μόνο τρόπο γι' αυτή τη σύνδεση. Με τη βοήθεια του εκλεκτισμού μπορεί να "συνδεθή" το καθετί με ό,τι σου κατεβή στο κεφάλι. Αλλά ο εκλεκτισμός δεν έφερε ποτέ τίποτε καλό, ούτε στη θεωρία, ούτε στην πράξη. Ο Φίχτε λέγει: "Να φιλοσοφής σημαίνει να μην ενεργής και να ενεργής σημαίνει να μη φιλοσοφής". Αυτό είναι πολύ σωστό. Μα άλλο τόσο σωστό είναι και το ότι μονάχα εκείνος που σκέφτεται με συνέπεια μπορεί να έχη και στη δράση του συνέπεια. Για μας μάλιστα, που υπερηφανευόμαστε, ότι αντιπροσωπεύουμε την πιο επαναστατική τάξη που έχει εμφανιστή μέχρι σήμερα στη σκηνή της ιστορίας, η συνέπεια είναι υποχρεωτική, γιατί αλλιώς κινδυνεύουμε να προδώσωμε τον αγώνα μας.

Από τί καθορίζεται η προσπάθεια αυτή να συνδεθή ο Μαρξ με τον ένα ή τον άλλο φιλόσοφο της μπουρζουαζίας;

Πρώτα απ' όλα - από τη μόδα.

Ο Νεκράσωφ για έναν ήρωά του λέγει:

“Ο,τι του πη το τελευταίο βιβλίο
στέκεται στην ψυχή του πιο ψηλά”.

Τέτοιοι ήρωες υπάρχουν πάντα και βρίσκονται σ' όλα τα στρατόπεδα. Τέτοιους συναντούμε, δυστυχώς, και στο δικό μας. Αφθονία απ' αυτούς είχαμε κατά το 1895 - 1900, που τότε για πολλούς "διανοούμενους" μας ο μαρξισμός ήταν το "τελευταίο βιβλίο", που έστεκε "στην ψυχή τους πιο ψηλά". Και φαίνεται, πως τέτοιοι "διανοούμενοι" προετοιμάστηκαν επίτηδες από την ιστορία για να καταπιαστούν να "συνδέσουν" το μαρξισμό με άλλα

“τελευταία βιβλία”. Προσφέρουν έτσι το κατασκευάσμά τους στον απλοϊκό λαό, χωρίς να τον λυπούνται καθόλου.

Το δυσάρεστο όμως είναι, ότι και πιο σοβαροί σύντροφοι αιστάνονται την επιθυμία να “συνδέσουν”. Στην περίπτωση αυτή δεν πρόκειται πια για το θέλγητρο της μόδας. Και η προσπάθεια αυτή, αν και καθαυτή είναι πολύ λυπηρή και βλαβερή φανερώνει πως υπάρχουν αγαθές προθέσεις.

Φαντασθήτε, ότι ένας σύντροφος αιστάνεται την ανάγκη ν’ αποκτήσει μιαν αρμονική κοσμοθεωρία. Ο σύντροφος αυτός κατάλαβε αρκετά καλά τη φιλοσοφικο-ιστορική πλευρά της διδασκαλίας του Μαρξ. Αλλά η καθαυτό φιλοσοφική πλευρά της διδασκαλίας αυτής τού έμεινε ακατανόητη και απροσπέλαστη. Γι’ αυτό συμπεραίνει, ότι την πλευρά αυτή την άφησε ο Μαρξ “ανεπεξεργαστη” και αποφασίζει να την “επεξεργαστή” ο ίδιος. Όταν όμως αρχίση αυτή την όχι και τόσο εύκολη δουλειά, τότε παρουσιάζεται μπροστά του κάποιος εκπρόσωπος του μπουρζουαζικού “κριτικισμού”, που φέρνει, έστω και φαινομενικά, μια τάξη, εκεί, όπου ως τώρα φαινότανε πως βασιλεύει το χάος κι’ έτσι καταχτάει τον όχι πολύ παρασκευασμένο κι όχι πολύ ανεξάρτητο ερευνητή της φιλοσοφικής αλήθειας. Νάτος, λοιπόν, έτοιμος ο “συνδετής”! Οι προθέσεις του ήτανε καλές, αλλά το αποτέλεσμα βγήκε άσχημο.

Οτιδήποτε κι αν λέγουν οι αντίπαλοί μας, ένα είναι το αδιαφιλονίκητο συμπέρασμα: ότι η προσπάθεια να “συνδεθή” ο Μαρξ με άλλες θεωρίες - προσπάθεια, που, όπως λέγουν οι Γερμανοί, μάς τη χτυπούν κατά πρόσωπο - δείχνει βέβαια την επιθυμία τού να σχηματιστή μια αρμονική κοσμοθεωρία, αλλά ταυτόχρονα δείχνει την αδυναμία της σκέψης, την ανικανότητα στο να κρατηθή σοβαρά

και με συνέπεια μια βασική αρχή. Μ' άλλα λόγια εδώ φανερώνεται η ανικανότητα να εννοηθεί ο Μαρχ.

Πώς θα διορθωθεί το κακό αυτό; Δεν βλέπω άλλο τρόπο, από το να διαδοθεί η ορθή άποψη της φιλοσοφίας των Μαρχ - Έγκελς. Και πιστεύω πως γι' αυτό το σκοπό η μπροσούρα αυτή θα βοηθήσει πάρα πολύ.

Πολλές φορές άκουσα την ερώτηση: γιατί δεν μπορεί να συνδεθεί ο ιστορικός υλισμός με τον υπερβατικό ιδεαλισμό του Καντ, τον εμπειριοκριτικισμό του Avenarius, τη φιλοσοφία του Μαχ κ.τλ.; Πάντα απαντούσα με τις ίδιες εκφράσεις που θα απαντήσω και τώρα.

Όσο για τον Καντ αποδείχνω παρακάτω στα σχόλιά μου, ότι είναι αδύνατο να γίνη "σύνδεση" της φιλοσοφικής διδασκαλίας του Καντ με τη θεωρία της εξέλιξης. Άλλο τόσο επίσης δεν μπορούν να συνδεθούν με τη θεωρία της εξέλιξης οι απόψεις του Μαχ και του Avenarius, που εκπροσωπούν τη νεώτερη απόχρωση της φιλοσοφίας του Hume. Αν ακολουθήσης με συνέπεια τις απόψεις αυτές, θα φθάσης στο σολιππισμό, δηλαδή θα καταλήξης να αρνήσαι την ύπαρξη των άλλων ανθρώπων εκτός του εαυτού σου. Ας μη νομίσω ο αναγνώστης πως αστειεύομαι. Ο Μαχ, βέβαια, διαμαρτύρεται ζωηρά ενάντια στη συνταύτιση της φιλοσοφίας του με τον υποκειμενικό ιδεαλισμό του Berkeley· μ' αυτό όμως δείχνει μονάχα την ανακολουθία του. Η σκέψη του Μαχ είναι αυτή: ότι τα σώματα και τα πράγματα αντιπροσωπεύουν μονάχα τα νοερά σύμβολα των αισθήσεών μας (για την ακρίβεια: αντιπροσωπεύουν ομάδες από συμπλέγματα αισθήσεων) και ότι τα σώματα και πράγματα δεν υπάρχουν έξω από τη συνείδησή μας. Αλλά η σκέψη αυτή μονάχα με μια πρωτάκουστη ανακολουθία μπορεί να ξεχωριστή από τον

υποκειμενικό ιδεαλισμό και το σολιπσισμό. Και δεν είναι τυχαίο ότι ένας μαθητής του Μαχ, ο Cornelius, με το βιβλίο του "Einleitung in die philosophie" προσεγγίζει ολοκληρωτικά στο σολιπσισμό. Ο Cornelius δέχεται, πως η επιστήμη δεν μπορεί να λύση για τον άνθρωπο, ούτε θετικά, ούτε αρνητικά, το ζήτημα τού αν υπάρχει οποιαδήποτε ψυχική ζωή εκτός από την ατομική του κάθε ανθρώπου. Αυτό από την άποψη της θεωρίας του Μαχ είναι αδιαφιλονίκητο· αλλά αν η ύπαρξη ξένης προς εμένα ψυχικής ζωής μου είναι αμφίβολη, αν - όπως είδαμε - τα σώματα γενικά είναι μονάχα σύμβολα των αισθήσεων, τότε δεν μένει παρά να συμφιλιωθούμε με το σολιπσισμό. Αυτό όμως δεν αποφασίζει να το κάμει ο Cornelius.

Πρέπει να σημειώσωμε, ότι ο Μαχ δεν θεωρεί τον Cornelius δικό του μαθητή, αλλά μαθητή του Avenarius. Αυτό δεν είναι εκπληκτικό, γιατί ανάμεσα στις απόψεις του Μαχ και στις απόψεις του Avenarius υπάρχουν πολλά τα κοινά, πράγμα, που το αναγνωρίζει μαζί μ' άλλους κι ο ίδιος ο Μαχ (*).

Και η φιλοσοφία του Μαχ και η φιλοσοφία του Avenarius βρίσκουν βασική δυσκολία μπροστά στο ζήτημα που ο Φίχτε το ονομάζει πληθώρα ατόμων (individuum). Αυτή τη δυσκολία δεν μπορούν να την αποφύγουν παρά, ή αν δεχτούν την αλήθεια του υλισμού, ή αν πέσουν στο αδιέξοδο του σολιπσισμού. Αυτό γίνεται ολοφάνερο για τον κάθε σκεφτόμενον άνθρωπο, που ήθελε να διαβάσει λ.χ. το έργο του Avenarius: "Η ανθρώπινη αντίληψη για τον κόσμο"(**). Είναι λοιπόν αυτονόητο ότι η θεωρία του σολιπσισμού

(*) Βλέπε το κεφ. "Η σχέση μου με τον R. Avenarius και με άλλους ερευνητές" στο βιβλίο του Mach: "Die Analyse der Empfindungen", 4. Aufl. S. 38. -

(**) Ένας Γερμανός συγγραφέας παρατηρεί πως για τον εμπειριοκριτικισμό

μονάχα από τους οπαδούς του Ποπρίστσιν μπορεί να “συνδεθί” με κάθε άποψη (όχι μονάχα με την υλιστική).

Η σύγχρονη διδασκαλία για την εξέλιξη - που ένα μέρος της είναι η δική μας ερμηνεία της ιστορίας - μονάχα στον υλισμό βρίσκει στερεή βάση. Γι’ αυτό, δεν είναι εκπληκτικό το ότι οι θεμελιωτές του επιστημονικού σοσιαλισμού δεν αστειεύτηκαν, όπως λέγει ο Έγκελς, με τον υλισμό, αλλά τον μεταφέρανε ορθά σ’ εκείνα τα πεδία της γνώσης, που ως τον καιρό τους ήτανε τα πιο ασφαλή φρούρια του ιδεαλισμού.

Πρέπει να σημειώσωμε, πως με τον υλισμό δεν έχει στενή σχέση μονάχα ο επιστημονικός σοσιαλισμός.

Ο ουτοπιστικός σοσιαλισμός, που αγαπούσε να ερωτοτροπή με τον ιδεαλισμό και μάλιστα με τη θρησκεία, πρέπει κι αυτός επίσης να αναγνωριστή νόμιμο τέκνο του υλισμού, όπως φαίνεται καθαρά κι από την πρώτη προσθήκη σ’ αυτή την μπροσούρα (“Ο Κ. Μαρξ για το γαλλικόν υλισμό του 18ου αιώνα”).

“Ο καρτεσιανός υλισμός - λέγει ο Μαρξ - μεταβλήθηκε σε φυσικές επιστήμες και πήρε απ’ αυτές το όνομά του. Η άλλη κατεύθυνση του γαλλικού υλισμού πέφτει απ’ ευθείας στο σοσιαλισμό και στον κομμουνισμό. Δεν χρειάζεται και πολλή σκέψη για να καταλάβη κανείς την αναγκαία συνάφεια, που έχουν με τον κομμουνισμό και το σοσιαλισμό οι διδασκαλίες του γαλλικού υλισμού για τη φυσική ροπή προς το καλό και για την ισότητα των διανοητικών

η πείρα είναι μονάχα αντικείμενο έρευνας και δεν είναι καθόλου μέσο γνώσης. Αν είναι έτσι, τότε η αντιπαράθεση του εμπειριοκριτικισμού ενάντια στον υλισμό χάνει κάθε σημασία και η γνώμη πως ο εμπειριοκριτικισμός μέλλει ν’ αντικαταστήση τον υλισμό αποδείχεται ολότελα αφελής και ανόητη.

ικανοτήτων όλων των ανθρώπων, για την παντοδυναμία της πείρας, των έξεων, της παιδείας, για την επίδραση που ασκούν πάνω στον άνθρωπο οι εξωτερικές συνθήκες, για τη μεγάλη σημασία της βιομηχανίας, για την ηθικήν ισότητα στις απολαύσεις κ.λπ. Αν ο άνθρωπος αντλή όλα τα αισθήματά του και όλες τις γνώσεις του κ.τλ. από τον εξωτερικό κόσμο, τότε πρέπει αυτόν τον εξωτερικό κόσμο να τον φτιάξουμε έτσι, ώστε ο άνθρωπος να παίρνη απ' αυτόν εντυπώσεις αντάξιες προς τον άνθρωπο, για να συνειθίξη σε αληθινά ανθρώπινες σχέσεις, για να αιστάνεται τον εαυτό του άνθρωπο. Αν το ατομικό συμφέρο με την καλή του έννοια είναι η βάση κάθε ηθικής, θα πρέπει όμως να φροντίζουμε, ώστε τα συμφέροντα του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά να ταιριάζουν με τα συμφέροντα όλης της ανθρωπότητας. Αν ο άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος με την υλική έννοια της λέξης αυτής, δηλαδή αν η ελευθερία του απόμου είναι όχι η αρνητική ικανότητα ν' αποφεύγη αυτές ή εκείνες τις ενέργειες, αλλά η θετική δυνατότητα να εμφανίξη τις ατομικές του ιδιότητες, τότε θα πρέπει να μη τιμωρούμε τα ξεχωριστά άτομα για τα εγκλήματά τους, αλλά να καταστρέψουμε τις αντικοινωνικές πηγές των εγκλημάτων και να δώσουμε στην κοινωνία ελεύθερη θέση για την ενεργητικότητα κάθε ξεχωριστού ανθρώπου. Αν ο ανθρώπινος χαρακτήρας είναι δημιουργήμα των γύρω συνθηκών, τότε θα πρέπει τις συνθήκες αυτές να τις κάμωμε αντάξιες του ανθρώπου. Αν η φύση προώρισε τον άνθρωπο για την κοινωνική ζωή, τότε μονάχα στην κοινωνία θ' αποκαλύπτη ο άνθρωπος την πραγματική του φύση. Τη δύναμη της φύσης του θα πρέπει να τη μελετούμε όχι σε ξεχωριστά άτομα, αλλά σ' ολόκληρη την κοινωνία. Αυτές και παρόμοιες μ' αυτές θέσεις σχεδόν κατά λέξη, βρίσκονται ακόμα και στους πιο παλιούς Γάλλους υλιστές".

Παρακάτω ο Μαρξ φανερώνει ξεκάθαρα τη στενή συγγένεια των διαφόρων ουτοπιστικών σχολών της Γαλλίας και της Αγγλίας με τον υλισμό.

Σε όλα αυτά δεν δίνουν καμιά προσοχή οι άνθρωποι, που προσπαθούν να “συνδέσουν” το μαρξισμό με τις διάφορες αποχρώσεις τού με πολλή ή λίγη συνέπεια ιδεαλισμού. Κι είναι λυπηρό, πολύ λυπηρό, γιατί πραγματικά “δεν χρειάζεται πολύ σκέψη” για να καταλάβη κανείς πως δε στέκονται καθόλου όλες αυτές οι συνδετικές απόπειρες.

Αλλά πώς πρέπει να εννοούμε αυτό τον υλισμό; Πάνω σ’ αυτό το ζήτημα φιλονικούν πολλοί ως τα σήμερα. Να τι λέγει στην μπροσούρα του ο Έγκελς: “Το ύψιστο πρόβλημα όλης της φιλοσοφίας, το πρόβλημα των σχέσεων της νόησης προς το είναι, έχει τις ρίζες του, το ίδιο όπως και όλες οι θρησκείες, στις περιορισμένες και φτωχές παραστάσεις του αγρίου. Αλλά το ζήτημα αυτό δεν μπορούσε να τεθή αποφασιστικά και ν’ αποχτήση όλη τη σημασία του, παρά μονάχα, όταν η ευρωπαϊκή ανθρωπότητα άρχισε να ξυπνά από τη βαθιά νάρκη του χριστιανικού μεσαίωνα. Ακόμα και μέσα στο μεσαιωνικό σχολαστικισμό το ζήτημα των σχέσεων της νόησης προς το είναι, δηλαδή το ζήτημα αν το πνεύμα ήταν πριν από τη φύση ή η φύση πριν από το πνεύμα, το ζήτημα αυτό, που έπαιξε μεγάλο ρόλο, μ’ όλη την αντίδραση της εκκλησίας, πήρε πιο οξεία μορφή: δημιουργήθηκε ο κόσμος από το Θεό ή υπάρχει προαιώνια;

“Οι φιλόσοφοι χωρίστηκαν σε δυο μεγάλα στρατόπεδα, σύμφωνα με την απάντηση, που έδιναν στο ερώτημα αυτό. Εκείνοι που βεβαίωναν πως το πνεύμα υπήρχε πριν από τη φύση και που, κατά συνέπεια παραδέχονταν έτσι ή αλλιώς τη δημιουργία του κόσμου -

σε τέτοιους μάλιστα φιλόσοφους, λ.χ. στον Χέγκελ, η δημιουργία του κόσμου παίρνει ακόμη πιο παράλογη και πιο περίπλοκη μορφή παρά στους πιστούς χριστιανούς - αποτελούσαν το ιδεαλιστικό στρατόπεδο. Από το άλλο μέρος, εκείνοι που σαν βασική αρχή θεωρούσαν τη φύση, πέρασαν στις διάφορες σχολές του υλισμού. Αυτό μονάχα το περιεχόμενο περικλείουν και κανένα άλλο οι εκφράσεις: ιδεαλισμός και υλισμός, παρμένες στην πρωταρχική τους έννοια. Και μονάχα σ' αυτή την έννοια χρησιμοποιούνται και εδώ. Παρακάτω θα ιδούμε ποια σύγχυση δημιουργείται στην περίπτωση που ήθελε αποδοθή στις εκφράσεις αυτές κάποια άλλη σημασία”.

Έτσι το πιο σοβαρό χαρακτηριστικό του υλισμού είναι αυτό, ότι εξαφανίζει το δυαδισμό του πνεύματος και της ύλης, του Θεού και της Φύσης και θεωρεί τη Φύση για βάση των φαινομένων εκείνων, που για να τα εξηγήσουν οι πρωτόγονες κυνηγετικές φυλές δεχόνταν πως τα φαινόμενα αυτά πηγάζαν από την ενέργεια που έκαναν οι ψυχές των πραγμάτων, δηλαδή τα πνεύματα. Οι αντίπαλοι του υλισμού σχεδόν πάντα έχουν για τον υλισμό πολύ ανόητη αντίληψη. Νομίζουν πως ο Έγκελς δεν ώρισε σωστά την ουσία του υλισμού, πως στην πραγματικότητα ο υλισμός συνταυτίζει τα ψυχικά φαινόμενα με τα υλικά. Γι' αυτό απόρησαν πολύ, όταν εγώ, φιλονικώντας με τον Μπερνστάιν, κατάταξα το Σπινόζα στους υλιστές. Αλλά για ν' αποδείξωμε την ορθότητα του ορισμού, που δίνει ο Έγκελς για τον υλισμό, είναι αρκετό να φέρωμε μερικά αποσπάσματα από τα έργα των υλιστών του 18ου αιώνα.

“Θα παραμείνωμε μέσα στα πλαίσια της φύσης (*demeurons dans la nature*), όταν θα θελήσωμε να εξετάσωμε τα φυσικά φαινόμενα” - λέγει ο συγγραφέας του γνωστού έργου: “*Le bon sens puisé dans la nature*”. (Χόλμπαχ), - “θ’ αρνηθούμε την αναζήτηση τέτοιων

αιτιών, που είναι πάρα πολύ λεπτά και γι' αυτό δεν μπορούν να επενεργήσουν επάνω στις εξωτερικές μας αισθήσεις (*) και θα διατηρήσωμε την πεποίθηση, ότι βγαίνοντας από τα όρια της φύσης δεν θα μπορέσωμε να λύσωμε καμμιιά φορά τα προβλήματα που θέτει μπροστά μας η φύση" (**).

Με την ίδια ακριβώς έννοια εκφράζεται ο Χόλμπαχ και σ' ένα άλλο πιο γνωστό του έργο: "Système de la nature". Δεν παραθέτω αποσπάσματα, ίσα-ίσα γιατί είναι πολύ γνωστό. Περιορίζομαι μονάχα να σημειώσω, ότι το μέρος, που αναφέρεται στο ζήτημά μας, βρίσκεται στο έκτο κεφάλαιο του δευτέρου τόμου του έργου του (σ. 146 της έκδοσης του Λονδίνου του 1781).

Ο Ελβέτιους στέκεται στην ίδια άποψη. "Ο άνθρωπος - λέγει - είναι δημιούργημα της φύσης, βρίσκεται μέσα στη φύση, υποτάσσεται στους νόμους της, δεν μπορεί ν' απελευθερωθή απ' αυτήν, δεν μπορεί, ούτε με τη σκέψη του ακόμα, να βγη από τα όρια της ... Για το ον, που είναι δημιουργημένο από τη φύση, δεν υπάρχει τίποτε πιο πέρα από το μεγάλο σύνολο, που ένα μέρος του αποτελεί κι αυτό το ίδιο το ον. Όντα, που δήθεν στέκονται πιο ψηλά από τη φύση και είναι διαφορετικά από αυτήν δεν είναι παρά απλές χίμαιρες" κ.λπ.(***). Είναι αλήθεια, ότι βρέθηκαν υλιστές, που παραδέχτηκαν την ύπαρξη του θεού και που τη φύση τη θεωρούσαν δημιούργημά του. Τέτοιοι

(*) Πρέπει να σημειώσωμε ότι ο Χόλμπαχ ονομάζει ύλη καθετί που επενεργεί επάνω στις εξωτερικές μας αισθήσεις.

(**) Έχω υπόψει μου την Παρισινή έκδοση «του πρώτου χρόνου της δημοκρατίας».

(***) *Le vrai sens de système de la nature. Chap. I, De la nature.*

ήταν λ.χ. ο Ιωσήφ Πρίστλεϋ (*). Αλλά η πίστη αυτή δεν ήταν για το διάσημο φυσιοδίφη, παρά απλή θεολογική ονομασία της υλιστικής του διδασκαλίας, που βασική θέση της είναι ο συλλογισμός, ότι ο άνθρωπος είναι δημιούργημα της φύσης και ότι “οι σωματικές και πνευματικές ιδιότητες του ανθρώπου έχουν τις ρίζες τους στην ίδια ουσία (substance), μεγαλώνουν, ωριμάζουν και πεθαίνουν μαζί μ’ αυτήν” (**). Η ουσία αυτή είναι η ύλη, όπως το ξαναλέγει ο Πρίστλεϋ πολλές φορές και σ’ αυτό και στ’ άλλα του έργα (**).

Ο Φόϊερμπαχ πολύ σωστά λέγει, ότι εκείνη η ουσία, που ο Σπινόζα θεολογικά την ονομάζει θεό, σε κοντινήν εξέταση (Beisjehte Besehen) αποδειχνεται, ότι είναι η φύση (****). Αυτό είναι σωστό, όπως κι η άλλη παρατήρηση του Φόϊερμπαχ: “Το μυστικό, η αληθινή έννοια της φιλοσοφίας του Σπινόζα είναι η φύση (****). Και γι’ αυτό ακριβώς ο Σπινόζα, παρά το θεολογικό περιβάλλον της βασικής φιλοσοφικής του ιδέας, πρέπει να καταταχθή στους υλιστές. Αυτό το είχε καταλάβει κι ο Ντιντερό ακόμα, που - καθώς φαίνεται κι από το άρθρο του: “Spinosiste” του 15ου τόμου της εγκυκλοπαιδείας του - θεωρεί τον εαυτό του

(*) Βλ. έργο του “Disquisitions relating Matter and Spirit” στον πρώτο τόμο της έκδοσης των έργων του. Μπίρμινγκχαμ 1782. Σ’ αυτό ο θεός θεωρείται δημιουργός μας (our Maker, p. 139), το παν εν παντί (p. 143) κ.τ.λ.

(**) Ibid. p. 69.

(***) “Matter being capable, of the property of sensation or thoughte (The History of the philosophical doctrine concerning the origine of the soul”, στον πρώτο τόμο των έργων, σ. 100.

(****) Werke, IV Baud s. 380.

(*****) Id. s. 38i.

και τους οπαδούς του νεώτερους σπινοζιστές (spinosistes modernes). Αν οι “κριτικοί του Μαρξ” έβγαλαν όλοι τους φωνές από κατάπληξη, όταν εγώ φιλονικώντας με τον Μπερνστάιν, διατύπωσα την ιδέα, ότι ο υλισμός του Μαρξ και του Έγκελς είναι ένα είδος σπινοζισμού (eine Art Spinozismus), αυτό δεν μπορεί να εξηγηθή παρά μονάχα με την καταπληκτική τους αμάθεια (*). Για να καταλάβη κανείς καλύτερα αυτή τη σκέψη, πρέπει πρώτα πρώτα να θυμηθή πως ο Μαρξ και ο Έγκελς πέρασαν μέσα από τη φιλοσοφία του Φόιερμπαχ· και δεύτερο να προσπαθήση να εξηγήση στον εαυτό του κατά τί ακριβώς διαφέρει η φιλοσοφία του τελευταίου αυτού από τη φιλοσοφία του Σπινόζα. Όποιος μπορέσει να τα καταλάβη αυτά, θα ιδή γρήγορα, πως ο Φόιερμπαχ στη βασική του άποψη για τη σχέση τού είναι προς τη νόηση, είναι ο Σπινόζα, που έπαψε να εξυμνή τη φύση με το θεό και που πέρασε στο σχολείο του Χέγκελ.

Ας προχωρήσωμε. Όπως είδαμε παραπάνω, ο Πρίστλεϊ δίδασκε, ότι η ύλη έχει την ιδιότητα να αιστάνεται και να νοή. Αλλ’ από αυτό φαίνεται, ότι ο υλισμός δεν προσπαθεί καθόλου να συνταυτίση όλα τα ψυχικά φαινόμενα με την κίνηση της ύλης, όπως για λογαριασμό του λέγουν οι αντίπαλοί του (**). Για τον υλιστή, η αίσθηση κι η νόηση, δηλαδή με μια λέξη, η συνειδηση, είναι εσωτερική

(*) Για να με αντικρούσουν κάποτε μ’ ερώτησαν τί σημαίνει “είδος σπινοζισμού”. Η απάντηση είναι εύκολη: Στο Μαρξ και στον Έγκελς όπως και στον Ντιντερό - ο σπινοζισμός είναι απαλλαγμένος από τη θεολογική του εξωτερικότητα. Αυτό και τίποτε άλλο.

(**) Βλ. Π. Χ. Λασέβιτς: Die Lehre Kant's von der idealität des Raumes und der Zeit. Berl. 1883, S. 3.

κατάσταση της κινούμενης ύλης. Αλλά κανένας από τους υλιστές εκείνους, που άφησαν ίχνη στην ιστορία της φιλοσοφίας, δεν συνταυτίζει τη συνείδηση με την κίνηση και κανείς δεν εξήγησε τη μια με την άλλη. Οι υλιστές βεβαίωναν, ότι για την εξήγηση των ψυχικών φαινομένων δεν υπάρχει ανάγκη να επινοηθεί ιδιαίτερη ουσία-πνεύμα. Οι υλιστές διακήρυτταν, ότι η ύλη έχει την ικανότητα “να αισθάνεται και να νοή”. Όμως, και η ικανότητα αυτή της ύλης τούς φαινότανε επίσης βασική και κατά συνέπεια τη θεωρούσαν μιαν ιδιότητά της που είναι επίσης ανεξήγητη, όπως και η κίνηση. Έτσι λ.χ. ο Λαμεττρί που πολλοί συνειθίζουν να παριστάνουν τη διδασκαλία του σαν την πιο χονδροειδή μορφή του υλισμού, κατηγορηματικά έλεγε, ότι την κίνηση τη θεωρεί επίσης σαν “θαύμα της φύσης”, όπως και τη συνείδηση (*). Οι διάφοροι όμως υλιστές δεν είχαν την ίδια αντίληψη για την ικανότητα αυτή της ύλης να έχει συνείδηση. Μερικοί - όπως λ.χ. ο Πρίστλεϋ και, καθώς φαίνεται, ο Χόλμπαχ, αν και δεν διατύπωσε ολότελα αποφασιστικά τη γνώμη του - υπόθεταν, πως η συνείδηση παρουσιάζεται στην κινούμενη ύλη, μονάχα στις περιπτώσεις, που είναι οργανωμένη κατά ωρισμένο τρόπο.

Άλλοι - οι Σπινόζα, Λαμεττρί, Ντιντερώ - νόμιζαν, πως η ύλη έχει πάντα συνείδηση, αλλά πως μονάχα σ’ ωρισμένη οργάνωση η συνείδηση φτάνει οπωσδήποτε σε σημαντικό βαθμό εντατικότητας. Σήμερα, την τελευταίαν αυτή γνώμη την υποστηρίζει, όπως είναι γνωστό, ο διάσημος Χαίκελ. Όσο για το γενικό ζήτημα, αν η ύλη έχει την ικανότητα να “νοή”, είναι βέβαιο, πως και ένας φυσιοδίφης ακόμα, αν είναι ευσυνείδητος, θα δυσκολευτή ν’ απαντήσει αρνητικά.

(*) Oeuvres Philosophiques de Mr, de La Mettrie, Amsterdam MPCCLXIV tome premier, p. 67 et 73.

“Βέβαια, στην εποχή μας”, - λέγει ο αγνωστικιστής Huxley στο βιβλίο του για τον Hume, - “όλοι, όσοι κατέχουν καλά το ζήτημα, δεν αμφιβάλλουν, πως οι βάσεις της ψυχολογίας βρίσκονται στη φυσιολογία του νευρικού συστήματος” (*). Αυτό είναι ίσα-ίσα εκείνο που λένουν οι υλιστές. Κι έχει πολύ δίκιο ο Έγκελς όταν στην μπροσούρα του μάς λέγει, ότι ο αγνωστικισμός δεν είναι παρά ντροπαλός υλισμός. Η σύγχρονη ψυχολογία είναι θρεμμένη με το πνεύμα του υλισμού. Είναι αλήθεια, πως μερικοί ψυχολόγοι μεταχειρίζονται τη διδασκαλία του παραλληλισμού των ψυχικών και φυσικών φαινομένων για να αρνηθούν τα υλιστικά εξαγόμενα. Αλλά, στην προκειμένη περίπτωση, η διαπίστωση του παραλληλισμού δεν είναι παρά ένα μέσο μονάχα για την ανακάλυψη της αιτιώδικης σχέσης ανάμεσα στα φαινόμενα, όπως τα έχει πια εξηγήσει ο Αλέξανδρος Μπεν (**).

Τώρα, ας προσέξουμε την άλλη πλευρά του ζητήματος. Η φιλοσοφία των Μαρξ - Έγκελς δεν είναι μονάχα υλιστική φιλοσοφία. Είναι διαλεκτικός υλισμός. Τη διδασκαλία αυτή την αντικρούουν λέγοντας, πρώτα, πως η διαλεκτική καθαυτή δεν αντέχει στην κριτική και δεύτερο, πως ο υλισμός είναι ασυμβίβαστος με τη διαλεκτική. Ας σταθούμε στις αντιρρήσεις αυτές.

Ο αναγνώστης, ίσως, θυμάται, ότι ο Μπερνστάιν εξηγούσε με τη βλαβερή επίδραση της διαλεκτικής εκείνα, που αυτός ονομάζει λάθη των Μαρξ - Έγκελς. Η συνειθισμένη λογική παραδέχεται τον τύπο: “ναι - ναι και όχι - όχι”. Η διαλεκτική όμως μετατρέπει αυτόν τον τύπο στον αντίθετό της: “ναι - όχι και όχι - ναι”. Ο κ. Μπερνστάιν, που αποστρέφεται αυτό τον τελευταίο “τύπο”, λέγει

(*) Βλ. σελ. 181 της γαλλ. μεταφρ. του έργου.

(**) “Πνεύμα και σώμα”.

πως ο τύπος αυτός είναι ικανός να οδηγήσει τον άνθρωπο στους πιο επικίνδυνους πειρασμούς και πλάνες. Και, πολύ πιθανόν, μαζί του να συμφωνήσει η πλειονότητα από όσους λέγονται “ανεπτυγμένοι” αναγνώστες, γιατί ο τύπος: “ναι - όχι και όχι - ναι” είναι ριζικά αντίθετος, κατά το φαινόμενο, προς τους βασικούς και αδιάσειστους νόμους της νόησης. Αυτή, λοιπόν, την πλευρά του ζητήματος πρέπει να εξετάσουμε εδώ.

“Βασικοί νόμοι της νόησης” θεωρούνται τρεις: 1) Ο νόμος της ταυτότητας, 2) ο νόμος της αντίφασης και 3) ο νόμος του αποκλεισμού του τρίτου.

Ο νόμος της ταυτότητας (*principium identitatis*) λέγει: Α είναι Α (*omne supjectum est praeticatum sui*), ή μ’ άλλον τρόπο $A=A$.

Ο νόμος της αντίφασης λέγει: το Α δεν είναι όχι - Α και παρουσιάζει την αρνητική μορφή του πρώτου νόμου.

Ο νόμος αποκλεισμού του τρίτου (*principium exclusi tertij*) λέγει: Δύο αντίθετες κρίσεις, που η μια αποκλείει την άλλη, δεν μπορούν κι οι δυο να είναι λανθασμένες. Κατά συνέπεια: το Α είναι ή Β ή όχι - Β. Η αλήθεια της μιας κρίσης σημαίνει αναπόφευκτα το λάθος της άλλης, και το αντίθετο. Μέση λύση δεν χωρεί, ούτε μπορεί να χωρέσει. Ο Ίμπερβεγκ παρατηρεί πως ο νόμος της αντίφασης κι ο νόμος του αποκλεισμού του τρίτου μπορούν να συνενωθούν στην εξής λογική αρχή: “Σε κάθε ερώτηση, ολότελα καθωρισμένη - που την εννοούμε ίσα - ίσα μ’ αυτή την καθωρισμένη έννοια - για το αν ανήκει σε ωρισμένο αντικείμενο μια ωρισμένη ιδιότητα, πρέπει ν’ απαντούμε: ή - ναι, ή - όχι: και δεν επιτρέπεται ν’ απαντούμε: και ναι και όχι (*).

(*) *System der Logik*, Bonn, S. 219.

Είναι δύσκολο ν' αντιτάξω κανείς τίποτε ενάντια στην ορθότητα αυτής της αρχής. Αν όμως είναι ορθή, τότε ο τύπος: "ναι - όχι και όχι - ναι" δεν στέκεται καθόλου και δεν μένει παρά να τον ειρωνευτούμε, όπως ο κ. Μπερνστάιν, και ν' απορησώμε για το πώς τέτοιοι, χωρίς αμφιβολία βαθυστόχαστοι, σοφοί, όπως ο Ηράκλειτος, ο Χέγκελ και ο Μαρξ τον βρήκαν πιο ικανοποιητικό από τον τύπο: "ναι - ναι και όχι - όχι", τον στηριγμένο ακλόνητα στους βασικούς νόμους της νόησης, που αναφέραμε πιο πάνω.

Αυτό το ολέθριο για τη διαλεκτική συμπέρασμα φαίνεται αδιάσειστο. Πριν όμως το παραδεχτούμε, ας εξετάσωμε το ζήτημα από άλλη μεριά.

Τη βάση όλων των φαινομένων την αποτελεί η κίνηση (*). Αλλά τί είναι κίνηση; Η κίνηση είναι μια ολοφάνερη αντίφαση. Αν σας ερωτήσουν: Το κινούμενο σώμα σε μιαν ωρισμένη στιγμή βρίσκεται μήπως σε μιαν ωρισμένη θέση; - τότε με όλη σας την καλή θέληση δεν θα μπορούσετε ν' απαντήσετε σύμφωνα με την αρχή του Ίμπερβεργκ, δηλαδή κατά τον τύπο: "ναι - ναι και όχι - όχι". Το κινούμενο σώμα σε μιαν ωρισμένη στιγμή βρίσκεται σε μιαν ωρισμένη θέση, αλλά ταυτόχρονα δεν βρίσκεται σ' αυτή (**). Δεν μπορείτε να κρίνε-

(*) Μιλώ εδώ για την αντικειμενική πλευρά των φαινομένων. "Une volition est, pour le cerveau, un mouvement d' un certain système de fibres. Dans l' âme c' est ce qu' elle éprouve en consequence du mouvement des fibres" ... (Robinet, De la nature, t. 1, ch. XXII, partie IV). Βλ. στο Feuerbach: "Was für mich oder subjectiv ein subjektiver Akt, ist an sich materieller, sinnlicher". Werke, II, 350.

(**) Αυτό το παραδέχονται κι οι πιο αποφασιστικοί αντίπαλοι της διαλεκτικής μεθόδου. "Die Bewegung, - λέγει ο Α. Τρέντελεμπουργκ, - die vermögeihres Begriffs an demselben Punkte zugleich ist und nicht ist" κ.λ.π. (Sogische Untersuchungen Leipzig, 1870, I, 189). Είναι περιττό να παρατηρήσωμε,

τε γι' αυτό παρά μονάχα κατά τον τύπο “ναι - όχι, όχι - ναι”. Αυτό, λοιπόν, είναι αδιαφιλονίκητο επιχείρημα για τη “λογική της αντίφασης”. Όποιος δεν θέλει να συμφωνήσει μ' αυτή τη λογική, πρέπει, μαζί με τον αρχαίο Ζήωνα, να διακηρύξει, ότι η κίνηση δεν είναι παρά απάτη των αισθήσεων. Αυτό, φαίνεται, δεν το εννοεί ο συμπατριώτης μας κ. Ν.Γ. που είναι επίσης πολύ αποφασιστικός, αλλά, δυστυχώς, όχι πολύ σοβαρός εχθρός της διαλεκτικής. Ο κ. αυτός λέγει: “Αν το κινούμενο σώμα με όλα τα μέρη που το αποτελούν βρίσκεται σε μιαν ωρισμένη θέση, τότε η ταυτόχρονη ύπαρξή του σε άλλες θέσεις αποτελεί αναμφισβήτητη εμφάνιση από το μηδέν, γιατί από πού και πώς βρέθηκε στην άλλη θέση; Από την πρώτη; Αλλά δεν άφησε ακόμα την πρώτη του θέση”. Και αν - εξακολουθεί ο ίδιος - παραδεχτούμε πως το σώμα δεν βρίσκεται με όλα τα μέρη που το αποτελούν κατά την ωρισμένη στιγμή σε ωρισμένη θέση, τότε όμως, και όταν αδρανή, τα διάφορα μέρη του σώματος θα κατέχουν διάφορες θέσεις στο χώρο (*). Πολύ καλό αυτό, αν και πολύ παλιό. Μολαυτά όμως, τί μάς δείχνουν τα επιχειρήματα του κ. Ν. Γ.: Μας δείχνουν πως η κίνηση είναι αδύνατη. Θαυμάσια. Κι αυτό δεν θα το αμφισβητήσωμε· μονάχα θα ερωτήσωμε τον κ. Ν.Γ., αν θυμάται την παρατήρηση του Αριστοτέλη, - που επικυρώνεται καθημερινά από τις φυσικές επιστήμες, - ότι μόλις αρνηθούμε την κίνηση, κάνομε αμέσως αδύνατη κάθε μελέτη της φύσης (**).

όπως το έχει παρατηρήσει κι ο Ίμπερβεγκ, πως ο Τρέντελεμπουργκ θα έπρεπε να πη κινούμενο σώμα και όχι κίνηση.

(*) “Υλισμός και διαλεκτική λογική”, “Ρωσικός πλούτος”, Ιούλιος 1898, σ. 84 και 96.

(**) “Μεταφυσικά” I. VII.

Μήπως αυτό επιδιώκει ο κ. Ν.Γ; Μήπως αυτό επιδιώκει η σύνταξη του “χοντρού περιοδικού”, που τύπωσε τη βαθείά του μελέτη; Αλλά, αν ούτε ο ένας ούτε η άλλη δεν αποφάσισαν ν’ αρνηθούν την κίνηση, τότε θα έπρεπε να καταλάβουν, πως ξαναφέροντας την “απορία” του Ζήνωνος, δεν τους μένει άλλη διεξοδό από το να παραδεχτούν πως η κίνηση είναι μια αντίφαση “εν ενεργεία”, δηλαδή να παραδεχτούν εκείνο, που θέλησε ν’ ανασκευάση ο κ. Ν.Γ. Αλλά τότε, μα την αλήθεια, οι κύριοι αυτοί είναι πολύ αξιοθαύμαστοι “κριτικοί”.

Όλους όμως εκείνους που δεν αρνούνται την κίνηση, τους ερωτούμε: Τί πρέπει να πούμε τώρα για το “βασικό νόμο” της νόησης, που αντιφάσκει στο βασικό φαινόμενο της ζωής; Δεν πρέπει, μήπως, να τον αντικρύσωμε με κάποια προσοχή;

Θα φανή, ίσως, πως πέσαμε ξαφνικά στο δίλημμα: Ή να παραδεχτούμε τους “βασικούς νόμους” της τυπικής λογικής και ν’ αρνηθούμε την κίνηση, ή, το αντίθετο, να παραδεχτούμε την κίνηση και ν’ αρνηθούμε τους νόμους αυτούς. Τέτοιο δίλημμα δεν στέκεται. Ας δούμε, μήπως μπορέσωμε να το αποφύγωμε.

Η κίνηση της ύλης βρίσκεται στη βάση όλων των φαινομένων της φύσης. Η κίνηση είναι αντίφαση. Γι’ αυτήν πρέπει να κρίνωμε διαλεκτικά, δηλαδή, όπως θα έλεγε ο κ. Μπερνστάιν, κατά τον τύπο: “ναι - όχι και όχι - ναι”.

Γι’ αυτό, εφόσο θα μιλούμε για τη βάση αυτή όλων των φαινομένων, πρέπει να παραδεχτούμε πως θα βρισκόμαστε στο πεδίο της “λογικής αντίφασης”. Αλλά τα μόρια της κινούμενης ύλης, συννεοόμενα το ένα με το άλλο, σχηματίζουν ωρισμένες ενώσεις - πράγματα, αντικείμενα. Οι τέτοιες ενώσεις έχουν μια μεγαλύτερη ή μικρότερη σταθερότητα, διατηρούνται πολύ ή λίγο καιρό και

έπειτα εξαφανίζονται για να αντικατασταθούν από άλλες· κι έτσι υπάρχει αιώνια μια κίνηση της ύλης, ενώ η ίδια η ύλη είναι ουσία που δεν χάνεται. Όταν όμως εμφανιστή ωρισμένη ένωση της ύλης, αποτέλεσμα της αιώνιας κίνησης της ύλης, και ωστόσο εξαφανιστή από την επίδραση της ίδιας της κίνησης - το ζήτημα της ύπαρξής της είναι ανάγκη να λυθή θετικά. Έτσι, όταν μάς δείξουν τον πλανήτη της Αφροδίτης και μάς ερωτήσουν, αν υπάρχει ο πλανήτης αυτός, χωρίς αμφιβολία θ' απαντήσουμε: ναι. Όταν όμως μάς ερωτήσουν, αν υπάρχουν μάγισσες, τότε επίσης αποφασιστικά θ' απαντήσουμε: όχι. Τί σημαίνει αυτό; Αυτό σημαίνει, πως, όταν πρόκειται για ξεχωριστά αντικείμενα, τότε στις κρίσεις μας γι' αυτά θα πρέπει ν' ακολουθούμε την αρχή του Ίμπερβεγκ, που παραθέσαμε πιο πάνω και να καθοδηγούμαστε από τους "βασικούς νόμους" της νόησης. Στο πεδίο αυτό βασιλεύει ο λατρευτός "τύπος" του κ. Μπερνστάιν: "ναι - ναι και όχι - όχι" (*).

Κι εδώ όμως ακόμα η εξουσία του σεβαστού αυτού τύπου δεν είναι απεριόριστος. Στην ερώτηση για το αντικείμενο που έχει πια

(*) Στον ίδιο τύπο πρέπει να υπαχτούν και οι υποδεικνυόμενες από τον Ίμπερβεγκ (Logik, 196) ιστορικές κρίσεις αυτού του είδους: Ο Πλάτωνας πέθανε στα 427 ή στα 428 ή στα 429 π.χ. Εδώ θυμούμαι την αστεία απάντηση ενός νεαρού ρώσου επαναστάτη, που ήρθε στη Γενεύη, θαρρώ το 1882, και που ήταν αναγκασμένος να δώσει στην αστυνομία μερικές πληροφορίες για το άτομό του.

- "Πού γεννήθηκες;" - "Σε διάφορα κυβερνεία" - απάντησε διφορούμενα ο παραπολύ προσεχτικός "συνωμότης". Αφού ταχτοποιήθηκε η υπόθεση, ο μακαρίτης πια Ν. Η. Ζουκόφσκυ τού φώναζε αναμμένος: "Αυτό που είπες, δεν θα το πιστεύει κανένας!". Και βέβαια, στην περίπτωση αυτή, θα συμφωνήση μαζί του κι ο πιο θερμός οπαδός της διαλεκτικής μεθόδου.

αναφανή, πρέπει ν' απαντούμε ξεκάθαρα. Αλλά, αν το αντικείμενο μόλις τώρα αναφάνεται, τότε κάποτε με όλη τη βεβαιότητα πρέπει να διστάσουμε στην απάντηση. Όταν από το μισό κεφάλι ενός ανθρώπου πέσουν τα μαλλιά, λέμε: Έχει μεγάλη φαλάκρα. Αλλά πώς θα καθορίσετε την ύπαρξη φαλάκρας, όταν η πτώση των μαλλιών τείνει να τη δημιουργήσει, αλλά δεν την έχει δημιουργήσει ακόμα;

Σε κάθε καθωρισμένη ερώτηση για το αν ανήκη μια ωρισμένη ιδιότητα σ' ένα ωρισμένο αντικείμενο, πρέπει ν' απαντούμε ή ναι, ή όχι. Γι' αυτό δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Αλλά πώς θέλετε ν' απαντήσουμε στην περίπτωση, που το αντικείμενο μεταβάλλεται, όταν αυτό χάνει πια την ωρισμένη του ιδιότητα, ή όταν τώρα μόλις την αποχτάει; Είναι αυτονόητο, πως και σ' αυτή την περίπτωση χρειάζεται μια καθωρισμένη απάντηση. Αλλά εδώ ίσα - ίσα είναι όλο το ζήτημα, ότι, στην περίπτωση αυτή, καθωρισμένη απάντηση θα είναι μονάχα εκείνη που θα στηρίζεται στον τύπο: ναι - όχι, όχι - ναι, ενώ με τον τύπο, που μας συσταίνει ο Ίμπερβεγκ: ή ναι, ή όχι, η απάντηση είναι αδύνατη.

Βέβαια, μπορεί ν' αντικρούση κανείς, πως η ιδιότητα που χάνεται, δεν έπαιξε ακόμα να υπάρξει, πως η ιδιότητα που αποχτιέται, υπάρχει πια, και πως έτσι η καθωρισμένη απάντηση κατά τον τύπο: ή ναι, ή όχι, είναι ικανή και αναγκαία, ακόμα και στην περίπτωση που το αντικείμενό μας βρίσκεται σε κατάσταση μεταβολής. Αυτό όμως δεν είναι σωστό. Ο νέος, που πάνω στο πηγούνι του αρχίζει να φανερώνεται "χνούδι", χωρίς αμφιβολία αποχτάει πια γένι: αλλ' αυτό δεν μας δίνει ακόμα το δικαίωμα να τον ονομάσουμε γενειοφόρο. Το χνούδι στο πηγούνι δεν είναι γένι, αν και μεταβάλλεται σε γένι. Για να γίνη μια ποιοτική μεταβολή, πρέπει να φτάση

σε ωρισμένο ποσοτικό όριο. Όποιος το ξεχνάει αυτό, αυτός ίσα-ίσα δεν έχει τη δυνατότητα να διατυπώσει καθωρισμένη κρίση για τις ιδιότητες των αντικειμένων.

“Πάντα ρει” - όλα μεταβάλλονται - λέγει ο αρχαίος εφέσιος σοφός. Οι ενώσεις, που τις ονομάζουμε αντικείμενα, βρίσκονται σε κατάσταση παντοτινής - περισσότερο ή λιγότερο γρήγορης - μεταβολής. Όσο ωρισμένες ενώσεις μένουν ωρισμένες, είμαστε υποχρεωμένοι να τις κρίνουμε κατά τον τύπο: ναι - ναι και όχι - όχι. Όσο όμως μεταβάλλονται και παύουν να υπάρχουν σαν τέτοιες, είμαστε υποχρεωμένοι να καταφύγουμε στη λογική της αντίφασης· πρέπει ν’ απανηλώσουμε, μ’ όλο τον κίνδυνο να δυσαρεστήσουμε τον κ. Μπερνστάιν, Ν. Γ. και την υπόλοιπη μεταφυσική αδελφότητα, - : “Και ναι και όχι· και υπάρχουν και δεν υπάρχουν”. Όπως η αδράνεια είναι μια μερική περίπτωση της κίνησης, έτσι και η νόηση που βασίζεται στις αρχές της τυπικής λογικής (σύμφωνα με “τους βασικούς νόμους” της νόησης) είναι μια μερική περίπτωση της διαλεκτικής νόησης.

Λέγουν, πως ο Κρατύλος, ένας από τους μαθητές του Πλάτωνα, δεν συμφωνούσε ούτε και μ’ αυτόν ακόμα τον Ηράκλειτο, που έλεγε: “δεν μπορούμε να πέσουμε δυο φορές στο ίδιο ποτάμι”. Ο Κρατύλος βεβαίωνε, πως δε μπορούμε να πέσουμε ούτε μια φορά: ώσπου να πέσουμε, το ποτάμι αλλάζει, γίνεται άλλο. Σε τέτοιες κρίσεις το στοιχείο της άμεσης ύπαρξης (Dasein) μεταβάλλεται από το στοιχείο του γίγνεσθαι (Werden). Αυτό είναι ένα καχομεταχείρισμα κι όχι μια σωστή εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου. Ο Χέγκελ παρατηρεί: “Das Etwas ist die erste Negation der Negation” (το τί είναι η πρώτη άρνηση της άρνησης) (*).

(*) Werke, III, s. 114.

Οι κριτικοί μας εκείνοι, που δεν αποξενώθηκαν ολότελα από τη φιλοσοφική φιλολογία, θέλουν να στηρίζονται στον Τρέντελεμπουργκ, που, δήθεν, τσάκισε όλα τα ευνοϊκά για τη διαλεκτική επιχειρήματα. Αλλά, φαίνεται, πως οι κύριοι αυτοί πολύ άσχημα διάβασαν - αν διάβασαν - τον Τρέντελεμπουργκ. Ξέχασαν οι κύριοι αυτοί, - αν, εννοείται, τούς ήταν γνωστό, που και γι' αυτό αμφιβάλλω, - το ακόλουθο πραγματάκι. Ο Τρέντελεμπουργκ παραδέχεται ότι το *principium contradictionis* δεν μπορεί να εφαρμοστή στην κίνηση, αλλά μονάχα στα αντικείμενα εκείνα που παράγονται από αυτήν (*). Κι αυτό είναι σωστό. Αλλά, η κίνηση δεν δημιουργεί μονάχα τα αντικείμενα. Όπως το είπαμε, όλο και τα μεταβάλλει. Και γι' αυτό, ίσα-ίσα, - η λογική της κίνησης (“η λογική της αντίφασης”), καμμιά φορά δεν χάνει τα δικαιώματά της πάνω στα δημιουργημένα από την κίνηση αντικείμενα. Γι' αυτό, λοιπόν, κι εμείς σεβόμαστε τους “βασικούς νόμους” της τυπικής λογικής, αλλά πρέπει να έχουμε πάντα στο νου μας, πως η σημασία τους περιορίζεται σε ωρισμένα όρια: μονάχα όσο δεν μας εμποδίζουν να σεβώμαστε και τη διαλεκτική.

Κι αυτό το συμπέρασμα βγαίνει ίσα - ίσα από τον Τρέντελεμπουργκ, αν και ο ίδιος δεν έβγαλε τα προεπούμενα λογικά συμπεράσματα από την αρχή που αναφέραμε πιο πάνω - αρχή πάρα πολύ σπουδαία για την επιστημονική θεωρία της γνώσης.

Ας προσθέσωμε εδώ, ότι στις “*Logischen Untersuchungen*” του Τρέντελεμπουργκ βρίσκονται σκορπισμένες πολλές σπουδαίες παρατηρήσεις όχι εναντίά μας, αλλά ευνοϊκές για μας. Αυτό, ίσως να φανή περίεργο, μπορεί όμως να εξηγηθή απλούστατα από το ότι ο

(*) *Logische Untersuchungen*, dritte Auflage. Leipzig, 1870, B. II, S. 175.

Τρέντελεμπουργκ καταπολέμησε την ιδεαλιστική διαλεκτική. Βλέπει λ.χ. την ανεπάρκεια της διαλεκτικής στο ότι διδάσκει την αυτόματη κίνηση της καθαρής νόησης, που είναι ταυτόχρονα και αυτόματη γέννηση του είναι (*behauptet eine Selbstbewegung des Teinen Gedankens, die zugleich die Selbsterzengung des Seins ist*) (*).

Πραγματικά, αυτό είναι μεγάλο λάθος. Ποιός όμως δεν καταλαβαίνει ότι η ανεπάρκεια αυτή είναι χαρακτηριστικό μονάχα της ιδεαλιστικής διαλεκτικής; Ποιός δεν ξαίρει, ότι, όταν ο Μαρξ θέλησε να στήσει τη διαλεκτική σε στερεό έδαφος, άρχισε από τη διόρθωση αυτού του βασικού της σφάλματος, που το γεννούσε η παλιά ιδεαλιστική της βάση; Άλλο παράδειγμα. Ο Τρέντελεμπουργκ λέγει, πως ουσιαστικά κατά τον Χέγκελ η κίνηση είναι το θεμέλιο εκείνης της λογικής, που για να στηριχτή δεν χρειάζεται καμμιάν υπόθεση (**). Κι αυτό είναι σωστό. Αλλά κι αυτό το επιχείρημα είναι ευνοϊκό για την υλιστική, διαλεκτική. Ένα τρίτο παράδειγμα, που είναι και το πιο ενδιαφέρον. Κατά τον Τρέντελεμπουργκ άδιστα νομίζουν, πως στον Χέγκελ η φύση δεν είναι παρά εφαρμοσμένη λογική. Ίσα - ίσα το αντίθετο. Η λογική του Χέγκελ δεν είναι καθόλου γέννημα της καθαρής νόησης, αλλά δημιουργήθηκε με μια προκαταβολική αφαίρεση από τη φύση (*eine anticipire Abitraction der Natur*). Η διαλεκτική του Χέγκελ σχεδόν όλα τα παίρνει από την πείρα: κι αν η πείρα τής αφαιρέσει ό,τι έχει δανεισθή η διαλεκτική απ' αυτήν, τότε η διαλεκτική θα μείνη με πολύ λίγα (***). Αλήθεια, έτσι είναι! Αυτό όμως είναι εκείνο, που έλεγαν κι οι μαθητές του Χέγκελ, που χτύ-

(*) *Ibid.*, I, 36.

(**) *Ibid.*, I, 42.

(***) *Ibid.*, I, 78 και 79.

πησαν τον ιδεαλισμό του δασκάλου τους και πέρασαν στο υλιστικό στρατόπεδο.

Θα μπορούσα να φέρω πολλά τέτοια παραδείγματα. Αυτό όμως θα μ' έφερνε μακριά από το αντικείμενό μου. Θέλησα μονάχα να δείξω στους κριτικούς μας, πως θα έκαναν καλύτερα, αν στον αγώνα τους ενάντια μας έπαιναν να στηρίζονται στον Τρέντελεμπουργκ.

Ας προχωρήσωμε. Είπα, πως η κίνηση είναι αντίφαση “εν ενεργεία” και πως γι' αυτό στην κίνηση είναι ανεφάρμοστοι “οι βασικοί νόμοι” της τυπικής λογικής. Για να μη δημιουργήση παρεξηγήσεις η θέση αυτή, είναι ανάγκη να εξηγηθούμε. Όταν βρισκόμαστε μπροστά σε κάποια μεταβολή από ένα είδος κίνησης σε άλλο, - λ.χ. της μηχανικής κίνησης σε θερμότητα, - πρέπει επίσης και σ' αυτή την περίπτωση να κρίνωμε σύμφωνα με τη βασική αρχή του Ίμπερβεργκ. Το είδος αυτό της κίνησης είναι η θερμότητα, ή μηχανική κίνηση, ή κ.λπ. Αυτό είναι ολοφάνερο. Αλλά αν είναι έτσι, τότε οι βασικοί νόμοι της τυπικής λογικής σε ωρισμένα όρια εφαρμόζονται επίσης και στην κίνηση. Κι απ' αυτό βγαίνει το συμπέρασμα, ότι η διαλεκτική δεν καταργεί την τυπική λογική, αλλά μονάχα αφαιρεί από τους νόμους της την απόλυτη σημασία που αποδίνουν σ' αυτούς οι μεταφυσικοί.

Αν ο αναγνώστης edιάβασε προσεχτικά τα πιο πάνω, θα κατάλαβε εύκολα πόσο λίγη “αξία” έχει η γνώμη, που τόσο συχνά την ξαναλέγουν τώρα, πως η διαλεκτική δεν συμβιβάζεται με τον υλισμό (*). Το αντίθετο. Στη βάση της διαλεκτικής μας στέκεται η

(*) Μάς φαίνεται πως ο υλισμός κι η διαλεκτική λογική, - λέγει ο βαθυστόχαστος κ. Ν. Γ., - είναι στοιχεία που μπορούν στη φιλοσοφική τους σχέση να θεωρηθούν ασυμβίβαστα” (“Ρωσ. Πλούτος”, Ιούνιος, σ. 50).

υλιστική αντίληψη της φύσης. Η διαλεκτική στηρίζεται σ' αυτή τη βάση και θα έπεφτε κι η διαλεκτική στην περίπτωση, που θα έπεφτε κι ο υλισμός. Και το αντίθετο. Χωρίς τη διαλεκτική είναι λειψή, μονόπλευρη και μάλιστα αδύνατη η υλιστική θεωρία της γνώσης.

Κατά τον Χέγκελ η διαλεκτική συνταυτίζεται με τη μεταφυσική. Κατά την άποψή μας η διαλεκτική στηρίζεται στη διδασκαλία για τη φύση.

Κατά τον Χέγκελ δημιουργός της πραγματικότητας - για να μεταχειριστούμε την έκφραση αυτή του Μαρξ - υπήρξε η απόλυτη ιδέα. Κατά την άποψή μας η απόλυτη ιδέα δεν είναι παρά αφαίρεση (abstraction) της κίνησης, που δημιουργεί όλες τις ενώσεις και καταστάσεις της ύλης.

Κατά τον Χέγκελ η νόηση κινείται προς τα εμπρός χάρη στην εκδήλωση και τη λύση των αντιφάσεων, που περικλείονται στις ιδέες. Κατά τη δική μας - την υλιστική - διδασκαλία, οι αντιφάσεις που περικλείονται στις ιδέες, δεν είναι παρά αντανακλάσεις, μετάφραση στη γλώσσα των σκέψεων, εκείνων των αντιφάσεων, που περικλείονται στα φαινόμενα χάρη στην αντιφατική φύση της γενικής τους βάσης, δηλαδή της κίνησης. Κατά τον Χέγκελ η πορεία των πραγμάτων καθορίζεται από την πορεία των ιδεών. Κατά τη δική μας άποψη η πορεία των ιδεών καθορίζεται από την πορεία των πραγμάτων, η πορεία των σκέψεων από την πορεία της ζωής.

Ο υλισμός φέρνει τη διαλεκτική σε στερεό έδαφος κι έτσι της αφαιρεί το μυστικόπαθο πέπλο που μ' αυτό την είχε περιτυλίξει ο Χέγκελ. Αλλά μ' αυτό τον τρόπο φανερώνει επίσης τον επαναστατικό χαρακτήρα της διαλεκτικής.

“Η διαλεκτική - λέγει ο Μαρξ στον πρόλογο της 2ης γερμ.

έκδοσης του I τόμου του “Κεφαλαίου” - με τη μυστικόπαθη μορφή της έγινε της μόδας, γιατί φαινότανε πως δικαιολογούσε την υπάρχουσα τάξη των πραγμάτων. Απεναντίας όμως, με την αληθινή της μορφή είναι μισητή από την μπουρζουαζία και από τους θεωρητικούς της αρχηγούς, γιατί μέσα στη θετική αντίληψη του υπάρχοντος περικλείνει επίσης την αντίληψη της άρνησής του και της αναπόφευκτης πτώσης του· γιατί αυτή, κάθε σχηματισμένη (gewordene) μορφή την εξετάζει με την άποψη της κίνησης, δηλαδή με άλλες λέξεις από τη διαβατική της πλευρά· γιατί τέλος προχωρεί χωρίς να τρομάξει μπροστά σε οτιδήποτε, αφού απ’ αυτή την ουσία της είναι κριτική και επαναστατική”.

Ότι η υλιστική διαλεκτική είναι μισητή από την μπουρζουαζία που έχει τραφή με το αντιδραστικό πνεύμα, είναι αυτονόητο. Το ότι όμως την αποστρέφονται κάποτε και άνθρωποι που συμπαθούν με ειλικρίνεια τον επαναστατικό σοσιαλισμό, είναι γελοίο και λυπηρό. Αυτό μπορούμε να το ονομάσωμε: Ηράκλειες στήλες παραλογισμού.

Υστερα απ’ όσα είπα, νομίζω πως έχω το δικαίωμα να γυρίσω περιφρονητικά τις πλάτες στην εκπληκτική επινόηση του κ. Ν. Γ., που αποδίνει σ’ εμάς την αρχή της “διπλής οργάνωσης του νου”, αρχή που αποτελεί δήθεν “απαραίτητη προϋπόθεση για ν’ αποκτήσει η διαλεκτική λογική μας κάποια αληθοφάνεια” (*). Τί να

(*) Ibid., Ιούνιος σ. 64. Ο Παρμενίδης στην πολεμική του ενάντια στους μαθητές του Ηράκλειτου τούς ωνόμαζε δικέφαλους φιλοσόφους, γιατί παρουσίαζαν τα πράγματα ταυτόχρονα με δυο μορφές: πως υπάρχουν και πως δεν υπάρχουν. Ο κ. Ν. Γ. παίρνει τώρα για φιλοσοφική θέση εκείνο που στον Παρμενίδα δεν ήταν παρά καυστική υπερβασία της πολεμικής του. Τί πρόοδος “με τη βοήθεια του Θεού” στην αντίληψη για τα “πρώτα ζητήματα” της φιλοσοφίας!

πούμε; Έκαμε μια τρύπα στο νερό ο θαυμάσιος αυτός κριτικός μας.

Τώρα την προσοχή μας πρέπει να τη συγκεντρώσωμε στο παρακάτω. Ξαίρομε πια, ότι είχε δίκιο - κι ως ποιό βαθμό είχε δίκιο - ο Ίμπερβεγκ, όταν ζητούσε από τους ανθρώπους που σκέφτονται λογικά καθωρισμένες απαντήσεις στις καθωρισμένες ερωτήσεις, για το αν ανήκη μια ωρισμένη ιδιότητα σ' ένα ωρισμένο αντικείμενο. Αλλά υποθέσατε, πως έχομε να κάνομε όχι με απλό, αλλά με σύνθετο αντικείμενο που συνενώνει μέσα του όλες τις αντίθετες ιδιότητες.

Είναι, μήπως, εφαρμόσιμη η απαίτηση του Ίμπερβεγκ όταν πρόκειται για τέτοια αντικείμενα; Όχι. Ο ίδιος ο Ίμπερβεγκ, - επίσης αποφασιστικός αντίπαλος της χεγκελιανής διαλεκτικής, όπως κι ο Τρέντελεμπουργκ, - νομίζει πως σ' αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να κρίνωμε σύμφωνα με άλλη αρχή, δηλαδή σύμφωνα με την αρχή της ένωσης των αντιθέσεων (*principium concidentiae oppositorum*). Αλλά η πιο μεγάλη πλειονότητα από τα φαινόμενα, που μ' αυτά καταγίνονται οι φυσικές επιστήμες κι η κοινωνιολογία, ανήκουν στον αριθμό των "αντικειμένων" αυτού ίσα-ίσα του είδους: στην πιο απλή ομάδα πρωτοπλασμάτων, στη ζωή τής πιο πρωτόγονης κοινωνίας συνενώνονται ολότελα αντίθετα φαινόμενα. Δηλαδή, μέσα στις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες είναι ανάγκη να δοθή πλατεία θέση στη διαλεκτική μέθοδο. Κι από τότε που τής δόθηκε η τέτοια θέση, οι επιστήμες αυτές έκαμαν κολοσσιαίες επιτυχίες.

Θέλει, μήπως, ο αναγνώστης να μάθη πώς η διαλεκτική κατάχτησε τη θέση της στη βιολογία; Θυμηθήτε τις φιλονικίες για το τί είναι είδος, που γεννήθηκαν από την εμφάνιση της θεωρίας του τρανσφορμισμού. Ο Ντάρβιν κι οι οπαδοί του είχαν τη γνώμη, πως

τα διάφορα είδη ενός και του ίδιου γένους των ζώων ή των φυτών δεν είναι παρά απόγονοι ενός και του ίδιου πρωταρχικού τύπου, που απ' αυτόν αναπτύχτηκαν με διάφορους τρόπους. Συνάμα, σύμφωνα με τη διδασκαλία για την εξέλιξη, όλα τα γένη μιας και της ίδιας τάξης προέρχονται επίσης από ένα γενικό τύπο. Και το ίδιο πρέπει να πούμε για όλες τις τάξεις μιας και της ίδιας ομοταξίας. Κατά την αντίθετη άποψη των αντιπάλων του Ντάρβιν όλα τα ζωικά και φυτικά είδη είναι ολότελα ανεξάρτητα το ένα από το άλλο: από ένα γενικό τύπο προέρχονται μονάχα άτομα, που ανήκουν σ' ένα και το ίδιο είδος. Την ίδια γνώμη για το είδος είχε διατυπώσει κι ο Λινναίος (Linne), λέγοντας: "Τόσα είδη υπάρχουν, όσα δημιούργησε πρωταρχικά το Ανώτατο Ον". Αυτή είναι ολότελα μεταφυσική άποψη, γιατί οι μεταφυσικοί εξετάζουν τα πράγματα και τις ιδέες σαν ξεχωριστά, αμετάβλητα, καμωμένα μια για πάντα, "δεδομένα", που μπορούμε να τα ερευνήσουμε το ένα ύστερα από το άλλο και το ένα ανεξάρτητο από το άλλο (Έγκελς). Ο διαλεκτικός όμως - κατά τα λόγια του ίδιου του Έγκελς - εξετάζει τα πράγματα και τις ιδέες "στη μεταξύ τους συνάφεια, στη σύνδεσή τους, στην κίνησή τους, στην εμφάνιση και εξαφάνισή τους". Κι η άποψη αυτή εισχώρησε στη βιολογία από την εποχή του Ντάρβιν και θα μείνη για πάντα σ' αυτήν, οσεσδήποτε διορθώσεις κι αν κάμη στη θεωρία του τρανσφορισμού η πιο πέρα εξέλιξη της επιστήμης.

Για να καταλάβωμε τη σοβαρή σημασία της διαλεκτικής στην κοινωνιολογία είναι αρκετό να θυμηθούμε με ποιό τρόπο ο σοσιαλισμός από την ουτοπία πέρασε στην επιστήμη.

Οι σοσιαλιστές-ουτοπιστές είχαν την αφηρημένη άποψη για την ανθρώπινη φύση κι έκριναν για τα κοινωνικά φαινόμενα κατά τον τύπο: "ναι-ναι και όχι-όχι". Η ιδιοκτησία ή ταιριάζει στην ανθρω-

πινη φύση ή δεν ταιριάζει, η μονογαμική οικογένεια ή ταιριάζει στη φύση ή δεν ταιριάζει κ.τ.λ. κ.τ.λ. Και μια που οι σοσιαλιστές αυτοί υπόθεταν την ανθρώπινη φύση αμετάβλητη, είχαν όλο το δικαίωμα να πιστεύουν, πως ανάμεσα στα πολλά δυνατά κοινωνικά συστήματα υπάρχουν κάποια, που ταιριάζουν περισσότερο από τα άλλα στην ανθρώπινη αυτή φύση. Απ' αυτό ξεκινάει η προσπάθεια να βρεθή αυτό το πιο καλό σύστημα, που θα ταιριάζη περισσότερο από τα άλλα στην ανθρώπινη αυτή φύση. Κάθε ιδρυτής σχολής πίστευε πως αυτός βρήκε τέτοιο σύστημα, κάθε θεμελιωτής σχολής πρότεινε την ουτοπία του. Ο Μαρξ έφερε στο σοσιαλισμό τη διαλεκτική μέθοδο κι έτσι τον έκαμε επιστημονικό, χτυπώντας θανάσιμα τον ουτοπισμό. Ο Μαρξ δεν κάνει έκκληση στην ανθρώπινη φύση και δεν ξαίρει τέτοια κοινωνικά συστήματα που ή ταιριάζουν, ή δεν ταιριάζουν σ' αυτήν. Στην "Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" ακόμα, βρίσκουμε την ακόλουθη σπουδαία και χαρακτηριστική μομφή για τον Προυντών: "Ο κ. Προυντών δεν ξαίρει, πως η ιστορία ολόκληρη είναι μια ακατάπαυτη μεταβολή της ανθρώπινης φύσης" (*). Στο "Κεφάλαιο" ο Μαρξ λέγει, ότι ο άνθρωπος, επενεργώντας πάνω στον εξωτερικό κόσμο και μεταμορφώνοντάς τον, μεταμορφώνει μ' αυτόν τον ίδιο τρόπο και την ίδια του φύση (**).

Αυτή είναι η διαλεκτική άποψη, που χύνει ολότελα καινούργιο φως πάνω στα ζητήματα της κοινωνικής ζωής. Ας πάρουμε το ζήτημα για την ατομική ιδιοκτησία. Οι ουτοπιστές έγραφαν πάρα πολλά και φιλονικούσαν αναμεταξύ τους και με τους οικονομολόγους στο ζήτημα αν πρέπει να υπάρχει ατομική ιδιοκτησία, δηλαδή

(*) "Misère de la philosophie" nouvelle édition, Paris, 1896, p. 204.

(**) "Das Kapital", III Auflage, S. 155 - 156.

αν ταιριάζει στην ανθρώπινη φύση. Ο Μαρξ το ζήτημα αυτό το έθεσε σε συγκεκριμένο επίπεδο. Κατά τη διδασκαλία του, οι μορφές της ιδιοκτησίας και των περιουσιακών σχέσεων καθορίζονται από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Στη μια βαθμίδα ανάπτυξης των δυνάμεων αυτών ταιριάζει μια μορφή, στην άλλη - άλλη: απόλυτη λύση εδώ δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει, γιατί όλα ρέουν, όλα μεταβάλλονται: “η σοφία γίνεται ανοησία, η ευδαιμονία - μαρτύριο”.

Ο Χέγκελ λέγει: “Η αντίφαση ωθεί προς τα εμπρός”. Κι η επισημνη βρίσκει λαμπρή επικύρωση της διαλεκτικής αυτής άποψης στην πάλη των τάξεων, που χωρίς αυτήν δεν μπορούμε να καταλάβουμε τίποτε μέσα στην ανάπτυξη της κοινωνικής και πνευματικής ζωής της κοινωνίας, που είναι χωρισμένη σε τάξεις.

Αλλά γιατί η “λογική της αντίφασης”, - που είναι, καθώς είπαμε, αντανάκλαση στον ανθρώπινο νου της αιώνιας πορείας της κίνησης - ονομάζεται διαλεκτική; Για να μη κάμω μακρόλογες κρίσεις πάνω σ’ αυτό το ζήτημα, δίνω το λόγο στον Κούντο Φίσερ:

“Η ανθρώπινη ζωή μπορεί να παραβληθῆ με ένα διάλογο κατά τούτο, ότι με την ανάπτυξη και την πείρα της ζωής οι απόψεις μας για τους ανθρώπους και τα πράγματα βαθμιαία μετασχηματίζονται, όπως οι γνώμες των προσώπων, που συνομιλούν κατά το διάστημα μιας καρποφόρας και πλούσιας σε ιδέες συζήτησης. Απ’ αυτό τον ακούσιο κι αναγκαίο μετασχηματισμό των απόψεών μας πάνω στη ζωή και στον κόσμο, αποτελείται η πείρα ... Γι’ αυτό και ο Χέγκελ, παραβάλλοντας την πορεία που ακολουθεί η ανάπτυξη της συνειδήσης με την πορεία της φιλοσοφικής συζήτησης, την ονομάζει με τη λέξη: διαλεκτική ή διαλεκτική κίνηση. Την έκφραση αυτή την χρησιμοποιούσαν από πριν, ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέ-

λης κι ο Καντ με μια σοβαρή και διαφορετική ο καθένας έννοια, αλλά σε κανένα σύστημα δεν πήρε τόσο πλατειά σημασία, όπως στον Χέγκελ”.

Επίσης πολλοί δεν καταλαβαίνουν, γιατί απόψεις όμοιες λ.χ. με την άποψη του Λινναίου πάνω στα ζωικά και φυτικά είδη, ονομάζονται μεταφυσικές. Νομίζουν, πως οι λέξεις: μεταφυσική, μεταφυσικός - σημαίνουν δήθεν κάτι άλλο, ολότελα διαφορετικό. Ας προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε κι αυτό. Τί είναι η μεταφυσική; Ποιό είναι το αντικείμενό της;

Το αντικείμενό της είναι το λεγόμενο απόλυτο (absolue). Και ποιό είναι το κυριώτερο χαρακτηριστικό του απόλυτου; Το αμετάβλητο. Κι αυτό δεν είναι εκπληκτικό: το απόλυτο δεν εξαρτάται από τις περιστάσεις (τους όρους) του χρόνου και του τόπου, που μεταβάλλουν τα προσιτά σ’ εμάς τελικά αντικείμενα· γι’ αυτό και δεν μεταβάλλεται. Και ποιό είναι το κυριώτερο χαρακτηριστικό των εννοιών που είχαν και έχουν οι μεταφυσικοί, όπως λέγονται οι άνθρωποι αυτοί στη γλώσσα της διαλεκτικής; Το διακριτικό γνώρισμα των εννοιών αυτών είναι επίσης το αμετάβλητο, καθώς είδαμε στο παράδειγμα της διδασκαλίας του Λινναίου για το είδος. Οι έννοιες αυτές είναι καθαυτό απόλυτες..Δηλαδή, η φύση τους ταυτίζεται με τη φύση της έννοιας του απόλυτου, που αποτελεί το αντικείμενο της μεταφυσικής. Γι’ αυτό και ο Χέγκελ ωνόμασε μεταφυσικές όλες εκείνες τις έννοιες, που τις δουλεύει (κατά την τερμινολογία του) το λογικό, δηλαδή που παίρνονται για αμετάβλητες και χωρισμένες η μια από την άλλη μ’ ένα αδιάβατο χαντάκι. Ο μακαρίτης Νικ. Μιχαλόβσκυ νόμιζε, πως ο Έγκελς είναι ο πρώτος συγγραφέας που χρησιμοποίησε τους όρους “μεταφυσικός”, “διαλεκτικός” με τη γνωστή τους σ’ εμάς σημασία. Αυτό όμως δεν είναι

σωστό. Η αρχή της τερμινολογίας αυτής ανήκει στον Χέγκελ. (*).

Μπορούν να μου απαντήσουν, ότι ο Χέγκελ είχε δική του μεταφυσική. Δεν λέγω όχι: είχε. Αλλά η μεταφυσική του συγχωνεύεται με τη διαλεκτική: στη διαλεκτική του όμως δεν υπάρχει τίποτε το αμετάβλητο. Σ' αυτήν το παν κινείται, το παν μεταβάλλεται.

Όταν κάθησα να γράψω αυτό τον πρόλογο, σκόπευα ν' ασχοληθώ και με την κριτική, που ο κ. Μπερντάεφ στα "Ζητήματα της Ζωής" αφιερώνει για τον "Anti-Dühring" του Έγκελς, που τελευταία βγήκε σε ρωσική μετάφραση. Τώρα βλέπω, πως από έλλειψη χώρου δεν μπορώ να εκπληρώσω την πρόθεσή μου εκείνη. Δεν λυπούμαι πολύ γι' αυτό. Η κριτική του κ. Μπερντάεφ θα πείση μονάχα εκείνους που από πριν ήσαν πεισμένοι και που γι' αυτό δεν ήταν ανάγκη να πειστούν. Καθαυτές όμως οι γνώμες του κ. Μπερντάεφ δεν αξίζουν τον κόπο. Ο Σπινόζα λέγει για τον Βασόν, ότι αυτός δεν αποδείχνει, τις γνώμες του, παρά μονάχα τις περιγράφει. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για τον κ. Μπερντάεφ, αν ο τρόπος της ανάλυσης των γνωμών του δεν άξιζε ακόμα καλύτερα να χαρακτηριστεί με τις λέξεις: εκδίδει διατάγματα (décréter).

Αλλά, όταν περιγράφη τις γνώμες του ή έστω τις διαταγματοποιή ένας σοφός σαν τον Βασόν, στα διατάγματα και τις περιγραφές του βρίσκονται πολυτιμότητα πράγματα. Όταν όμως μ' αυτή τη δουλειά καταπιάνεται ένα κεφάλι με τέτοια σύγχυση, σαν το κεφάλι του κ. Μπερντάεφ, τότε ολωσδιόλου τίποτε ωφέλιμο δεν βγαίνει.

Άλλο δεν υπάρχει. Από τα διατάγματα του κ. Μπερντάεφ φαίνεται ποιά είναι, από την άποψη του πρακτικού λόγου, η βασική

(*) Βλ. την σ. 31 του πρώτου τόμου της μεγάλης του εγκυκλοπαίδειας.

ανεπάρκεια της κοσμοθεωρίας του Έγκελς: Παρεμποδίζει τη μετατροπή της κοινωνικής δημοκρατίας σε αστική. Αλλ' αυτό είναι πολύ ενδιαφέρον. Και γι' αυτό ακριβώς το σημειώνομε.

Shexbros S. Veney, 4 Ιουλίου 1905.

Γ. ΠΛΕΧΑΝΩΦ

Γκεόργκι Πλεχάνοφ

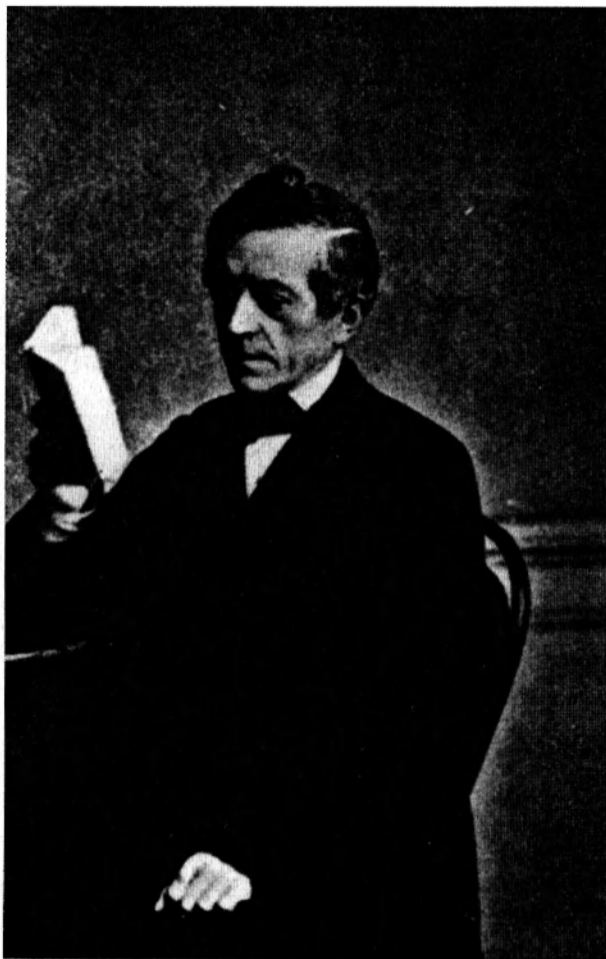

Οικογένεια Πλεχάνοφ. Αρχές της δεκαετίας του 1890.

II
ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ
ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ
ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ο Λ. Φοΐερμπαχ

Ο Ντάβιντ Φρίντριχ Στράους (1808-1874). Από τις πολεμικές που προκάλεσε το βιβλίο του «Ο βίος του Ιησού» σχηματίστηκε η ομάδα των νεοεγγελιανών.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Ο Μαρξ στον πρόλογο του έργου του: “Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας” διηγείται πώς στα 1845 στις Βρυξέλλες αποφασίσαμε ν’ ασχοληθούμε με την επεξεργασία των απόψεών μας, - δηλαδή με την υλιστική εξήγηση της ιστορίας, που ο Μαρξ ανακάλυψε, - σε αντίθεση προς τις ιδεαλιστικές απόψεις της γερμανικής φιλοσοφίας, κι έτσι να κάνουμε τον απολογισμό της φιλοσοφικής συνείδησης, που είχαμε τότε. Η πρόθεσή μας αυτή πραγματοποιήθηκε με τη μορφή της κριτικής στη μεταχρυσωτική φιλοσοφία. Τα χειρόγραφα, - δύο μεγάλοι τόμοι σε σχήμα 8ο, - είχανε πια φτάσει από καιρό στον τόπο της έκδοσης, στη Βεστφαλία. Έξαφνα όμως μάς ειδοποίησαν πως η αλλαγή των περιστάσεων έκανε αδύνατη την έκδοσή τους. Εμείς όμως τόσο προθυμότερα παραδώσαμε τα χειρόγρατά μας στην τρωκτική κριτική των ποντικών, όσο ο κύριος σκοπός μας, - δηλαδή το ξεκαθάρισμα των απόψεών μας, σ’ εμάς τους ίδιους, είχε πια κατορθωθεί.

Από τότε πέρασαν περισσότερο από σαράντα χρόνια. Ο Μαρξ πέθανε. Ούτε σ’ εκείνον, ούτε σ’ εμένα δεν έτυχε, ούτε μια φορά, να ξαναγυρίσωμε στο έργο μας αυτό. Κάποτε-κάποτε μιλούσαμε για τη σχέση μας με τον Χέγκελ, αλλά πουθενά δεν την αναλύσαμε τέλεια. Όσο για τον Φόιερμπαχ, που σε πολλές περιπτώσεις είναι ο συνδετικός κρίκος ανάμεσα στη φιλοσοφία του Χέγκελ και στις απόψεις μας, σ’ αυτόν ποτέ πια δεν ξαναγυρίσαμε από τότε.

Στο μεταξύ η κοσμοθεωρία του Μαρξ βρήκε οπαδούς μακριά,

έξω από τα σύνορα της Γερμανίας και της Ευρώπης, σ' όλο τον πολιτισμένο κόσμο. Συνάμα η κλασική γερμανική φιλοσοφία σημειώνει τώρα στο εξωτερικό, και ιδιαίτερα στην Αγγλία και στα Σκανδιναυικά κράτη, ένα είδος Αναγέννησης. Και στη Γερμανία ακόμα, καθώς φαίνεται, αρχίζουν όλοι ν' αηδιάζουν εκείνο το φτωχικό εκλεκτικό κρουζούμι, που σεβρίζεται στα εκεί πανεπιστήμια με το όνομα της φιλοσοφίας.

Έχοντας αυτά στο νου μου, όλο και περισσότερο θεωρούσα επίκαιρο να κάμω μια σύντομη και συναρμοσμένη ανάλυση στη σχέση μας με τη χεγκελιανή φιλοσοφία, - για την πρωταρχική μας σύνδεση, καθώς και για τη ρήξη μας μ' αυτήν. Επίσης νόμιζα πως μας έμενε ένα χρέος τιμής: ν' αναγνωρίσωμε πλείρια την επίδραση που είχε πάνω σε μας, περισσότερο από κάθε άλλο φιλόσοφο της μεταχεγκελιανής εποχής, ο Φόϊερμπαχ, στη δική μας περίοδο, στην περίοδο των ανήσυχων τάσεων.

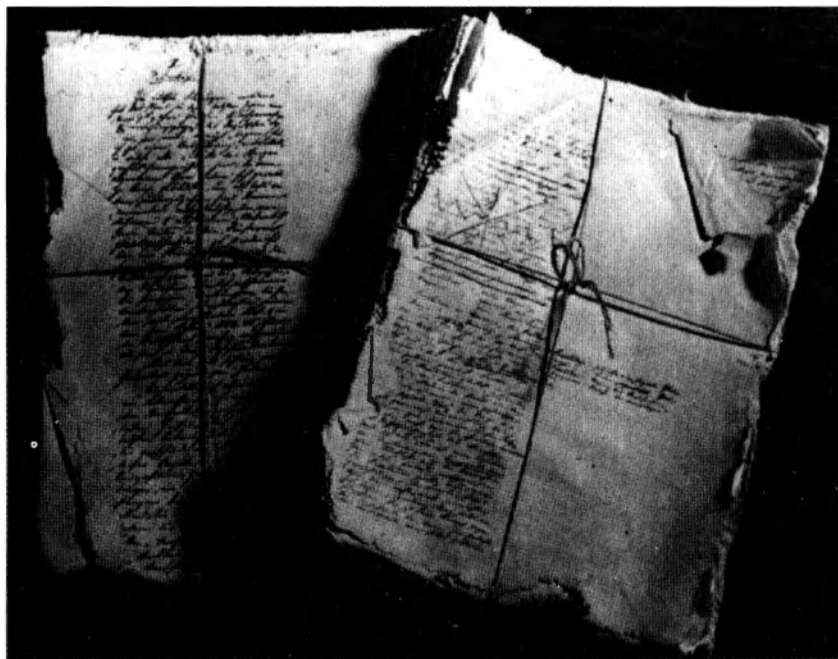
Γι' αυτό, δέχτηκα πρόθυμα την πρόταση, που μου έκαμε η σύνταξη της επιθεώρησης "Neue Zeit", να επιχειρήσω την κριτική ανάλυση του βιβλίου τού Στάρκε για το Φόϊερμπαχ. Η εργασία μου αυτή δημοσιεύτηκε στο 4ο και 5ο φύλλο της Επιθεώρησης του 1886 και τώρα βγαίνει σε ξεχωριστό, βελτιωμένο από μένα, τεύχος.

Πριν στείλω στο τυπογραφείο τις γραμμές αυτές, ζήτησα και ξαναδιάβασα το παλιό χειρόγραφο του 1845-46. Το μέρος που αναφέρεται στο Φόϊερμπαχ δεν είναι τελειωμένο. Το έτοιμο μέρος αποτελεί την έκθεση της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας και δείχνει πόσες ελλείψεις είχαν τότε οι ιστορικο-οικονομικές γνώσεις μας. Μια και δεν ήταν μέσα εκεί καμμιά κριτική της διδασκαλίας του Φόϊερμπαχ, δεν μού χρησίμευσε για το σκοπό μου. Όμως, σ' ένα παλιό τετράδιο του Μαρξ βρήκα ένδεκα θέσεις για το Φόϊερμπαχ,

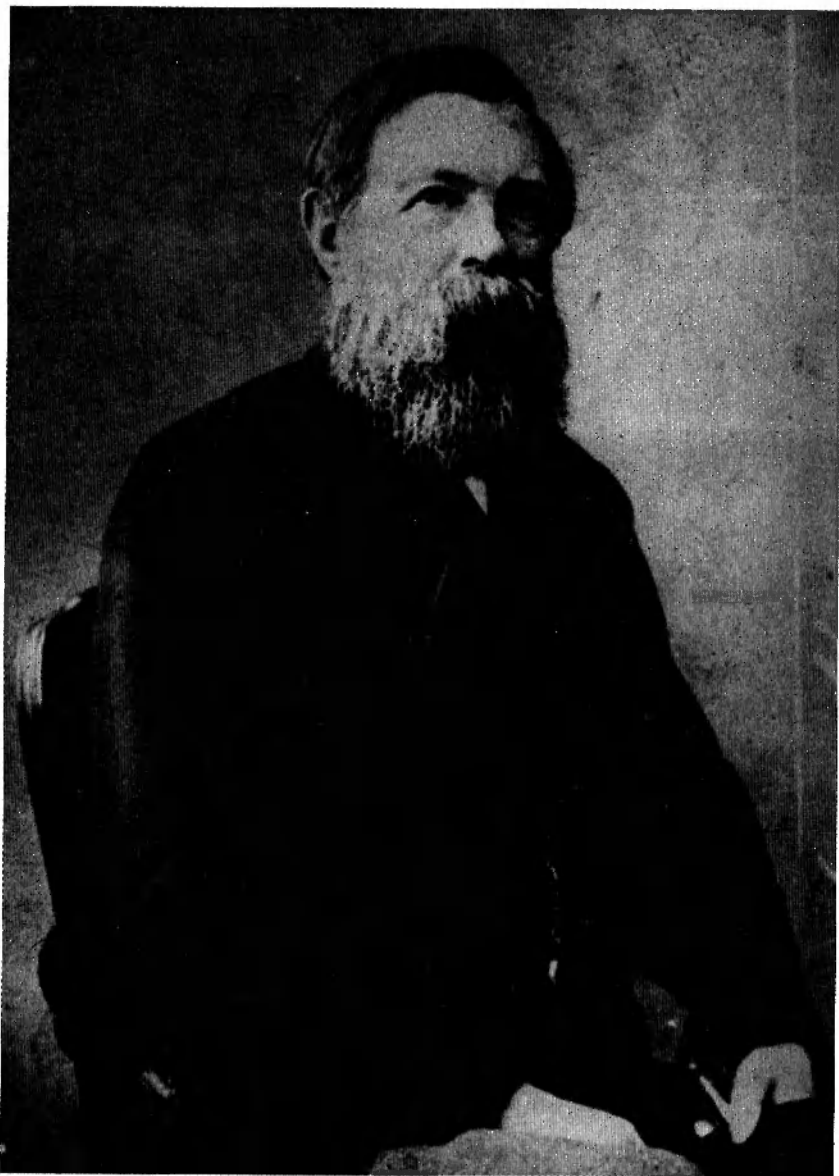
που τις δημοσίευσα παρακάτω. Οι θέσεις αυτές δεν είναι παρά σημειώσεις, που θέλουν περισσότερη επεξεργασία. Γράφτηκαν διαστικτά και δεν προωρίζονταν να τυπωθούν. Αλλά είναι ανεκτίμητες σαν πρωταρχικό ντοκουμέντο, που περικλείνει το μεγαλοφύεστατο έμβρυο της νέας κοσμοθεωρίας.

Λονδίνο, 21 του Φλεβάρη 1888

ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ ΕΓΚΕΛΣ

Χειρόγραφα του Μαρξ και Ένγκελς από το έργο τους «Η Γερμανική ιδεολογία».

Φρίντριχ Ένγκελς

ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

I

Tο βιβλίο του Στάρκε ξαναφέρει τον αναγνώστη κατά μια ολόκληρη γενεά πίσω, σε μια περίοδο, που φαίνεται τόσο ξένη στη σημερινή Γερμανία, σαν να την χώριζαν απ' αυτήν εκατό χρόνια. Όμως, αυτή ήταν η περίοδος της προετοιμασίας της Γερμανίας για την επανάσταση του 1848. Όλα, όσα έγιναν κατοπινά στη χώρα μας, είναι συνέχεια μονάχα των γεγονότων της χρονιάς εκείνης, εκτέλεση της πνευματικής διαθήκης, που μάς άφησε η Επανάσταση.

Όπως στη Γαλλία του 18ου αιώνα, έτσι και στη Γερμανία του 19ου αιώνα η φιλοσοφική επανάσταση χρησίμευσε για εισαγωγή στην πολιτική επανάσταση. Αλλά πόσο διαφορετικές είναι, η μια από την άλλη, οι φιλοσοφικές αυτές επαναστάσεις! Οι Γάλλοι αγωνίζονται ανοιχτά ενάντια σ' όλη την επίσημη επιστήμη, ενάντια στην εκκλησία και συχνά ενάντια σ' αυτό το κράτος. Τα έργα τους τυπώνονται στο εξωτερικό, στην Ολλανδία ή στην Αγγλία, συχνά μάλιστα κι οι ίδιοι κλείνονται στη Βασιλίη. Το αντίθετο, οι Γερμανοί καθηγητές διορίζονται από το κράτος για να διδάξουν τη νεολαία, τα έργα τους εγκρίνονται από τις αρχές για σχολικά εγχειρί-

δια, και το σύστημα του Χέγκελ - το κορύφωμα της όλης φιλοσοφικής ανάπτυξης - εξυψώνεται στο τιμητικό αξίωμα της βασιλικής-προσωπικής φιλοσοφίας. Και πίσω απ' αυτούς τους καθηγητές, μέσα στα σχολαστικά και σκοτεινά λόγια τους, μέσα στις χονδροειδείς και στενόχωρες φράσεις τους ήταν κρυμμένη η επανάσταση; Και μήπως οι άνθρωποι, που θεωρούνταν τότε εκπρόσωποι της Επανάστασης - οι φιλελεύθεροι - δεν ήτανε οι πιο επιθετικοί αντίπαλοι της φιλοσοφίας αυτής, που γέμιζε με καπνούς τα κεφάλια των ανθρώπων; Εκείνο όμως, που δεν το παρατηρούσαν, ούτε η κυβέρνηση, ούτε οι φιλελεύθεροι, το είδε τουλάχιστο ένας άνθρωπος, από το 1883 ακόμα: το όνομά του, Ερρίκος Χάινε (1).

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα. Καμμιά από τις φιλοσοφικές θέσεις δεν βρήκε τόσες συμπάθειες από μέρος των κοντόφθαλμων κυβερνήσεων και δεν προκάλεσε τόσο θυμό από μέρος των όχι λιγώτερο κοντόφθαλμων φιλελευθέρων, όσο η περιώνυμη θέση του Χέγκελ: “καθετί που είναι πραγματικό είναι λογικό· και καθετί που είναι λογικό είναι πραγματικό”. Γιατί, ήταν ολοφάνερο, πως η θέση αυτή δικαιολογούσε καθετί που υπήρχε, ήταν η φιλοσοφική καθιέρωση του δεσποτισμού, του κράτους, της αστυνομίας, των μυστικών δικών, της λογοκρισίας (2). Αυτό πίστευε ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο ΙΙΙ, αυτό πίστευαν κι οι υπήκοοί του. Αλλά κατά τον Χέγκελ καθετί που υπάρχει, δεν είναι και πραγματικό. Το έμβλημα της πραγματικότητας ανήκει, κατά τον Χέγκελ, μονάχα σ' εκείνο, που ταυτόχρονα είναι και αναγκαίο. “Στην εκδήλωσή της η πραγματικότητα είναι αναγκαιότητα”. Ο Χέγκελ δεν αναγνωρίζει το ένα ή το άλλο κυβερνητικό μέτρο - λ.χ. έναν “ωρισμένο φόρο” - για κάτι το πραγματικό, χωρίς να το ερευνήσει πολύ. Αλλά τελικά βγαίνει το συμπέρασμα, ότι το αναγκαίο είναι επίσης και λογικό.

Αν εφαρμόσωμε στο πρωσσικό κράτος της εποχής εκείνης τη θέση του Χέγκελ, μπορεί να πη κανείς πως φτάνομε στο εξής: το κράτος αυτό τόσο μονάχα είναι λογικό, τόσο μονάχα ταιριάζει στο λογικό, όσο είναι αναγκαίο. Κι αν μας φαίνεται άχρηστο, εξακολουθεί όμως να υπάρχει, μ' όλο που είναι άχρηστο, τότε το άχρηστο της κυβέρνησης μπορούμε να το εξηγήσωμε με το άχρηστο των υπηκόων της. Οι Πρώσοι της εποχής εκείνης είχαν κυβέρνηση αντάξια μ' αυτούς. Κι έτσι, η πραγματικότητα δεν αποτελεί διόλου το χαρακτηριστικό ενός ωρισμένου κοινωνικού ή πολιτικού συγκροτήματος μ' όλες τις συνθήκες και σ' όλους τους καιρούς. Το αντίθετο. Η ρωμαϊκή δημοκρατία ήταν πραγματική, αλλά ήταν επίσης πραγματική και η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που τη διαδέχτηκε. Στα 1789 η γαλλική μοναρχία κατάντησε τόσο όχι-πραγματική, δηλαδή έχασε σε τέτοιο βαθμό κάθε αναγκαιότητα, έγινε τόσο παράλογη, ώστε έπρεπε να εξαφανιστή από τη Μεγάλη Επανάσταση, που ο Χέγκελ μιλεί γι' αυτήν πάντα με θαυμασμό. Έτσι, σ' αυτή την περίπτωση η μοναρχία, αποδείχεται όχι-πραγματική, κι η επανάσταση πραγματική. Ολότελα κατά τον ίδιο τρόπο, ανάλογα με το βαθμό της εξέλιξης, καθετί που πριν ήταν πραγματικό, γίνεται όχι-πραγματικό, χάνει την αναγκαιότητά του, το δικαίωμά του στη ζωή, τη λογικότητά του. Τη θέση της πραγματικότητας, που εξαφανίζεται, την καταχτάει μια καινούργια ζωοφόρα πραγματικότητα. Την καταχτάει ειρηνικά, αν η παλιά είναι τόσο φρόνιμη, ώστε να πεθάνη χωρίς αντίσταση, ή την καταχτάει με τη βία, αν αντισταθή σ' αυτή την αναγκαιότητα. Η διαλεκτική λοιπόν μετατρέπει αυτή τη θέση του Χέγκελ που εξετάζομε, στο ολωσδιόλου αντίθετό της: καθετί το πραγματικό στο πεδίο της ανθρώπινης ιστορίας αποδείχεται με τον καιρό παράλογο, δηλαδή μ' άλλα λόγια, καθετί

το πραγματικό είναι προωρισμένο να γίνη παράλογο, καθετί το πραγματικό είναι καταδικασμένο από πριν να γίνη παράλογο και καθετί το λογικό στο ανθρώπινο κεφάλι είναι προωρισμένο να γίνη πραγματικό, οσοδήποτε κι αν συγκρούεται με την υπάρχουσα φαινομενική πραγματικότητα. Με όλους τους κανόνες της χεγκελιανής μεθόδου της νόησης, η θέση, που διακηρύχνει τη λογικότητα κάθε πραγματικού, μετατρέπεται σε άλλη θέση: καθετί που υπάρχει είναι προωρισμένο να χαθή (*). Αυτή ίσα - ίσα είναι η αληθινή σημασία κι ο επαναστατικός χαρακτήρας της χεγκελιανής φιλοσοφίας (που θα περιοριστούμε να την εξετάσουμε εδώ, σαν την τελευταία φάση της φιλοσοφικής κίνησης από την εποχή του Καντ), ότι απόδειξε μια για πάντα πόσο ανόητο είναι ν' αποδίνωμε αιώνια κι αμετάβλητη σημασία σ' οποιαδήποτε εξαγόμενα της ανθρώπινης νόησης κι ενέργειας. Η αλήθεια, που πρέπει να γνωρίση η φιλοσοφία, παρουσιαζόταν για τον Χέγκελ όχι με τη μορφή συλλογής έτοιμων δογματικών θέσων, που δεν μένει παρά μονάχα να τις επαναλάβωμε, μια και ανακαλύφτηκαν: γι' αυτόν η αλήθεια περικλείνεται μέσα στην πορεία της γνώσης, στη μακριά ιστορική εξέλιξη της επιστήμης.

Η επιστήμη από τις κατώτερες βαθμίδες της γνώσης εξυψώνεται ολοένα προς τις ανώτερες, αλλά δεν φτάνει ποτέ σε τέτοιο σημείο, όπου - βρίσκοντας την καλούμενη απόλυτη αλήθεια - δεν θα μπορούσε να προχωρήση περισσότερο κι όπου δεν θα τής έμενε πια παρά η μελέτη της αλήθειας αυτής. Κι έτσι, όχι μονάχα στη

(*) Βλ. στο Φάουστ του Γκαίτε τα λόγια του Μεφιστοφελή: Εγώ είμαι το πνεύμα που αιώνια αρνείται. Κι έτσι πρέπει, γιατί καθετί που αναφαίνεται, είναι άξιο να καταστραφή.

φιλοσοφική, αλλά και σε κάθε άλλη γνώση, καθώς και στο επίπεδο της πρακτικής δράσης, τόσο η επιστήμη, όσο κι η ιστορία, δεν μπορούν να σταματήσουν. Η ανθρωπότητα δεν θα φτάση ποτέ στην απόλυτη, ιδεώδη κατάσταση: Τέλεια κοινωνία, τέλειο κράτος μονάχα στη φαντασία μπορεί να υπάρξη. Όλα τα συστήματα των κοινωνικών σχέσεων, που εμφανίστηκαν στην ιστορία, το ένα ύστερα από το άλλο, δεν αντιπροσωπεύουν παρά μονάχα τις μεταβατικές βαθμίδες της ατέλειωτης εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας από την κατώτερη προς την ανώτερη. Κάθε βαθμίδα είναι αναγκαία για το χρόνο και για τις συνθήκες, που τη γέννησαν. Κι αυτή η ανάγκη είναι ίσα - ίσα η δικαιολόγησή της. Αλλά με τον καιρό χάνει τη σημασία της και τη δικαιολόγησή της μέσα σε καινούργιους όρους, που διαμορφώνονται στους ίδιους της κόλπους. Βρίσκεται τότε υποχρεωμένη να παραχωρήση τη θέση της στην ανώτερη βαθμίδα, που κι αυτή με τη σειρά της πέφτει και χάνεται. Η διαλεκτική φιλοσοφία εξαφανίζει όλες τις ιδέες για την τελειωτική απόλυτη αλήθεια και για τις απόλυτες σχέσεις των ανθρώπων, που ταιριάζουν σ' αυτή την αλήθεια, κατά τον ίδιο τρόπο, που και η μπουρζουαζία χάρη στη μεγάλη βιομηχανία, χάρη στον ανταγωνισμό και στην παγκόσμια αγορά, εξαφανίζει όλους τους παλιούς θεσμούς, που καθιερώθηκαν μέσα στους αιώνες. Για τη διαλεκτική φιλοσοφία δεν υπάρχει τίποτε το καθιερωμένο για πάντα, τίποτε το απόλυτο, το άγιο. Πάνω σε όλα και μέσα σε όλα βλέπει τη σφραγίδα της αναπόφευκτης πτώσης: τίποτε δεν μπορεί να σταθή μπροστά της, εκτός από την αδιάκοπη πορεία της εμφάνισης και της εξαφάνισης, της ατέλειωτης ανάβασης από το κατώτερο προς το ανώτερο. Η ίδια, η διαλεκτική φιλοσοφία, δεν είναι παρά απλή αντανάκλαση της αιώνιας αυτής πορείας στο σκεφτόμενο εγκέφα-

λο. Μέσα της υπάρχει, βέβαια, κι η συντηρητική της πλευρά: κάθε ωρισμένη βαθμίδα εξέλιξης στην επιστήμη ή στις κοινωνικές σχέσεις διακαιώνεται απ' αυτήν ανάλογα με τις συνθήκες του ωρισμένου χρόνου κι όχι περισσότερο. Ο συντηρητικισμός της είναι σχετικός, ο επαναστατικός της χαρακτήρας είναι απόλυτος και σ' αυτόν ανάγεται όλο εκείνο το απόλυτο που έχει θέση μέσα σ' αυτήν.

Δεν έχουμε ανάγκη να εξετάσωμε εδώ κατά πόσο η κοσμοθεωρία αυτή είναι σύμφωνη με τη σημερινή κατάσταση των φυσικών επιστημών. Είναι αλήθεια, πως οι φυσικές επιστήμες προλέγουν για τη γη, ότι το τέλος της είναι δυνατό, για το κατοικήσιμο όμως της γης, ότι είναι αναπόφευκτο το τέλος. Προβλέπουν δηλαδή, πως στην ανθρώπινη ιστορία, εκτός από την ανιούσα, θα υπάρξει και κατιούσα γραμμή. Οπωσδήποτε όμως, βρισκόμαστε πολύ μακριά από το σημείο της στροφής, από όπου θ' αρχίσει η από το άνω προς τα κάτω κίνηση της κοινωνικής ιστορίας και δεν μπορούμε να κατηγορήσωμε τη χεγκελιανή φιλοσοφία, γιατί δεν ασχολήθηκε με ζήτημα, που δεν τέθηκε ακόμα στην ημερησία διάταξη από τις φυσικές επιστήμες.

Αλλά είναι ανάγκη να σημειώσωμε το εξής: Οι απόψεις, που αναφέρομε πιο πάνω, εκθέτονται από εμάς πολύ πιο ξεκάθαρα παρά από τον Χέγκελ. Οι απόψεις αυτές είναι το συμπέρασμα, που σ' αυτό αναπόφευκτα φέρνει η μέθοδός του, αλλά το συμπέρασμα αυτό δεν το έβγαλε ποτέ ο ίδιος με τόση σαφήνεια. Κι είναι αυτονόητο. Ο Χέγκελ κατασκεύασε ένα σύστημα και κατά παλιά συνήθεια, το φιλοσοφικό σύστημα οδηγεί αναπόφευκτα στην απόλυτη αλήθεια της μιας ή της άλλης μορφής. Ο ίδιος ο Χέγκελ, που έδειχνε στη λογική του, ότι η αιώνια αλήθεια δεν είναι τίποτε άλλο από μια λογική (κατά συνέπεια και ιστορική) πορεία, αυτός ο ίδιος ο Χέγκελ βρέθη-

κε αναγκασμένος να θέσει τέρμα σ' αυτή την πορεία, αφού ήταν αναγκασμένος να τελειώσει το σύστημά του. Στη λογική το τέλος μπορούσε να παρουσιαστή σ' αυτόν σαν αρχή μιας καινούργιας εξέλιξης, γιατί εκεί το τελικό σημείο, η απόλυτη ιδέα, - που είναι τόσο απόλυτη, ώστε να μη μπορέσει να πη τίποτε γι' αυτήν - "αποξενώνεται από τον εαυτό της", δηλαδή μετατρέπεται σε φύση και έπειτα σε πνεύμα, δηλαδή σε νόηση και σε ιστορία και πάλι επιστρέφει στον εαυτό της. Αλλά στο τελικό μέρος της όλης φιλοσοφίας, για να γίνη μια παρόμοια επιστροφή στην αρχή, έμεινε μονάχα ένας δρόμος. Βρέθηκε έτσι στην ανάγκη να παρουσιάση το τέλος της ιστορίας: η ανθρωπότητα φτάνει στη γνώση αυτής ακριβώς της απόλυτης ιδέας και δηλώνει πως η γνώση αυτή κατορθώθηκε με τη χεγκελιανή φιλοσοφία. Αλλά αυτό θα εσήμαινε, πως αναγνωρίζομε για απόλυτη αλήθεια όλο το δογματικό περιεχόμενο του συστήματος του Χέγκελ και έτσι θα ερχόμαστε σε αντίφαση με τη διαλεκτική του μέθοδο, που εξαφανίζει καθετί δογματικό. Αυτό θα εσήμαινε τη συντριβή του επαναστατικού περιεχομένου κάτω από το βάρος του δυσανάλογα αναπτυγμένου συντηρητικού περιεχομένου. Κι όχι μονάχα στο επίπεδο της φιλοσοφικής γνώσης, αλλά και στην ιστορική πρακτική. Η ανθρωπότητα, που ανυψώθηκε στο πρόσωπο του Χέγκελ ως τη γνώση της απόλυτης ιδέας, θα έπρεπε και στο πρακτικό επίπεδο να δείξει, πως προχώρησε τόσο πολύ, ώστε να μπορούσε πια να εφαρμοστή η απόλυτη ιδέα στην πραγματικότητα. Δεν θα έπρεπε η απόλυτη ιδέα να παρουσιάση στους συγχρόνους της πολύ πλατειές πολιτικές διεκδικήσεις. Να γιατί στο τέλος της "φιλοσοφίας του δικαίου", μαθαίνομε, πως η απόλυτη ιδέα πρέπει να πραγματοποιηθή μέσα στην περιορισμένη εκείνη μοναρχία με την αντιπροσωπεία των τάξεων, που τόσο επίμονα και τόσο μάταια ο Φρειδερίκος

Γουλιέλμος ο ΙΙΙ υποσχόταν στους υπηκόους του, - δηλαδή μπορούμε να πούμε, στην έμμεση κυριαρχία των πλούσιων τάξεων, προσαρμοσμένων στις μικροαστικές της εποχής εκείνης κοινωνικές σχέσεις της Γερμανίας. Συνάμα μάς φέρνει εκεί και θεωρητικές αποδείξεις της αναγκαιότητας των ευγενών.

Κι έτσι οι ίδιες οι εσωτερικές ανάγκες του συστήματος μόνες τους μάς δείχνουν αρκετά, γιατί μια τόσο πολύ επαναστατική μέθοδος της νόησης ωδήγησε σε τόσο πολύ ειρηνικά συμπεράσματα. Επίσης την ειδική μορφή του συμπεράσματος αυτού την οφείλομε στο ότι ο Χέγκελ ήταν, όπως κι ο σύγχρονός του Γκαίτε, ένας αξιόλογος φιλοσταίος. Κι ο Χέγκελ κι ο Γκαίτε ήτανε ο καθένας στον κύκλο του σωστός Ολύμπιος Ζευς, αλλά ούτε ο ένας, ούτε ο άλλος δεν μπόρεσαν ν' απαλλαχτούν από το πνεύμα του γερμανικού φιλισταϊσμού.

Κι όμως, όλα αυτά δεν εμπόδισαν τη χειρκελιανή φιλοσοφία να κατακτήσει ασύγκριτα πιο μεγάλη έκταση από κάθε άλλο προηγούμενο σύστημα και ν' αναπτύξει στην έκταση αυτή, μέχρι σήμερα ακόμα, καταπληκτικό πλούτο ιδεών. Στη φαινομενολογία του πνεύματος (που θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε ανάπτυξη της ατομικής συνείδησης στις διάφορες βαθμίδες της, παράλληλη με την εμβρυολογία και παλαιοντολογία του πνεύματος, ανάπτυξη, που εξετάζεται σαν μια συνοπτική αναπαραγωγή των βαθμίδων, που περάστηκαν ιστορικά από τη γενικήν ανθρώπινη συνείδηση), στη λογική, στη φιλοσοφία της φύσης, στη φιλοσοφία του πνεύματος, επεξεργασμένη στις ξεχωριστές της ιστορικές υποδιαίρεσεις: φιλοσοφία της ιστορίας, του δικαίου, της θρησκείας, ιστορία της φιλοσοφίας, αισθητική κ.τ.λ. - στα διάφορα αυτά ιστορικά πεδία ο Χέγκελ προσπαθεί να υποδείξει το νήμα της εξέλιξης, που περνάει αδιάκοπα μέσα στο καθένα απ' αυτά. Επειδή μάλιστα είχε όχι μο-

νάχα δημιουργική μεγαλοφυΐα, αλλά και ποικιλόμορφη πολυμάθεια, η εμφάνισή του άφησε παντού εποχή. Είναι ολοφάνερο, πως οι ανάγκες του “συστήματος” τον έκαμαν, ώστε αρκετά συχνά να καταφεύγει σ' εκείνα τα διασμένα θεωρητικά κατασκευάσματα, που γι' αυτά μέχρι σήμερα ακόμα τόσο απαίσια φωνάζουν οι μηδαμινοί του αντίπαλοι. Αλλά τα κατασκευάσματα αυτά τού χρησιμεύουν μονάχα για πλαίσια της όλης εργασίας, για σκαλωσιές του χτιζόμενου κτιρίου. Όποιος, χωρίς να σταματήσει μπροστά σ' αυτά, εισχωρήσει μέσα στο κτίριο, αυτός βρίσκει αναρίθμητους θησαυρούς, που μέχρι σήμερα διατηρούν την αξία τους. Το εφήμερο σ' όλους τους φιλόσοφους είναι το “σύστημα”, κι αυτό, γιατί τα συστήματα παρουσιάζονται από την παντοτεινή ανάγκη να εξαφανιστούν όλες οι αντιφάσεις. Αλλά, αν εξαφανίζονταν όλες οι αντιφάσεις μια για πάντα, τότε θα φτάναμε στη λεγόμενη απόλυτη αλήθεια κι η παγκόσμια ιστορία θα τελείωνε τότε ταυτόχρονα στο σημείο αυτό: θα ήταν υποχρεωμένη να εξακολουθή, αν και δεν θα της έμενε να κάνει τίποτε: νέα, άλυτη αντίφαση. Εμείς εννοήσαμε - κι αυτό το χρεωστούμε περισσότερο από κάθε άλλον στον Χέγκελ - ότι το να ζητούμε από τη φιλοσοφία τη λύση όλων των αντιφάσεων, σημαίνει να ζητούμε από ένα φιλόσοφο να κάμη τέτοιο έργο, που μονάχα ολόκληρη η ανθρωπότητα στην προοδευτική της εξέλιξη μπορεί να πραγματοποιήσει. Μόλις όμως εννοήσωμε αυτό, η φιλοσοφία με την παλιά έννοια της λέξης παύει να υπάρχει. [Αφήνομε ήσυχη την “απόλυτη ιδέα”, που σ' αυτήν μ' αυτό το δρόμο μπορεί να φτάσει ο κάθε άνθρωπος χωριστά]* και αποφασίζομε να

(*) Σημείωση Γ. Πετρόπουλου: Η παραπάνω φράση την οποία θέσαμε σε αγκύλες, σε νεώτερες μεταφράσεις του έργου έχει αποδοθεί ορθότερα ως εξής:

επιδοθούμε στην επιδίωξη των προσιτών σ' εμάς σχετικών αληθειών, ωπλισμένοι με τις θετικές επιστήμες και με τη διαλεκτική μέθοδο, που συνενώνει τα αποτελέσματά τους. Με τον Χέγκελ γενικά τελειώνει η φιλοσοφία, και γιατί το σύστημά του αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο σύνολο όλης της ανάπτυξης, που προηγήθηκε, και γιατί ο ίδιος μάς δείχνει, αν και ασυνείδητα, το δρόμο, που μας φέρνει από το λαβύρινθο των συστημάτων στην πραγματική και θετική γνώση του κόσμου.

Δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς πόσο μεγάλη επίδραση έφερε το χεγκελιανό σύστημα στη φιλοσοφία της Γερμανίας. Έκαμε μια θριαμβευτική πορεία, που κράτησε ολόκληρες δεκαετηρίδες και που δεν τελείωσε καθόλου με το θάνατο του Χέγκελ. Το αντίθετο μάλιστα, κατά το διάστημα από το 1830 ως τα 1840, ο χεγκελιανισμός, έφτασε στο ύψιστο σημείο της μοναδικής κυριαρχίας του και εξευτέλισε τους αντιπάλους του. Σ' αυτό ίσα - ίσα το διάστημα οι απόψεις του Χέγκελ, ενσυνείδητα ή ασυνείδητα, εισχώρησαν άφθονα στις πιο διαφορετικές επιστήμες και γονιμοποιή-

α) «Αφήνουμε στην ησυχία της την «απόλυτη αλήθεια» που είναι απρόσιτη απ' αυτό τον δρόμο και για τον καθέναν ξεχωριστά» (Μαρξ - Ένγκελς: «Διαλεκτά έργα», έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, τόμος Β', σελ. 422).

β) «Απ' τη στιγμή αυτή, αφήνουμε ήσυχη την «απόλυτη ιδέα» που είναι άφραστη απ' αυτόν το δρόμο ή από έναν άνθρωπο μεμονωμένα» (ΦΡΕΙΔ. ΕΝΓΚΕΛΣ: «ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ», μετάφραση Γιάννη Ν. Βιστάκη, Έκδοση: Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη - ΑΘΗΝΑ, σελ. 23).

γ) «Παρατούμε την «απόλυτη αλήθεια», που από το δρόμο αυτό είναι ασύληπτη για κάθε μοναχό άτομο» (ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ: «ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ...», μετάφραση Φ. Φωτίου, Εκδόσεις Θεμέλιο 1967, σελ. 221).

ησαν μάλιστα τη λαϊκή φιλολογία και τον καθημερινό τύπο, που απ' αυτόν ο μέσος "μορφωμένος άνθρωπος" δανείζεται τις σκέψεις του. Μα η νίκη αυτή σε όλη της τη γραμμή ήταν ένας πρόλογος στον εμφύλιο πόλεμο.

Όταν πάρουμε στο σύνολό της τη διδασκαλία του Χέγκελ βλέπουμε πως αφήνει πολύ ελεύθερη θέση για τις πρακτικές απόψεις και των πιο διαφορετικών κομμάτων. Περισσότερο από όλα τα άλλα, στη Γερμανία τότε, πρακτική σημασία είχαν δύο πράγματα: η θρησκεία κι η πολιτική. Όποιος εκτιμούσε πιο πολύ το σύστημα του Χέγκελ, μπορούσε να είναι συντηρητικός σε καθένα από τα δυο αυτά πεδία. Όποιος όμως έδινε περισσότερη σημασία στη χειγε-λιανή μέθοδο, αυτός μπορούσε να κρατάη την πιο άκρη αντιπολίτευση και στη θρησκεία και στην πολιτική. Ο Χέγκελ στα έργα του, μ' όλες τις συχνές εκρήξεις επαναστατικού θυμού, αποκλίνει γενικά κατά προτίμηση προς τη συντηρητική πλευρά: γι' αυτό, άλλωστε, μ' όλο του το δίκιο κατανάλωσε πολύ πιο "βαθεία εργασία σκέψης" για το σύστημά του παρά για τη μέθοδό του. Αλλά στο τέλος της τέταρτης δεκαετηρίδας ο χωρισμός στη σχολή του γινόταν όλο και πιο φανερός. Στον αγώνα τους ενάντια στους πιστούς ευσεβιστές (πιετιστές) και στους φεουδάρχες αντιδραστικούς, οι λεγόμενοι νεοχειγελιανοί, - αριστερή πτέρυγα - έπαυσαν σιγά - σιγά να ασχολούνται, με εκείνη τη φιλοσοφική περιφρονητική στάση, για τα φλέγοντα ζητήματα της ημέρας, που χάρη σ' αυτή η κυβέρνηση ήταν ανεκτική στη διδασκαλία τους και μάλιστα την προστάτευε. Όταν όμως στα 1840 η ορθόδοξη υποκρισία κι η φεουδαρχο - αυταρχική αντίδραση ανέβηκε στο θρόνο, εκπροσωπη-μένη από το Φρειδερίκο Γουλιέλμο IV, τότε πια αναγκάστηκαν να μιλήσουν ξεκάθαρα. Όπως και πριν, έκαναν τον αγώνα τους με

όπλα φιλοσοφικά, αλλά όχι πια για αφηρημένους φιλοσοφικούς σκοπούς. Μιλούσαν πια για την εξόντωση της κληρονομικής θρησκείας και του σημερινού κράτους. Αν στην “Deutschen Zahrbüchern”^{*} οι φιλοσοφικοί σκοποί παρουσιάζοταν φιλοσοφικά περικαλυμμένοι, όμως στη “Reinischen Zeitung”^{**} του 1842 το κήρυγμα των νεοεγγελιανών παρουσιάστηκε πια καθαρά, σαν φιλοσοφία της εμφανιζόμενης ριζοσπαστικής μπουρζουαζίας κι ο φιλοσοφικός μανδύας τής χρησίμευε μονάχα για να ξεφεύγη το μάτι της λογοκρισίας (3).

Αλλά η πολιτική ήταν πολύ λίγο προσιτή. Γι’ αυτό τον κύριο αγώνα τον έκαναν ενάντια στη θρησκεία. Όμως τότε, και μάλιστα από το 1840 ο αγώνας ενάντια στη θρησκεία ήταν έμμεσα και πολιτικός αγώνας. Την πρώτη ώθηση την έδωσε το βιβλίο του Στράους “Das Leben Jesu” (“Η Ζωή του Ιησού”), που βγήκε στα 1835. Ενάντια στη διατυπωμένη σ’ αυτό το βιβλίο θεωρία, για τη γέννηση των ευαγγελικών μύθων, εξεστράτευσε ο Μπρούνο Μπάουερ, που υποστήριξε, πως ολόκληρη η σειρά των ευαγγελικών διηγήσεων επινοήθηκε από τους ίδιους τους συγγραφείς των ευαγγελίων. Η πάλη ανάμεσα στον Μπάουερ και το Στράους γινόταν με τη μορφή της φιλοσοφικής πάλης ανάμεσα στην “αυτοσυνείδηση” και στην “ου-

* «Deutschen Zahrbüchern» (Γερμανικά χρονικά): Επιθεώρηση που εκδιδόταν από τους Αριστερούς Χεγκελιανούς Α. Ρούγκε και Γ. Εχτερμάγιερ στο διάστημα 1838--1843. (Σημείωση Γ. Πετρόπουλου).

** «Reinischen Zeitung» («Εφημερίδα του Ρήνου»): 1842-1843. Ο Μαρξ αρχικά υπήρξε συνεργάτης αυτής της εφημερίδας. Από τον Οκτώβριο του 1842 ως το τέλος του χρόνου υπήρξε αρχισυντάκτης της. Έτσι, όταν η εφημερίδα πέρασε υπό τη διεύθυνσή του ακολούθησε επανασταστική - δημοκρατική πολιτική. Για το λόγο αυτό η πρωσική Κυβέρνηση την έκλεισε στα τέλη Μαρτίου του 1843. (Σημείωση Γ. Πετρόπουλου).

σία”. Το ζήτημα του πώς εμφανίστηκαν οι ευαγγελικές διηγήσεις για τα θαύματα: δημιουργήθηκαν, μήπως, μέσα από την ασυνείδητη μυθολογική δημιουργικότητα στους κόλπους των χριστιανικών κοινοτήτων ή τις επινόησαν οι ίδιοι οι ευαγγελιστές, το ζήτημα αυτό ξανοίχτηκε στο ζήτημα τού ποιά είναι η κύρια ενεργούσα δύναμη στην παγκόσμια ιστορία: η “ουσία” (substance) ή η “αυτοσυνείδηση”; Τέλος, φάνηκε ο Στίρνερ, προφήτης του σύγχρονου αναρχισμού (πολλά δανείστηκε απ’ αυτόν ο Μπακούνιν) και ξεπέρασε την αυταρχική “αυτοσυνείδηση” με το αυταρχικό “ξεχωριστό άτομο” (*).

Δεν θα εξετάσω πιο λεπτομερειακά την άποψη της χεγκελιανής σχολής για την πορεία της αποσύνθεσης. Να, πού πρέπει να στρέψωμε όλη την προσοχή μας: οι πρακτικές ανάγκες του αγώνα ενάντια στη θετική θρησκεία ώθησαν πολλούς από τους πιο αποφασιστικούς νεοχεγκελιανούς στον αγγλικόν υλισμό. Μα αυτό τούς έφερε σε αντίφαση με το σύστημα της σχολής τους. Ενώ για τους υλιστές πραγματική είναι μονάχα η φύση, στο χεγκελιανό σύστημα η φύση θεωρείται σαν “αποξένωση” της απόλυτης ιδέας από τον εαυτό της, σαν ταπείνωσή της. Γενικά στο σύστημα αυτό η νόηση κι ο καρπός της, η ιδέα, παρουσιάζονται σαν κάτι πρωταρχικό, ενώ η φύση είναι παράγωγη και υπάρχει μονάχα χάρη στην καταδεκτικότητα της ιδέας. Μπροστά σ’ αυτή την αντίφαση σταμάτησαν οι νεοχεγκελιανοί.

Παρουσιάζεται όμως τότε το έργο του Φόϊερμπαχ για την

(*). Ο Έγκελς έχει υπόψει του το έργο του Μαξ Στίρνερ (ψευδώνυμο του Γκάσπαρ Σμιθ) που βγήκε στα 1845: “Der Einzige und sein ligenthum” (“Το ξεχωριστό άτομο κι η ιδιοκτησία του”). Ο Έγκελς χαρακτηρίζει αρκετά τις απόψεις του Στίρνερ. (Γεώργ. Πλεχ.).

“ουσία του χριστιανισμού”. Διασκόρπισε μ’ ένα χτύπημα την αντίφαση αυτή και χωρίς καμμιάν επιφυλάξη διακήρυξε ξανά το θρίαμβο του υλισμού. Η φύση υπάρχει ανεξάρτητα από κάθε φιλοσοφία. Είναι η βάση, που πάνω σ’ αυτή μεγαλώνομε εμείς, οι άνθρωποι - τα δημιουργήματά της. Έξω από τη φύση και τον άνθρωπο δεν υπάρχει τίποτε. Τα ανώτατα όντα, που δημιουργήθηκαν από τη θρησκευτική μας φαντασία, δεν είναι παρά φανταστικές αντανακλάσεις της ίδιας μας ουσίας (4). Ο εξορκισμός καταργήθηκε: το “σύστημα” χτυπήθηκε και ρίχτηκε κατά μέρος, η αντίφαση λύθηκε, αφού αποκαλύφτηκε απλούστατα πως τέτοια αντίφαση ήταν μονάχα στη φαντασία. Όποιος δεν έζησε την απελευθερωτική επίδραση του βιβλίου αυτού, δεν μπορεί να το φανταστή. Όλοι πήραμε ενθουσιασμό κι όλοι γίναμε οπαδοί του Φοΐερμπαχ. Με πόση αγαλλίαση χαιρέτισε ο Μαρξ τη νέα θεωρία και πόση δυνατή επίδραση είχε επάνω του - μ’ όλες τις κριτικές του επιφυλάξεις - φαίνεται από το βιβλίο του: “Die heilige Familie” (“Η αγία οικογένεια”).

Ακόμα και τα ελαττώματα αυτού του βιβλίου τού Φοΐερμπαχ δυνάμωσαν τότε την επίδρασή του. Το καλογραμμένο και πολλές φορές επιτηδευμένο ύφος, τού εξασφάλισαν πλατύ κύκλο αναγνωστών και μάλιστα σκόρπισε κάποια δροσιά ύστερα από το βαρύ κι αφηρημένο χεγκελιανισμό. Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για την υπερβολική αποθέωση της αγάπης. Αυτό θα μπορούσαμε να το συγχωρήσωμε, χωρίς να το δικαιώσωμε - σαν αντίδραση ενάντια στην απολυταρχία της “καθαρής νόησης”, που είχε καταστήσει ανυπόφορη. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε πως από τις δυο αυτές αδύνατες πλευρές του Φοΐερμπαχ πιάστηκε ο “αληθινός σοσιαλισμός”, που σαν μολυσματική αρρώστεια ξαπλώθηκε από το 1844 ανάμεσα στους “μορφωμένους” ανθρώπους της Γερμανίας. Ο “αληθινός σο-

σιαλισμός” την επιστημονική έρευνα την αντικατάστηχε με την καλογραμμένη φράση, στη θέση της απελευθέρωσης του προλεταριάτου με τον οικονομικό μετασχηματισμό έταξε την απελευθέρωση της ανθρωπότητας με την “αγάπη”, με λίγα λόγια επιδόθηκε στην αποκρουστική ωμορφολογία και τη φιλανθρωπική φλυαρία. Τυπικός εκπρόσωπος του σοσιαλισμού αυτού ήταν ο κ. Κάρολος Γκρουν (5).

Να ακόμα τί δεν θα ξεχάσωμε. Η χεγκελιανή σχολή αποσυντέθηκε, αλλά η κριτική δεν έκλεισε ακόμα τους λογαριασμούς της με τη χεγκελιανή φιλοσοφία. Ο Στράους και ο Μπάουερ, παίρνοντας ο καθένας από μια πλευρά της, την έστρεψαν σαν πολεμικό όπλο ενάντια στις άλλες. Ο Φόιερμπαχ αφαίρεσε και έρριξε κάτω μονάχα το σύστημα. Αλλά, όταν διακηρύξης πως μια φιλοσοφία είναι λανθασμένη, δεν σημαίνει πως τέλειωσες μαζί της. Και ήταν αδύνατο με την απλή άγνοια του ζητήματος να εξαφανιστή ένα τέτοιο δυνατό έργο, σαν τη χεγκελιανή φιλοσοφία, που είχε μια τεράστια επίδραση στην πνευματική εξέλιξη του έθνους. Θα έπρεπε να την “αναιρέσωμε” (*) μέσα στο δικό της νόημα, δηλαδή έπρεπε η κριτική να εκμηδενίση τη φόρμα της, διατηρώντας το αποχτημένο απ’ αυτήν περιεχόμενο. Παρακάτω θα δούμε πώς λύθηκε το πρόβλημα αυτό.

Μα για ένα διάστημα η επανάσταση του 1848 άφησε κατά μέρος κάθε φιλοσοφία, όπως κι ο Φόιερμπαχ απόρριψε τον Χέγκελ του. Και απ’ αυτό πέρασε σε δεύτερη μοίρα κι ο ίδιος ο Φόιερμπαχ.

(*) Μεταφράζω αναίρώ (αίρω) τη γερμανική λέξη aufheben που κατά τον Χέγκελ είχε τη σημασία της άρσης (κατάργησης), αλλά ταυτόχρονα και της διατήρησης μιας ωρισμένης έννοιας: aufgehoben, aber zugleich aufbewahrt. (Γεώργ. Πλεχ.).

II

Ένα μεγάλο και βασικό ζήτημα κάθε φιλοσοφίας, ξεχωριστά μάλιστα της νεώτερης φιλοσοφίας, είναι το ζήτημα της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στη νόηση και στο είναι. Από τον πολύ απομακρυσμένο εκείνο καιρό ακόμα, που οι άνθρωποι δεν είχαν καμμιάν ιδέα για την κατασκευή του σώματός τους, που δεν μπορούσαν να εξηγήσουν τα όνειρα (*) και πίστευαν πως η νόησή τους και τα συναισθήματά τους προκαλούνται όχι από το σώμα, αλλά από μια ψυχή διαφορετική από το σώμα, που μένει στο σώμα, όσο αυτό ζει και που το αφήνει μόλις πεθάνει - από τότε ακόμα ήτανε αναγκασμένοι οι άνθρωποι να σκέφτονται για τη σχέση της ψυχής προς τον εξωτερικό κόσμο: Δεν είναι ανάγκη να επινοήσωμε κανένα ιδιαίτερο θάνατο για την ψυχή, αφού θάνατος είναι μονάχα το ότι η ψυχή ξεχωρίζει από το σώμα, ενώ αυτή εξακολουθή να ζει. Έτσι δημιουργήθηκε η πίστη στην αθανασία της, που σ' εκείνη τη βαθμίδα της ανάπτυξης δεν έκλεινε τίποτε το παρηγορητικό, αλλά φαινόταν σαν ολότελα μοιραία κι αναπόφευκτη αναγκαιότητα. Συχνά μάλιστα - λ.χ. οι Έλληνες - τη θεωρούσαν πραγματικό δυστύχημα. Η

(*) Ακόμα και σήμερα οι άγριοι κι οι βάρβαροι της κατώτερης βαθμίδας πιστεύουν παντού, πως τα πρόσωπα που βλέπουν στο όνειρό τους είναι ψυχές, που αφήνουν πρόσκαιρα το σώμα. Επίσης τα πρόσωπα αυτά τα θεωρούν υπεύθυνα για όλες τις ενέργειες που είδαν στο όνειρο. Αυτό λ. χ. παρατήρησε ο Ιμτϋρν το 1884 στους Ινδούς της Γουϊνέας.

ιδέα για την προσωπική αθανασία δεν βγήκε από την ανάγκη μιας θρησκευτικής παρηγοριάς. Απλούστατα: οι άνθρωποι αναγνώριζαν ύπαρξη ψυχής και δεν μπορούσαν να εξηγήσουν στον εαυτό τους πού τοποθετείται η ψυχή αυτή ύστερα από το θάνατο. Κατά τον ίδιο τρόπο χάρη στην προσωποποίηση των φυσικών δυνάμεων, εμφανίστηκαν οι πρώτοι θεοί. Ύστερα, με την κατοπινή επεξεργασία της θρησκείας οι πρώτοι αυτοί θεοί γίνονταν περισσότερο θεοί, που δεν επηγάζαν απ' αυτόν τον κόσμο. Και τέλος, αργότερα, με την αφαίρεση - λίγο ακόμα θα έλεγα με το φιλτράρισμα - που είναι εντελώς φυσική στην πορεία της διανοητικής εξέλιξης, εμφανίστηκε από τους πολλούς λιγότερο ή περισσότερο περιορισμένους και αλληλοπεριοριζόμενους θεούς, η ιδέα, που ταιριάζει στις μονοθεϊστικές θρησκείες, για τον ένα και αποκλειστικό θεό. Το ύψιστο πρόβλημα όλης της φιλοσοφίας, το πρόβλημα των σχέσεων της νόησης προς το είναι, έχει τις ρίζες του, το ίδιο όπως κι όλες οι θρησκείες, στις περιορισμένες και φτωχές παραστάσεις του αγρίου. Αλλά, το ζήτημα αυτό, δεν μπορούσε να τεθή αποφασιστικά και ν' αποκτήσει όλη τη σημασία του παρά μονάχα, όταν η ευρωπαϊκή ανθρωπότητα άρχισε να ξυπνάει από τη βαθιά νάρκη του χριστιανικού μεσαιώνα. Ακόμα και μέσα στο μεσαιωνικό σχολαστικισμό το ζήτημα των σχέσεων της νόησης προς το είναι, δηλαδή το ζήτημα, αν το πνεύμα ήταν πριν από τη φύση, ή η φύση πριν από το πνεύμα, το ζήτημα αυτό που έπαιξε μεγάλο ρόλο, μ' όλη την αντίδραση της εκκλησίας, πήρε πιο οξεία μορφή: Δημιουργήθηκε ο κόσμος από το θεό ή υπάρχει προαιώνια;

Οι φιλόσοφοι χωρίστηκαν σε δυο μεγάλα στρατόπεδα σύμφωνα με την απάντηση, που έδιναν σ' αυτό το ερώτημα. Εκείνοι που βεβαίωσαν πως το πνεύμα υπήρχε πριν από τη φύση και που, κατά

συνέπεια, παραδέχονταν έτσι ή αλλιώς τη δημιουργία του κόσμου - σε τέτοιους μάλιστα φιλοσόφους, λ.χ. στον Χέγκελ, η δημιουργία του κόσμου παίρνει ακόμα πιο παράλογη και πιο περίπλοκη μορφή παρά στους πιστούς χριστιανούς - αποτελούσαν το ιδεαλιστικό στρατόπεδο. Από το άλλο μέρος εκείνοι, που σαν βασική αρχή θεωρούσαν τη φύση, πέρασαν στις διάφορες σχολές του υλισμού. Αυτό μονάχα το περιεχόμενο περικλείουν και κανένα άλλο οι εκφράσεις: ιδεαλισμός και υλισμός, παρμένες στην πρωταρχική τους έννοια. Και μονάχα μ' αυτή την έννοια χρησιμοποιούνται και εδώ. Παρακάτω θα ιδούμε ποιά σύγχυση δημιουργείται στην περίπτωση, που ήθελε αποδοθή στις εκφράσεις αυτές κάποια άλλη σημασία.

Το ζήτημα για τις σχέσεις της νόησης προς το είναι έχει ακόμα και μιαν άλλη πλευρά: Με ποιόν τρόπο οι σκέψεις μας αναφέρονται στον κόσμο, που μάς περιβάλλει; Είναι σε θέση η νόησή μας να γνωρίση τον πραγματικό κόσμο και μπορούν, μήπως, οι παραστάσεις κι οι αντιλήψεις μας για τον πραγματικό κόσμο να είναι αληθινές του αντανακλάσεις; Στη φιλοσοφική γλώσσα το ζήτημα αυτό λέγεται: ζήτημα για την ταυτότητα της νόησης και του είναι. Η μεγάλη πλειονότητα των φιλοσόφων στο ζήτημα αυτό δίνει απάντηση καταφατική. Έτσι λ.χ. ο Χέγκελ αφήνει να υπονοηθή μόνη της η καταφατική του απάντηση: Από τον πραγματικό κόσμο γνωρίζομε το λογικό του περιεχόμενο και με το λογικό αυτό περιεχόμενό του ο κόσμος αποδείχεται σαν μια βαθμιαία πραγματοποίηση της απόλυτης ιδέας, που υπήρχε προαιώνια, ανεξάρτητα από τον κόσμο και πριν απ' αυτόν. Είναι αυτονόητο, πως η νόηση μπορεί να γνωρίση μονάχα εκείνο, που με το περιεχόμενό του ταιριάζει περισσότερο στη φύση της. Είναι επίσης φανερό, πως κρίνοντας μ' αυτό τον τρόπο, αποδείχνομε μονάχα τη θέση εκείνη, που σιωπηρά

την αναγνωρίζομε σαν αδιαφιλονίκητη στην πρότασή μας.

Αυτό όμως δεν εμπόδισε τον Χέγκελ από την απόδειξή του για την ταυτότητα τής νόησης και τού είναι να βγάλη ένα ακόμα συμπέρασμα, πως αφού η νόηση του αναγνωρίζει για πραγματική τη φιλοσοφία του, αυτό σημαίνει πως είναι η μοναδική σωστή φιλοσοφία και, επειδή η νόηση ταυτίζεται με το είναι, η ανθρωπότητα πρέπει χωρίς αργοπορία να μεταφέρει τη φιλοσοφία του αυτή από τη θεωρία στην πράξη και να χτίση απαρχής όλο τον κόσμο πάνω στις χεικελιανές αρχές. Το λάθος αυτό χαρακτηρίζει τον Χέγκελ, καθώς και όλους σχεδόν τους άλλους φιλοσόφους.

Υπάρχουν όμως και φιλόσοφοι, που ή αρνούνται γενικά τη δυνατότητα της γνώσης του κόσμου, ή τουλάχιστον, θεωρούν αδύνατη την ολότελη γνώση του. Σ' αυτούς ανήκει ο Hume κι ο Καντ, που έπαιξαν σημαντικώτατο ρόλο στη φιλοσοφική εξέλιξη των νεώτερων χρόνων. Εναντία στις απόψεις των φιλοσόφων αυτών τις πιο αποφασιστικές αντιρρήσεις τις έκαμε ο Χέγκελ. Οι συμπληρωματικές υλιστικές αντιχρούσεις του Φόιερμπαχ είναι περισσότερο έξυπνες, παρά βαθιές. Αλλά καλύτερα από οπουδήποτε αλλού τα φιλοσοφικά αυτά επινοήματα χτυπιούνται μέσα στην πρακτική, δηλαδή στην πείρα και στη βιομηχανία. Το ότι μπορούμε να αντιληφτούμε σωστά ένα ωρισμένο φαινόμενο της φύσης, αποδείχεται από το ότι εμείς οι ίδιοι το προκαλούμε, το παράγομε μέσα στους απαιτούμενους όρους και το βάζομε να μάς εξυπηρετή. Έτσι το καντιανό "πράγμα καθ' εαυτό" εξαφανίζεται. Οι χημικές ενώσεις που παράγονται στα σώματα των ζώων ή των φυτών έμειναν τέτοια "πράγματα καθ' εαυτά", ως τον καιρό, που η οργανική χημεία δεν ήξερε να τις παρασκευάζη. Όταν όμως έφτασε σιγά-σιγά ως εκεί, τότε τα "πράγματα καθ' εαυτά" έγιναν πράγματα για μας.

Παράδειγμα μπορούμε να φέρουμε τη χρωστική ουσία του ριζαριού, την αλιζαρίνη, που τώρα την παράγομε από το κατράμι του πετροκάρβουνου πολύ φτηνότερα από πριν, όταν φύτρωνε στα χωράφια στις ρίζες του ριζαριού. Το σύστημα του Κοπερνίκ έμενε σε διάστημα 300 χρόνων απλή υπόθεση. Μα όταν ο Λεβερριέ, στηριγμένος πάνω στις βάσεις του συστήματός του, όχι μονάχα απόδειξε, πως έπρεπε να υπάρχει ένας ακόμα, άγνωστος ως τότε, πλανήτης, αλλά και καθώρισε με τους υπολογισμούς τη θέση, που κατείχε στο ουράνιο διάστημα, κι όταν ύστερα απ' αυτό ο Galle βρήκε πραγματικά αυτόν τον πλανήτη (*), τότε πια το σύστημα του Κοπερνίκ αποδείχτηκε ορθότατο. Τώρα, οι νεοκαντιανοί προσπαθούν ν' αναστήσουν τις απόψεις του Καντ κι οι Άγγλοι αγνωστικιστές τις απόψεις του Hume (που ποτέ δεν πέθανε τελειωτικά στην Αγγλία), - αν και η θεωρία και η πρακτική έχει ανατρέψει από πολύν καιρό τώρα και τις πρώτες και τις δεύτερες. Γιατί η προσπάθεια αυτή από επιστημονική άποψη είναι κάτι αυτονόητο, στην πρακτική όμως δίνει τη δυνατότητα στους ντροπαλούς αυτούς ανθρώπους να μπάσουν από την πίσω πόρτα αυτό τον ίδιον υλισμό, που μπροστά στα μάτια του κοινού κάνουν πως τον διώχνουν. (6)

Όμως, κατά το διάστημα της μεγάλης αυτής περιόδου, από το Ντεκάρτ ως τον Χέγκελ κι από το Χόμπες ως το Φόιερμπαχ, δεν ωθούσε εμπρός τους φιλοσόφους μονάχα η καθαρή νόηση, όπως νόμιζαν οι ίδιοι. Εκείνο, που πραγματικά τούς ωθούσε εμπρός ήτανε οι ολοένα και γρηγορότερες τεράστιες επιτυχίες των φυσικών επιστημών και της βιομηχανίας. Για τους υλιστές αυτό ήταν ολοφάνερο. Αλλά και των ιδεαλιστών τα συστήματα παραγέμιζαν ασυ-

(*) Πρόκειται για τον Ποσειδώνα. (Γεώργ. Πλεχ.).

γκράτητα με περιεχόμενο υλιστικό και προσπαθούσαν με τον πανθεισμό να εξαφανίσουν την αντίθεση ανάμεσα στο πνεύμα και στην ύλη. Στο χεγκελιανό σύστημα αυτό προχώρησε τόσο, ώστε στο τέλος αποδείχτηκε, ότι και κατά τη μέθοδο και κατά το περιεχόμενο δεν ήταν παρά ένας αναποδογυρισμένος υλισμός.

Ύστερα απ' όσα είπαμε, είναι εύκολο να καταλάβουμε, γιατί ο Στάρκε, για να χαρακτηρίσει το Φόιερμπαχ, προσπαθεί να του καθορίσει τις απόψεις, που είχε πάνω στο βασικό ζήτημα των σχέσεων της νόησης προς το είναι. Αρχίζει με μια σύντομη εισαγωγή. Εκεί εκθέτει τις απόψεις των προηγούμενων φιλοσόφων αρχινώντας από τον Καντ, με μια βαρεία φιλοσοφική γλώσσα, ολωσδιόλου περιττή, και δεν αποδίνει καθόλου εκείνο που χρεωστούμε στον Χέγκελ, σταματώντας μονάχα με άχρηστη τυπικότητα σε ωρισμένα ξεχωριστά μέρη των έργων του. Έπειτα αναλύει πλατειά σ' όλη της την πορεία την εξέλιξη της "μεταφυσικής" του Φόιερμπαχ, όπως αυτή αντανakλάται στα αναφερόμενα εδώ έργα του σοφού αυτού. Η ανάλυση γίνεται με επιμέλεια και διεξοδικά. Την ζημιώνει μονάχα, καθώς και όλο το βιβλίο του Στάρκε, η περιττή σαβούρα των φιλοσοφικών όρων. Και γίνεται περισσότερο χειρότερη η σαβούρα αυτή, γιατί ο συγγραφέας δεν μεταχειρίζεται τους όρους, που ανήκουν σε μίαν ωρισμένη σχολή ή στον ίδιο το Φόιερμπαχ, αλλά ανακατεύει όρους, που ανήκουν στις πιο διαφορετικές σχολές και κατά προτίμηση τους όρους των τάσεων εκείνων, που ονομάζονται φιλοσοφικές και με το όνομα αυτό απλώνονται σαν μόλυσμα. Η πορεία της εξέλιξης του Φόιερμπαχ είναι μεταβολή του χεγκελιανού - αν και, αληθινά, ποτέ δεν ήταν καθαρός ορθόδοξος χεγκελιανός - σε υλιστή. Σ' ωρισμένη στιγμή της εξέλιξης αυτής βρέθηκε σε τέλεια σύγκρουση με το ιδεαλιστικό σύστημα του προκατό-

χου του. Τον κατάχτησε, τέλος, με ακατανίκητη δύναμη η συναίσθηση, ότι η προαιωνία ύπαρξη της “απόλυτης ιδέας” και των “λογικών κατηγοριών”, που κατά τον Χέγκελ προηγήθηκε από την ύπαρξη του κόσμου, είναι ένα φανταστικό απομεινάρι της πίστης στο Δημιουργό. Επίσης, ότι ο υλικός κόσμος, ο προσιτός στις εξωτερικές μας αισθήσεις, ο κόσμος, που σ’ αυτόν ανήκομε κι εμείς οι ίδιοι, είναι ο μοναδικός πραγματικός κόσμος. Και τέλος, ότι η συνείδηση κι η νόσή μας παράγονται από ένα υλικό όργανο, που είναι τμήμα του σώματός μας - τον εγκέφαλο, - αν και φαίνονται πως ανήκουν σε άυλο κόσμο. Το πνεύμα δεν γεννάει την ύλη, αλλά αντιπροσωπεύει το πιο υψηλό προϊόν της ύλης. Αυτό, βέβαια, είναι ολοκάθαρος υλισμός. Αλλά φτάνοντας σ’ αυτόν ο Φώϊερμπαχ σταματάει. Δεν μπορεί ν’ απαλλαχτή από τη συνειθισμένη φιλοσοφική προκατάληψη ενάντια στη λέξη: υλισμός. Λέγει: “Για μένα ο υλισμός είναι η βάση της ανθρώπινης ουσίας και γνώσης, μα δεν μπορώ να τον εννοώ με τη στενή έννοια, που τον εννοούν οι φυσιολόγοι, οι φυσιοδίφες, όπως λ.χ. ο Moleschott. Γι’ αυτούς ο υλισμός δεν είναι η βάση του κτιρίου, είναι το ίδιο το κτίριο. Απ’ αυτό το σημείο, πηγαίνοντας προς τα πίσω, συμφωνώ ολότελα με τους υλιστές, πηγαίνοντας προς τα εμπρός, χωρίζομαι απ’ αυτούς”.

Ο Φώϊερμπαχ κάνει εδώ μια σύγχυση. Ο υλισμός είναι μια γενική κοσμοθεωρία, που απορρέει από ωρισμένη άποψη για τις σχέσεις ανάμεσα στο πνεύμα και στην ύλη. Τη γενικήν αυτή κοσμοθεωρία ο Φώϊερμπαχ τη συσκοτίζει με την ειδική μορφή που πήρε σε ωρισμένη ιστορική βαθμίδα, και συγκεκριμένα κατά τον 18ον αιώνα. Κι ακόμα αποδίνει στον υλισμό γενικά εκείνη την ανόητη και χονδροειδή μορφή, που ο υλισμός του 18ου αιώνα πήρε τώρα στα κεφάλια των γιατρών και των φυσιολογών, όπως τον κήρυξαν

κατά το 1850 οι Büchner, Fochte και Moleschott. Μα ο υλισμός, όπως κι ο ιδεαλισμός, πέρασε από διάφορους βαθμούς εξέλιξης. Κάθε φορά αναγκάζεται να παίρνει μια νέα μορφή με κάθε νέα μεγάλη ανακάλυψη, που συντελεί να κάμουν οι φυσικές επιστήμες. Κι επίσης από τότε, που άρχισαν να εξετάζουν την ιστορία από την υλιστική άποψη, ανοίχτηκε ένας δρόμος για μια νέα ανάπτυξη.

Ο υλισμός του περασμένου αιώνα (18ου) ήταν περισσότερο μηχανικός, γιατί από όλες τις φυσικές επιστήμες της εποχής εκείνης μονάχα η μηχανική των στερεών σωμάτων (γήινων και ουρανίων), με λίγα λόγια, η μηχανική της βαρύτητας είχε φτάσει σε ωρισμένη τελειότητα. Η χημεία ήταν πολύ πίσω κι επικρατούσε σ' αυτήν ακόμα η φλογιστική θεωρία. Η βιολογία ήταν στα σπάργανα· ο φυτικός και ζωϊκός οργανισμός πολύ λίγο είχε ερευνηθή και τις λειτουργίες του τις εξηγούσαν με καθαρά μηχανικά αίτια. Για τους υλιστές του 18ου αιώνα ο άνθρωπος ήταν μηχανή, όπως τα ζώα για τον Ντεκάρτ. Έτσι το πρώτο ειδικό, και αναπόφευκτο τότε, χαρακτηριστικό του περιωρισμένου κλασικού γαλλικού υλισμού ήταν η αποκλειστική εφαρμογή των μέτρων της μηχανικής στα χημικά και οργανικά φαινόμενα - δηλαδή σε φαινόμενα, που σ' αυτά οι μηχανικοί νόμοι, αν και εξακολουθούν, βέβαια, να ενεργούν, περνούν όμως σε δευτερεύουσα θέση μπροστά σ' άλλους, ανώτερους νόμους(7).

Το δεύτερο ειδικό χαρακτηριστικό του περιωρισμένου αυτού υλισμού είναι η ανικανότητα να αντικρίσει τον κόσμο μέσα σε μιαν αδιάκοπη πορεία, σαν κάτι, που βρίσκεται σε ακατάπαυστη εξέλιξη. Η γραμμή αυτή ήταν σύμφωνη με την τότε κατάσταση των φυσικών επιστημών και με τη συνδεόμενη μ' αυτές μεταφυσική, δηλαδή αντιδιαλεκτική, μέθοδο της φιλοσοφικής διανόησης.

Η φύση βρίσκεται σε μιαν αιώνια κίνηση. Αυτό το ήξαιραν και

τότε. Μα είχαν την ιδέα, πως η αιώνια αυτή κίνηση γίνεται μέσα σ' έναν αμετάβλητο κύκλο κι έτσι ουσιαστικά έμενε στην ίδια θέση: πάντα ωδηγούσε στα ίδια κι αμετάβλητα αποτελέσματα. Ήταν αναπόφευκτο να έχουν τότε αυτήν την ιδέα. Η καντιανή θεωρία για την καταγωγή του ηλιακού συστήματος, μόλις είχε εμφανιστή και ήταν τότε σαν κάτι παράδοξο. Η ιστορία της ανάπτυξης της γης, η γεωλογία, ήταν ολωσδιόλου άγνωστη. Η ιδέα για την καταγωγή των σημερινών ζωικών όντων μέσα από μια μακρόχρονη εξέλιξη, που οδηγεί από το απλό στο σύνθετο, δεν μπορούσε ακόμα τότε να έχει επιστημονική βάση. Γι' αυτό, ήταν επόμενο να μην υπάρχει ιστορική άποψη πάνω στη φύση. Κι η έλλειψη αυτή δεν βαραίνει μονάχα τους φιλοσόφους του 18ου αιώνα, αφού παρατηρείται και στον Χέγκελ ακόμα. Κατά τον Χέγκελ η φύση είναι απλή "αποξένωση" της ιδέας από τον εαυτό της. Σαν τέτοια, είναι ανίκανη ν' αναπτυχτή "εν χρόνω". Μπορεί μονάχα ν' αναπτυχτή και να μεταβληθί στο χώρο. Κι έτσι μένει καταδικασμένη στην αιώνια επανάληψη της ίδιας πορείας και γι' αυτό γεννάει στη σειρά όλες τις βαθμίδες της εξέλιξης, που περικλείνει μέσα της. Κι αυτό τον παραλογισμό της εξέλιξης στο χώρο κι όχι στο χρόνο, που είναι βασικός όρος κάθε εξέλιξης, ο Χέγκελ τον επιβάλλει στη φύση την εποχή, που ήτανε πια αρκετά δουλεμένες και η γεωλογία και η εμβρυολογία και η φυσιολογία των φυτών και των ζώων και η οργανική χημεία· την εποχή, που πάνω στη βάση αυτών των νέων επιστημών ξεφύτρωναν παντού μεγαλοφάνταστες υποθέσεις - πρόδρομοι της νεώτερης θεωρίας της εξέλιξης (λ. χ. με τον Γκαίτε και με τον Λαμάρκ). Αυτό όμως απαιτούσε το σύστημα και για χάρη του συστήματος έπρεπε να αλλαχτή και η μέθοδος.

Στο επίπεδο της ιστορίας - επίσης έλλειψη ιστορικής άποψης

πάνω στα πράγματα. Στο σημείο αυτό τούς τύφλωνε όλους ο αγώνας με τα υπολείμματα της κοινωνικής ζωής στις κοινωνικές σχέσεις. Το μεσαίωνα τον θεωρούσαν σαν απλή διακοπή στην πορεία της ιστορίας, που την προκάλεσε η γενική βαρβαρότητα μιας χιλιετηρίδας. Κανένας δεν πρόσεξε τα μεγάλα προς τα εμπρός βήματα, που έγιναν κατά το μεσαίωνα: άπλωμα του εκπολιτιστικού επιπέδου της Ευρώπης, μεγάλα βιώσιμα έθνη, που σχηματίστηκαν στο επίπεδο αυτό με στενή σχέση μεταξύ τους, τέλος, τεράστιες τεχνικές επιτυχίες του 14ου και 15ου αιώνα. Κανένας δεν πρόσεξε τα φαινόμενα αυτά κι έτσι ήταν αδύνατο να βγη η σωστή άποψη στη σύνδεση των ιστορικών γεγονότων· η ιστορία και στην καλύτερη περίπτωση ήταν απλή συλλογή εικονογραφιών και παραδειγμάτων, έτοιμη στην υπηρεσία των φιλοσόφων.

Οι άνθρωποι, που κατά το 1850 άρχισαν στη Γερμανία την εργασία των μικροπωλητών του φτηνού υλισμού, δεν προχώρησαν ούτε βήμα περισσότερο από τους δασκάλους τους. Όλες οι νέες επιτυχίες των φυσικών επιστημών τούς χρησίμευαν μονάχα για νέα επιχειρήματα ενάντια στην ύπαρξη του Δημιουργού του σύμπαντος. Ο ιδεαλισμός, που η σοφία του είχε τότε πια εξαντληθή τελειωτικά και που είχε πληγωθή θανάσιμα με την επανάσταση του 1848, είχε, τουλάχιστο, την παρηγορία, ότι ο υλισμός έπεσε ακόμα πιο κάτω. Ο Φόϊερπαχ, είχε ολότελα δίκιο, όταν θέλησε να βγάλη από τον εαυτό του την ευθύνη για τέτοιου είδους υλισμό. Μονάχα δεν έπρεπε να συσκοτίζει τη διδασκαλία που έκαναν οι τότε κήρυκες του υλισμού με τον υλισμό γενικά.

Εδώ πρέπει να σημειώσωμε τα εξής. Πρώτο· όσο ζούσε ο Φόϊερπαχ, οι φυσικές επιστήμες βρίσκονταν σ' εκείνη την κίνηση του ισχυρού αναβρασμού, που ως ένα βαθμό δεν τέλειωσε παρά μονάχα

τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Είχε σωρευτή ένα τεράστιο πλήθος από νέα επιστημονικά δεδομένα. Αλλά μονάχα στα πιο τελευταία χρόνια έγινε δυνατό να αποκατασταθή η σύνδεση και, κατά συνέπεια, η τάξη σ' αυτό το χαώδικο σωρό των ανακαλύψεων. Είναι αλήθεια, πως οι πιο σοβαρές ανακαλύψεις - η ανακάλυψη των κυττάρων, η διδασκαλία για τη μεταμόρφωση της ενέργειας, η θεωρία της εξέλιξης, που είναι γνωστή με το όνομα του Ντάρβιν, - βρήκαν το Φόιερμπαχ στη ζωή. Αλλά μπορούσε, μήπως, ο φιλόσοφος αυτός που ζούσε στη μόνωση του χωριού να παρακολουθή καλά την επιστήμη και να εκτιμάει σωστά τέτοιες ανακαλύψεις, που συχνά τις αμφισβητούσαν οι ίδιοι οι φυσιοδίφες και που συχνά δεν τις εφάρμοζαν με σωστό τρόπο στην πράξη; Η ευθύνη για τα λάθη του πέφτει αποκλειστικά στις άθλιες γερμανικές σχέσεις, που χάρη σ' αυτές οι καθηγητικές έδρες κατέχονται αποκλειστικά από μηδανικά εκλεκτικά περιμαζώματα, ενώ ο Φόιερμπαχ, που ήταν ασύγκριτα ανώτερος απ' όλους αυτούς, ελίμναζε στο απόμερο χωριό. [Αλλά κι ο Φόιερμπαχ έχει κάποια ευθύνη]*, γιατί δεν μπόρεσε να πλησιάσει τη νεώτερη ιστορική άποψη πάνω στη φύση, που εξαφανίζει τη μονομέρεια του γαλλικού υλισμού.

(*) Σημείωση Γ. Πετρόπουλου: Σε νεώτερες μεταφράσεις του έργου η φράση που βρίσκεται σε αγκύλες έχει αποδοθεί ορθότερα ως εξής:

α) «Δεν φταίει λοιπόν ο Φούερμπαχ...» (Μαρξ - Ένγκελς: «Διαλεχτά έργα», Εκδόσεις ΚΕ του ΚΚΕ, τόμος Β', σελ. 434).

β) «Δεν είναι κατά συνέπεια λάθος του Φούερμπαχ...» (ΦΡΕΙΔ. ΕΝΓΚΕΛΣ: «ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ...», Έκδοση ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ... σελ. 43).

γ) «Δεν είναι λοιπόν φταιξιμο του Φούερμπαχ...» (ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ: «ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ ΦΟΥΕΡΜΠΑΧ...», Εκδόσεις Θεμέλιο, σελ. 37).

Δεύτερο· ο Φόιερμπαχ είχε πολύ μεγάλο δίκιο, όταν έλεγε, πως ο υλισμός, στηριγμένος αποκλειστικά στις φυσικές επιστήμες “είναι η βάση της ανθρώπινης γνώσης, όχι όμως και η ίδια η γνώση”. Δεν μας περιβάλλει μονάχα η φύση, αλλά κι η ανθρώπινη κοινωνία· κι αυτή, όπως κι η φύση, έχει την ιστορία της εξέλιξής της και την επιστήμη της. Όλο το πρόβλημα ήταν να στηρίξωμε αυτή την επιστήμη πάνω στην υλιστική βάση και να χτίσωμε απαρχής το κτίριο της κοινωνικής επιστήμης, δηλαδή την ολότητα των λεγόμενων ιστορικών και φιλοσοφικών γνώσεων. Αλλά δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει αυτή την εργασία ο Φόιερμπαχ. Στο ζήτημα αυτό, με όλη την υλιστική του βάση, δεν είχε ακόμα απολυτρωθεί από τα παλιά ιδεαλιστικά δεσμά. Το αναγνώριζε κι ο ίδιος, λέγοντας: “Απ’ αυτό το σημείο, πηγαίνοντας προς τα πίσω, συμφωνώ ολότελα με τους υλιστές, πηγαίνοντας προς τα εμπρός, χωρίζομαι απ’ αυτούς”. Αλλά ο Φόιερμπαχ δεν πήγε “εμπρός”, πιο πέρα από τις απόψεις, που είχε στα 1840-1850· κι αυτό ήταν επίσης αποτέλεσμα του ερημικού του βίου. Αν και είχε ανάγκη, περισσότερο από όλους τους άλλους φιλοσόφους, να ζη μέσα στην κοινωνία, αυτός δούλευε τις σκέψεις του σε μια τέλεια απομόνωση κι όχι μέσα σε φιλικές ή εχθρικές συγκρούσεις μ’ άλλους ανθρώπους της αξίας του. Παρακάτω θα ιδούμε ως ποιό βαθμό έμεινε ιδεαλιστής στο επίπεδο, που αναφέραμε.

Ας σημειώσουμε ακόμα, ότι ο Στάρκε δεν βλέπει τον ιδεαλισμό του Φόιερμπαχ εκεί, όπου πραγματικά είναι. “Ο Φόιερμπαχ είναι ιδεαλιστής. Πιστεύει στην προοδευτική κίνηση της ανθρωπότητας” (σ. 19). - “Ωστόσο, βασική αντίληψη μένει πάντα ο ιδεαλισμός. Ο ρεαλισμός, μάς προστατεύει μονάχα από τα παραστρατήματα, που είναι ενδεχόμενο πως θα κάνωμε, όταν τραβούμε τα μονοπάτια των

ιδανικών. Μήπως, η σφοδρή και παράφορη αγάπη προς την αλήθεια και το δίκαιο δεν είναι ιδανικές δυνάμεις;” (Κεφ. VIII).

Πρώτα-πρώτα, εδώ ιδεαλισμός ονομάζεται η τάση προς ιδανικούς σκοπούς. Αλλά ο καντιανός ιδεαλισμός με τις “κατηγορικές προσταγές” περικλείνει, μήπως, ιδανικούς σκοπούς; Όμως ο Καντ ονομάζει τη φιλοσοφία του “υπερβατικό ιδεαλισμό”, όχι γιατί μιλεί, ανάμεσα στ’ άλλα, και για ηθικά ιδανικά. Αυτό έγινε από ολωσδιόλου άλλα αίτια, που δεν είναι βέβαια άγνωστα στον Στάρκε. Η πρόληψη, πως η πίστη στα ηθικά, δηλαδή στα κοινωνικά ιδανικά, είναι τάχα η ουσία του φιλοσοφικού ιδεαλισμού, εμφανίστηκε έξω από τη φιλοσοφία, στους Γερμανούς φιλισταίους. Οι φιλισταίοι αυτοί μάζευαν τα απαραίτητα ψίχουλα της φιλοσοφικής μόρφωσης από τους στίχους του Σίλλερ. Ο Χέγκελ πιο αποφασιστικά από κάθε άλλον κριτίκαρε την αδυναμία της καντιανής “κατηγορικής προσταγής” (είναι ανίσχυρη - λέγει - γιατί ζητεί το αδύνατο και, κατά συνέπεια, ποτέ δεν φτάνει σε τίποτε το πραγματικό)· και πιο πειραχτικά από κάθε άλλον κορούιδευσε την καλλιεργούμενη από το Σίλλερ φιλισταϊκή τάση προς την ονειροπόληση των απραγματοποίητων ιδανικών (βλ. λ.χ. τη “Φαινομενολογία”). Κι όμως, ο Χέγκελ ήταν απόλυτος ιδεαλιστής (8).

Δεύτερο· καθετί, που παρακινεί τον άνθρωπο σε δράση, πρέπει απαραίτητα να περάσει από το μυαλό: ακόμα και στο φαγητό και στο πιετό ο άνθρωπος εργάζεται κάτω από την επίδραση των αισθημάτων της πείνας και της δίψας, που προκαλούν αντανάκλαση στο μυαλό του και παύει να τρώγη και να πίνη, γιατί στο μυαλό του έρχεται η αντανάκλαση από το αίσθημα του χορτασμού. Οι εντυπώσεις, που παράγονται στον άνθρωπο από τον εξωτερικό κόσμο εκφράζονται στο κεφάλι του, προκαλούν μια αντανάκλαση μέ-

σα του με τη μορφή αισθημάτων, σκέψεων, παρορμημάτων, βουλευτικών κινήσεων, με μια λέξη, με τη μορφή “ιδανικών τάσεων”. Με τη μορφή αυτή γίνονται “ιδανικές δυνάμεις”. Κι αν ένας άνθρωπος θεωρείται ιδεαλιστής, μονάχα γιατί υπάρχουν μέσα του “ιδανικές τάσεις” και γιατί υποτάσσεται στην επίδραση “ιδανικών δυνάμεων”, τότε κάθε πολύ ή λίγο κανονικός άνθρωπος είναι ιδεαλιστής, κι ένα μονάχα μένει ακατανόητο: πώς μπορούν να υπάρχουν στον κόσμο υλιστές;

Τρίτο: η πεποίθηση στο ότι η ανθρωπότητα - τουλάχιστο σήμερα προχωρεί, από γενική άποψη, προς τα εμπρός, δεν έχει καμμιά σχέση με το ζήτημα του ιδεαλισμού και του υλισμού. Οι Γάλλοι υλιστές είχαν, μπορούμε να πούμε, φανατικά αυτή την πεποίθηση - όχι λιγώτερο από τους θείστες Βολταίρ και Ρουσσώ και πρόσφεραν σ' αυτήν αξιοθαύμαστες θυσίες. Αν υπάρχει ένας, που αφιέρωσε όλη του τη ζωή στην εξυπηρέτηση “της αλήθειας και του δικαίου” (με την καλή έννοια των λέξεων), αυτός είναι ο Ντιντερώ. Κι όταν ο Στάρκε διακηρύχνει, πως αυτό είναι ιδεαλισμός, αποδείχνει μονάχα πως η λέξη: υλισμός, και κάθε αντίθεση ανάμεσα στην υλιστική κατεύθυνση και στην ιδεαλιστική, χάνει γι' αυτόν κάθε έννοια. Ο Στάρκε φανερώνει, ίσως ασυνείδητα, μιαν ασυγχώρητη συγκαταβατικότητα απέναντι στην πρόληψη που υπάρχει για την ονομασία: υλισμός. Η πρόληψη αυτή ριζώθηκε σε κάθε φιλισταίο με την επίδραση μακρόχρονου κηρύγματος των παπάδων. Με τον υλισμό ο φιλισταίος εννοεί τη λαϊμαργία, τη μέθη, τη ματαιότητα και τις σαρκικές απολαύσεις, την αχορτασιά και τη φιλαργυρία, τη ροπή προς το κέρδος και τις χρηματιστηριακές κατεργαριές - με μια λέξη όλα τα βρώμικα ελαττώματα - που σ' αυτά παραδίνεται κρυφά ο ίδιος. Ο ιδεαλισμός σύμφωνα μ' αυτό σημαίνει την πίστη στην

αρετή, την αγάπη όλης της ανθρωπότητας και γενικά τον "καλύτερο κόσμο", που γι' αυτόν φωνάζει μπροστά στους άλλους και που σ' αυτόν αρχίζει να πιστεύη μονάχα τότε, όταν του πονή το κεφάλι από τις ακολασίες ή όταν χρεωκοπήση, δηλαδή όταν αρχίση να δοκιμάζη τις δυσάρεστες συνέπειες των "ύλιστικών" καταχρήσεων. Η αγαπητή παροιμία του φιλισταίου λέγει: "Τί είναι ο άνθρωπος; - Μισό θηρίο, μισός άγγελος".

Ο Στάρκε υπερασπίζεται τον Φϋϊερμπαχ από τις επιθέσεις και τις διδασκαλίες των υφηγητών, που με το όνομα του φιλοσόφου πολλαπλασιάστηκαν σήμερα στη Γερμανία. Εκείνοι που ενδιαφέρονται για τους εκφυλισμένους επιγόνους της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, θα το βρουν αυτό πολύ σπουδαίο.

Ο ίδιος ο Στάρκε μπορεί να το θεωρούσε αναγκαίο. Εμείς όμως λυπούμαστε τον αναγνώστη.

Αλληγορική παράσταση σχετικά με την κριτική που κάνανε στη θρησκεία οι νεοχρηγελιανοί Μπούνο Μπάουερ, Στράους και Φϋερμπαχ.

III

Ο πραγματικός ιδεαλισμός του Φόϊερμπαχ φανερώνεται αμέσως, μόλις φτάσουμε στην ηθική του και στη φιλοσοφία της θρησκείας. Ο Φόϊερμπαχ δεν θέλει καθόλου να εξαφανίσει τη θρησκεία. Θέλει να τη συμπληρώσει. Η φιλοσοφία πρέπει να απορροφηθεί από τη θρησκεία. “Οι περίοδοι της ανθρωπότητας ξεχωρίζονται η μια από την άλλη μονάχα με τις μεταβολές της θρησκείας. Ωρισμένη ιστορική κίνηση, τότε μονάχα μεγαλουργεί, όταν καταχτάει την ανθρώπινη καρδιά. Η καρδιά δεν είναι μονάχα μορφή της θρησκείας και δεν μπορούμε να πούμε, πως η θρησκεία πρέπει να βρίσκεται και στην καρδιά, αφού η καρδιά είναι η ουσία της θρησκείας” (το παραθέτει ο Στάρκε στη σ. 168). Κατά τη διδασκαλία του Φόϊερμπαχ, θρησκεία είναι η ανάμεσα στους ανθρώπους εγκάρδια σχέση, που βασίζεται πάνω στο αίσθημα. Το αληθινό περιεχόμενο της σχέσης αυτής προσπαθούσαν μέχρι σήμερα να το βρουν στη φανταστική αντανάκλαση της πραγματικότητας - με το θεό ή με μερικούς θεούς, που είναι αντανάκλασεις των ανθρώπινων ιδιοτήτων στη φαντασία. Σήμερα όμως αυτή τη σχέση, τη βρίσκει ο Φόϊερμπαχ άμεσα και απευθείας στην αγάπη, που συνδέει το “Εγώ” και το “Συ”. Τέλος, ο έρωτας των φύλων είναι κατά το Φόϊερμπαχ μια από τις υψηλότερες, αν όχι η πιο υψηλή μορφή, που μπορεί να έχει η έκφραση της νέας του θρησκείας.

Οι εγκάρδιες σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, και ειδικά ανάμεσα στους ανθρώπους διαφορετικού φύλου υπάρχουν από τότε που

υπάρχει ανθρωπότητα. Στο διάστημα των τελευταίων οκτώ αιώ-
νων ο έρωτας απόχτησε τέτοια σημασία και κατάχτησε τέτοια θέ-
ση, ώστε έγινε ο άξονας, που γύρω του στρέφεται όλη η ποίηση. Οι
υπάρχουσες θετικές θρησκείες περιορίζονται να δίνουν μια υψηλή
καθιέρωση στον κρατικό κανονισμό, το σχετικό με τον έρωτα των
φύλων, δηλαδή στη νομοθεσία για τους γάμους. Αν ήθελαν εξαφανι-
στή ολότελα οι θρησκείες, στο πρακτικό μέρος του έρωτα και της
φιλίας δεν θα είχαμε ούτε την παραμικρή μεταβολή. Στη Γαλλία,
κατά το διάστημα από 1793 - 1799, η χριστιανική θρησκεία,
πραγματικά, είχε τόσο χαθή, ώστε η επαναφορά της από το Να-
πολέοντα έγινε με αρκετή δυσκολία και αντίσταση. Ωστόσο, σ'
αυτό το διάστημα κανένας δεν αιστάνθηκε, πως θα έπρεπε ν' αντι-
κατασταθή με κάτι άλλο, όμοιο με τη νέα θρησκεία του Φώϊερμπαχ.

Ο ιδεαλισμός του Φώϊερμπαχ σ' αυτή την περίπτωση είναι, ότι
τον έρωτα, τη φιλία, τη συμπάθεια, την αυταπάτηση κι όλες τις
σχέσεις των ανθρώπων, τις βασισμένες στη μεταξύ τους κλίση, δεν
εννοεί να τις αφήσει με τη μορφή, που έχουν μόνες τους, χωρίς σύν-
δεση με οποιοδήποτε ιδιαίτερο θρησκευτικό σύστημα, κληρονομη-
μένο από το παρελθόν. Διαβεβαιώνει, πως οι σχέσεις αυτές απο-
χτούν όλη τους τη σημασία, μονάχα όταν καθιερώνονται με τη λέ-
ξη: θρησκεία. Το ουσιαστικό (θρησκεία) παράγεται από το ρήμα
religare και σήμαινε, στην πρωταρχική του έννοια: σύνδεση. Έτσι
κάθε αλληλοσύνδεση των ανθρώπων είναι θρησκεία. Παρόμοια ετυ-
μολογικά τεχνάσματα δεν είναι παρά το τελευταίο καταφύγιο της
ιδεαλιστικής φιλοσοφίας. Οι λέξεις δεν παίρνονται με τη σημασία,
που απόχτησαν μέσα σε μια μακρόχρονη χρήση, αλλά μ' εκείνη,
που θα έπρεπε να έχουν από την ετυμολογική τους παραγωγή. Για
να μη χαθή η λέξη θρησκεία, που κατά την παλιά ιδεαλιστική συ-

νήθεια ήταν πολύτιμη, υψώνεται στο αξίωμα της θρησκείας ο έρωτας κι οι σχέσεις των φύλων. Το ίδιο, και οι παρισινοί μεταρρυθμιστές του 1840 - 1850, που ακολουθούσαν την τάση του Louis Blanc, τον χωρίς θρησκεία άνθρωπο, τον θεωρούσαν τέρας. Dond, l'athéisme c' est votre religion! (ώστε, ο αθεϊσμός είναι η θρησκεία σας!), έλεγαν αυτοί. Ο Φόϊερμπαχ, προσπαθώντας να χτίσει την αληθινή θρησκεία πάνω στη βάση της υλιστικής αντίληψης της φύσης, έμοιαζε με τον άνθρωπο που θα πίστευε, πως η νεώτερη χημεία είναι η παλιά αλχημεία. Αν είναι δυνατό να υπάρξει θρησκεία χωρίς θεό, τότε θα είναι δυνατό να υπάρχει και αλχημεία χωρίς φιλοσοφική λίθο. Η αλχημεία, άλλωστε, συνδέεται στενά με τη θρησκεία. Η φιλοσοφική λίθος έχει πολλές θείκες ιδιότητες. Οι ελληνο-αιγύπτιοι αλχημιστές των δυο πρώτων αιώνων μ. χ. είχαν κάποια επίδραση στην επεξεργασία της χριστιανικής διδασκαλίας. Αυτό αποδείχεται από όσα αναφέρουν οι Berthelot και Κοππ.

Ο Φόϊερμπαχ γελιέται ολότελα, όταν λέγει ότι: “Οι περίοδες της ανθρωπότητας ξεχωρίζονται η μια από την άλλη με τις μεταβολές της θρησκείας”. Μονάχα όταν πρόκειται για τις τρεις μέχρι σήμερα υπάρχουσες παγκόσμιες θρησκείες του βουδισμού, του χριστιανισμού και του ισλαμισμού, μπορούμε να πούμε πως μεγάλες ιστορικές μεταβολές συνοδεύτηκαν με αλλαγές στη θρησκεία. Οι παλιές θρησκείες των φυλών και των εθνών, που εμφανίστηκαν φυσικά, δεν είχαν προπαγανδιστικό χαρακτήρα κι έχαναν κάθε δύναμη αντίστασης, μόλις οι φυλές ή τα έθνη έχαναν την ανεξαρτησία τους. Για να γίνη αυτό στους Γερμανούς, έφτασε μια απλή επαφή με τη διαλυόμενη παγκόσμια ρωμαϊκή αυτοκρατορία και με την παγκόσμια χριστιανική θρησκεία της, που μόλις τότε είχε γίνει δεκτή στη Ρώμη και που συμφωνούσε με την οικονομική, πολιτική και

πνευματική της κατάσταση. Μονάχα γι' αυτές τις παγκόσμιες θρησκείες, που πολύ ή λίγο εμφανίστηκαν τεχνικά, και ιδιαίτερα για το χριστιανισμό και τον ισλαμισμό, μπορεί να ειπωθή, ότι γενικά ιστορικά κινήματα παίρνουν θρησκευτικό χρωματισμό. Αλλά και στους χριστιανικούς λαούς ακόμα, επαναστάσεις, που έχουν γενικό χαρακτήρα, παίρνουν αυτό το χρωματισμό, μονάχα στις πρώτες βαθμίδες του αγώνα της μπουρζουαζίας για την απελευθέρωσή της: από το 13ο μέχρι και το 17ο αιώνα. Κι ο χρωματισμός αυτός δεν εξηγείται από τις ιδιότητες της ανθρώπινης καρδιάς και της θρησκευτικής ανάγκης, - όπως νομίζει ο Φώϊερμπαχ, - αλλά από όλη την προηγούμενη ιστορία του μεσαίωνα, που δεν ήξαιρε παρά μια μονάχα μορφή ιδεολογίας: τη θρησκεία και τη θεολογία. Μα, όταν στο 18ο αιώνα η μπουρζουαζία δυνάμωσε αρκετά, ώστε να έχη τη δική της ιδεολογία, που να ταιριάζη στην ταξική της άποψη, τότε, κατά τη μεγάλη και τελική της επανάσταση - τη γαλλική - στηρίχτηκε μονάχα σε νομικές και πολιτικές ιδέες και δεν συλλογίστηκε τη θρησκεία, παρά μονάχα όταν την εμπόδιζε στο δρόμο της. Ούτε σκέφτηκε, πως θα έπρεπε να βάλη στη θέση της παλιάς θρησκείας κάποια καινούργια. Είναι γνωστό, ποιό τέλος είχε η δοκιμή του Ροβεσπιέρου.

Η γύρω μας κοινωνία, στηριγμένη στην αντίθεση των τάξεων και στην υποδούλωση της μιας τάξης στην άλλη, μάς εμποδίζει αρκετά στη στερέωση αληθινών ανθρώπινων σχέσεων με τον πλησίον μας. Κατά συνέπεια, δεν έχουμε ούτε τον παραμικρότερο λόγο για να στενέψωμε ακόμα περισσότερο αυτές τις σχέσεις, ντύνοντάς τες με θρησκευτικό πέπλο. Το ίδιο πρέπει να πούμε και για την ιστοριογραφία, που κυκλοφορεί. Αυτή, ειδικά στη Γερμανία, αρκετά ως τώρα μάς εμπόδισε στο να κατανοήσωμε το μεγάλο ιστορικό

ρόλο της πάλης των τάξεων, ώστε να μην έχουμε καθόλου ανάγκη να κάμωμε την κατανόηση αυτή ολότελα αδύνατη, κατεβάζοντας την ιστορία της πάλης των τάξεων σε απλό παράρτημα της εκκλησιαστικής ιστορίας. Απ' αυτό γίνεται πιο φανερό, πόσο εμπρός από το Φόιερμαχ προχωρήσαμε εμείς. Σήμερα είναι δύσκολο να διαβάσωμε ακόμα εκείνα τα “εξαίσια” μέρη των έργων του, όπου υψώνεται η καινούργια θρησκεία του έρωτα.

Ο Φόιερμαχ δεν μελέτησε βαθειά, παρά μια μονάχα θρησκεία, το χριστιανισμό, αυτή την παγκόσμια θρησκεία της Δύσης, που βασίζεται στο μονοθεϊσμό. Απόδειξε, πως ο χριστιανικός θεός είναι ένας άνθρωπος, που απεικονίζεται στον καθρέφτη της φαντασίας. Μα, και ο θεός αυτός με τη σειρά του, είναι καρπός από μια μακρόχρονη προοδευτική αφαίρεση, η πεμπτουσία του πλήθους των παλιών φυλετικών και εθνικών θεών· κι ο άνθρωπος, που έχει την αντανάκλασή του στο χριστιανικό θεό, δεν είναι πραγματικός άνθρωπος, αλλά είναι κι αυτός πεμπτουσία από πλήθος πραγματικών ανθρώπων: είναι άνθρωπος σε αφαίρεση, δηλαδή μ' άλλα λόγια, άνθρωπος, που υπάρχει μονάχα στην ιδέα. Κι αυτός ακόμα ο Φόιερμαχ, που σε κάθε σελίδα του μάς προσκαλεί να εμβαθύνωμε στον αισθητικό, συγκεκριμένο και πραγματικό κόσμο, γίνεται ολότελα αφηρημένος, μόλις τυχόν μιλήση για καμμιάν άλλη σχέση των ανθρώπων, εκτός από τη σχέση των δύο φύλων.

Όλες οι ανάμεσα στους ανθρώπους σχέσεις έχουν γι' αυτόν μια μονάχα πλευρά: την ηθική. Κι εδώ πάλι μάς ξαφνιάζει η καταπληχτική φτώχεια του Φόιερμαχ μπροστά στον Χέγκελ. Για τον Χέγκελ η ηθική ή η διδασκαλία για την ηθικότητα είναι φιλοσοφία του δικαίου και περιέχει: 1) το αφηρημένο δίκαιο 2) την ηθική 3) τις σχέσεις της ζωής· σ' αυτές αναφέρονται: η οικογένεια, η κοινω-

νία των πολιτών, το κράτος. Όσο ιδεαλιστική είναι η μορφή, τόσο πραγματικό είναι το περιεχόμενο. Μαζί με την ηθική περιχλείνει και όλο το πεδίο του δικαίου, της οικονομίας και της πολιτικής. Στο Φόϊερμπαχ γίνεται το αντίθετο. Στη μορφή είναι ρεαλιστής· ξεκινάει από τον άνθρωπο. Μα ούτε μια λέξη δεν λέγει για τον κόσμο, που είναι γύρω από τον άνθρωπο. Γι' αυτό και ο άνθρωπος του είναι ο ίδιος αφηρημένος άνθρωπος, που φιγουράρει και στη θρησκεία. Ο άνθρωπος αυτός δεν γεννήθηκε από γυναίκα, αλλά σαν πεταλούδα ξεπετιέται από το θεό των μονοθεϊστικών θρησκειών. Ο άνθρωπος αυτός δεν ζει στον πραγματικό κόσμο, τον ιστορικά αναπτυγμένο και ιστορικά καθωρισμένο. Έρχεται σε σχέσεις με τους πλησίον του, είναι όμως, κι αυτός όπως κι οι πλησίον του άνθρωποι αφηρημένοι. Στη φιλοσοφία της θρησκείας είχαμε άνδρα και γυναίκα. Στην ηθική εξαφανίζεται κι αυτή η διαφορά. Είναι αλήθεια, πως στο Φόϊερμπαχ βρίσκονται αραιά-αραιά θέσεις, σαν τις ακόλουθες: "Αλλιώς σκέφτονται στα παλάτια κι αλλιώς στις καλύβες", "αν το σώμα σου, από την πείνα και τη φτώχεια, δεν έχει θρεφτικές ουσίες, τότε και στο μυαλό σου, και στα αισθήματά σου και στην καρδιά σου δεν υπάρχει υλικό για ηθικότητα", "θρησκεία μας πρέπει να είναι η πολιτική" κ.λπ.

Μα δεν ξαίρει καθόλου να χρησιμοποιήσει τις θέσεις αυτές. Του έμεναν μονάχα σαν απλά στολίδια ύφους. Και ο Στάρκε ακόμα αναγκάζεται ν' αναγνωρίσει, ότι για το Φόϊερμπαχ η πολιτική ήταν απρόσιτο πεδίο, και "η επιστήμη για την κοινωνία, η κοινωνιολογία, - terra incognita". Φτωχικός σε σύγκριση με τον Χέγκελ είναι ο Φόϊερμπαχ κι όταν εξετάζει την αντίθεση ανάμεσα στο καλό και στο κακό. "Μερικοί νομίζουν, - παρατηρεί ο Χέγκελ, - πως εκφράζουν πάρα πολύ βαθειά σκέψη, όταν λένουν: ο άνθρωπος είναι φύσει

καλός· ξεχνούν, ότι πολύ μεγαλύτερη βαθύτητα έχουν οι λέξεις: ο άνθρωπος είναι φύσει κακός”. Κατά τον Χέγκελ, το κακό είναι η μορφή, που μ’ αυτήν παρουσιάζεται η κινητήρια δύναμη της ιστορικής προς τα εμπρός πορείας.

Σ’ αυτό υπάρχει διπλή έννοια. Η πρώτη έννοια, είναι, ότι από τότε που παρουσιάστηκε αντίθεση των κοινωνικών τάξεων, κινητήριες δυνάμεις της ιστορικής εξέλιξης έγιναν τα βίαια πάθη των ανθρώπων: η απληστία κι η αρχομανία. Η ιστορία του φεουδαρχισμού και της μπουρζουαζίας είναι μια τρανή απόδειξη αυτού του πράγματος (9). Ο Φόιερμπαχ ούτε σκέφτηκε καν να εξετάση τον ιστορικό ρόλο του ηθικού κακού. Το ιστορικό επίπεδο γενικά τού είναι ακατάλληλο και κουραστικό. Λέγει: “Όταν ο άνθρωπος βγήκε από τα χέρια της φύσης, ήταν παιδί της φύσης, κι όχι άνθρωπος. Ο άνθρωπος δημιουργήθηκε άνθρωπος με τον πολιτισμό και με την ιστορία”. Μα κι οι θέσεις του αυτές έμεναν ολότελα άκαρπες.

Ύστερα από όσα είπαμε, καταλαβαίνει ο καθένας, ότι σχετικά με την ηθική ο Φόιερμπαχ μάς έδωσε πολύ λίγα πράγματα. Η τάση προς την ευτυχία είναι έμφυτη στον άνθρωπο και, κατά συνέπεια, αυτή πρέπει να είναι η βάση της ηθικής. Αλλά η τάση προς την ευτυχία χρειάζεται διπλή διόρθωση. Πρώτα, σχετικά με τις φυσικές συνέπειες των πράξεών μας: τη μέθη, την ακολουθεί ατονία, την κατάχρηση - αρρώστια. Δεύτερο, σχετικά με τις κοινωνικές συνέπειες: αν δεν σεβαστούμε την τάση των πλησίων μας προς την ευτυχία, τότε θα μάς κηρύξουν τον πόλεμο και θα εμποδίσουν και τη δική μας τάση.

Απ’ εδώ βγαίνει το συμπέρασμα, ότι, αν θέλωμε να ικανοποιήσωμε την τάση μας προς την ευτυχία, πρέπει να μάθωμε να ζυγίζωμε σωστά τις συνέπειες των πράξεών μας και να εκτιμούμε το

πράγμα αυτό, όταν το κάνουν οι άλλοι. Η λογική συγκράτηση του εαυτού μας και η αγάπη, - η αιώνια αγάπη! - προς τους άλλους, αυτές είναι οι βασικές αρχές της ηθικής του Φόϊερμπαχ κι απ' αυτές βγαίνουν όλες οι άλλες. Ούτε η δυνατή/ανάλυση του Φόϊερμπαχ, ούτε [οι αστήριχτοι έπαινοι του Στάρκε]* δεν μπορούν να κρύψουν τη φτώχεια αυτών των δυο-τριών θέσεων.

Ο άνθρωπος, όταν περιορίζεται στον εαυτό του, μονάχα σε σπάνιες περιπτώσεις μπορεί να ικανοποιήσει την τάση του προς την ευτυχία. Έχει ανάγκη να έρχεται σ' επαφή με τον εξωτερικό κόσμο, όπου υπάρχουν τα μέσα για την ικανοποίηση της τάσης του αυτής: η τροφή, το αγαπητό στον άνθρωπο άλλο φύλο, βιβλία, συζητήσεις, φιλονικίες, δράση, αντικείμενα κατανάλωσης κι επεξεργασίας. Ένα από τα δυο: ή η ηθική του Φόϊερμπαχ θεωρεί, πως όλα αυτά τα μέσα και αντικείμενα είναι δοσμένα από πριν στον άνθρωπο, ή δίνει καλές, αλλά απραγματοποίητες συμβουλές και τότε δεν αξίζει τίποτε για τους ανθρώπους, που στερούνται όλα αυτά τα μέσα. Αυτό επικυρώνεται από τα ίδια τα λόγια του Φόϊερμπαχ: «αλλιώς σκέφτονται στα παλάτια και αλλιώς στις καλύβες. - Αν το σώμα σου, από την πείνα και τη φτώχεια, δεν έχει θρεφτικές ουσίες, τότε

(*). Σημείωση Γ Πετρόπουλου: Η παραπάνω φράση που βρίσκεται σε αγκύλες, σε νεώτερες μεταφράσεις αποδίδεται ορθότερα ως εξής:

α) «Τα μεγαλύτερα εγκώμια του Στάρκε...» (Μαρξ - Ένγκελς: «Διαλεχτά έργα», τόμος Β')

β) «Οι εξαιρετικοί έπαινοι του Στάρκε...» (ΦΡΕΙΔ. Δ. ΕΝΓΚΕΛΣ: «ΛΟΥΔΩΒΙΚΟΣ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ...», έκδοση ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, σελ. 54).

γ) «Οι μεγαλύτεροι έπαινοι του Στάρκε...» (Φρ. Ένγκελς: «Λουδοβίκος Φόϊερμπαχ...» εκδόσεις Θεμέλιο, σελ. 51.

και στο μυαλό σου, και στα αισθήματά σου και στην καρδιά σου δεν υπάρχει υλικό για την ηθικότητα”.

Μήπως είναι σωστότερα όσα λέγει για τα ίσα δικαιώματα, που έχουν όλοι οι άνθρωποι πάνω στην ευτυχία; Ο Φόιερμπαχ το ζητεί επιταχτικά. Το θεωρεί απαραίτητο για όλους τους καιρούς και σε όλες τις περιστάσεις. Μα, από πότε αναγνωρίστηκε απ' όλους; Μιλούσαν, μήπως, καμμιά φορά κατά την αρχαιότητα ανάμεσα στους δούλους και στους κατόχους ή κατά το μεσαίωνα ανάμεσα στους δουλοπάροικους και στους κυρίους τους, για το ίσο δικαίωμα όλων των ανθρώπων στην ευτυχία; Μήπως δεν υπήρχε προσπάθεια για την ευτυχία των καταπιεζόμενων τάξεων και μήπως δεν θυσιάστηκε απάνθρωπα και “επί τη βάσει των νόμων” στην ίδια προσπάθεια για την ευτυχία των κυρίαρχων τάξεων; Ναι, μα αυτό ήταν ανήθικο, και τώρα μονάχα αναγνωρίστηκε, επιτέλους, το ίσο δικαίωμα όλων στην ευτυχία. Αναγνωρίστηκε στα λόγια από τότε, που η μπουρζουαζία αγωνιζόταν ενάντια στο φεουδαρχισμό και καθάριζε το έδαφος για την καπιταλιστική παραγωγή: από τότε, που ήταν αναγκασμένη - κι ίσα-ίσα επειδή ήταν αναγκασμένη - να εξαφανίσει όλα τα ιδιαίτερα προνόμια των τάξεων και να φέρη την ισότητα κατά πρώτο στο πεδίο του ατομικού και κατόπιν και στο πεδίο του πολιτειακού δικαίου. Αλλά για την προσπάθεια προς την ευτυχία, τα ιδανικά δίκαια είναι πολύ λίγη τροφή. Η ευτυχία, περισσότερο από όλα, τρέφεται με υλικά μέσα. Απ' αυτήν την άποψη η καπιταλιστική παραγωγή φροντίζει και κατορθώνει, ώστε η τεράστια πλειονότητα των ίσων ανθρώπων να μην έχη, παρά τα πιο απαραίτητα για την πιο φτωχική ζωή. Έτσι, ζήτημα είναι, αν ο καπιταλισμός δείχνει περισσότερο σεβασμό στο ίσο δικαίωμα της πλειοψηφίας πάνω στην ευτυχία, από τη δουλεία ή τη δουλοπαροικία. Με

τον ίδιο σφαλερό τρόπο κρίνεται και το ζήτημα των μέσων πνευματικής απόλαυσης, των μέσων της εκπαίδευσης. Μήπως δεν είναι μύθος “ο σχολικός δάσκαλος, που νίκησε στη Σάδοβα;”

Και κάτι άλλο. Κατά την ηθική του Φόιερμπαχ, το χρηματιστήριο είναι ναός της πιο υψηλής ηθικότητας, αρκεί μονάχα να μην υπάρχουν λάθη στις χρηματιστηριακές κερδοσκοπίες. Αν η προσπάθειά μου προς την ευτυχία με οδηγήσει στο χρηματιστήριο και αν μπορώ να σταθμίσω σωστά τις συνέπειες των πράξεων, που θα κάνω εκεί, ώστε να μου φέρνουν μονάχα κέρδη και καμμία ζημία, δηλαδή αν κερδίζω πάντα, τότε η εντολή του Φόιερμπαχ εκτελέστηκε. Σημειώσατε, πως κάνοντας όλα αυτά, δεν στενοχωρώ καθόλου τον πλησίον μου στην προσπάθειά μου για την ευτυχία. Ο πλησίον μου ήλθε κι αυτός, όπως εγώ, στο χρηματιστήριο με τη θέλησή του. Στις συναλλαγές μας ακολουθεί κι αυτός την προσπάθειά του για την ευτυχία, όπως κι εγώ τη δική μου. Αν χάνη, μ’ αυτό αποδειχεται το ανήθικο της πράξης του, που τις συνέπειές της τις στάθμισε κακά. Αναγκάζοντάς τον να υποφέρει την τιμωρία, που τού αξίζει, μπορώ να είμαι ικανοποιημένος, σαν νεώτερος Ραδάμανθους (*). Στο χρηματιστήριο κυριαρχεί επίσης κι η αγάπη, αν δεν είναι χωρίς έννοια η φράση: ο καθένας βλέπει την ευτυχία του στον πλησίον του. Κι ίσα-ίσα αυτό χρειάζεται για την αγάπη, σ’ αυτό περικλείνεται η πρακτική της εφαρμογή. Κατά συνέπεια, αν εγώ, παίζοντας στο χρηματιστήριο, υπολογίζω καλά τις συνέπειες των ενεργειών μου, δηλαδή αν κερδίζω, τότε με τον αυστηρό-

(*) Ο Ραδάμανθους, γιός του Δία και της Ευρώπης, αδελφός του Μίνωα, είχε διοριστεί για τη δικαιοσύνη του δικαστής στον Άδη μαζί με τον Μίνωα και τον Αίακα. (Γεώργ. Πλεχ.).

τερο τρόπο εκπληρώνω όλες τις απαιτήσεις της ηθικής του Φόιερμπαχ και κοντά στ' άλλα πλουταίνω. Μ' άλλα λόγια, οποιεσδήποτε κι αν ήτανε οι προθέσεις κι οι προσδοκίες του Φόιερμπαχ, η ηθική του φαίνεται κομμένη πάνω στ' αχνάρια της σημερινής καπιταλιστικής κοινωνίας.

Αλλά η αγάπη! - Μάλιστα· κατά το Φόιερμπαχ η αγάπη παντού και πάντα είναι ο θαυματουργός, που πρέπει να υπερνικάει όλες τις δυσκολίες της πρακτικής ζωής κι αυτό σε κοινωνία, που είναι χωρισμένη σε τάξεις με ολότελα αντίθετα συμφέροντα. Έτσι, από τη φιλοσοφία του εξαφανίζονται όλα τα σημεία του επαναστατικού της χαρακτήρα, δεν τής μένει παρά το παλιό τραγούδι: αγαπάτε αλλήλους, φιληθήτε αγαπημένοι· όλοι χωρίς διάκριση φύλου και κοινωνικής θέσης, - γενική συνδιαλλακτική παραφροσύνη!

Η ηθική του Φόιερμπαχ έπαθε το ίδιο, που έπαθαν κι οι προηγούμενες. Κόπηκε για όλους τους καιρούς, για όλους τους λαούς, για όλες τις καταστάσεις, και γι' αυτό, ίσα-ίσα, δεν εφαρμόζεται ποτέ και πουθενά. Μπροστά στον πραγματικό κόσμο είναι κι αυτή χωρίς δύναμη, όπως κι η κατηγορηματική προσταγή του Καντ. Στην πραγματικότητα κάθε τάξη, κάθε είδος εργασίας έχει ξεχωριστή ηθική· κι αυτήν ακόμα, την παραβαίνει κάθε φορά, που μπορεί να το κάμη χωρίς ζημία. Η αγάπη, που συνενώνει δήθεν όλους τους ανθρώπους, φανερώνεται στους πολέμους, στους καυγάδες, στις δίκες, στις φιλονικίες του σπιτιού, στις διαλύσεις των γάμων και στην όσο το δυνατό μεγαλύτερη εκμετάλλευσή του ενός από τον άλλο (*).

(*) Οι οπαδοί του κόμητα Λ. Τολστόη, θα μπορούσαν να ωφεληθούν, αν σκέφτονταν καλά όλα αυτά, που λέγει εδώ ο Έγκελς για την ηθική αυτή, που πέρα απ' αυτή δεν προχωρεί το κήρυγμα του δασκάλου τους. (Γεώργ. Πλεχ.).

Μα πώς έγινε αυτό, ώστε για τον ίδιο το Φοΐερμπαχ να μείνη ολότελα άκαρπη η δυνατή εκείνη προώθηση, που ο ίδιος έδωσε στη διανοητική κίνηση; Απλούστατα. Ο Φοΐερμπαχ δεν βρήκε το δρόμο, που θα τον έβγαζε από το βασίλειο των μισητών του αφαιρέσεων στο ζωντανό, στον πραγματικό κόσμο. Μα, και η φύση και ο άνθρωπος είναι για το Φοΐερμπαχ άδειες λέξεις. Δεν μπορεί να πη τίποτε το ωρισμένο, ούτε για την πραγματική φύση, ούτε για τον πραγματικόν άνθρωπο. Για να περάσωμε από τον αφηρημένο άνθρωπο του Φοΐερμπαχ στους πραγματικούς, ζωντανούς ανθρώπους, θα ήταν ανάγκη να μελετήσωμε τις ιστορικές τους ενέργειες. Μα, ο Φοΐερμπαχ εναντιώθηκε σ' αυτό, κι έτσι το ακατανόητο σ' αυτόν 1848 τον ωδήγησε σε μια τέλεια σύγκρουση με τον πραγματικό κόσμο και τον έφερε στον απόλυτα ερημικό βίο. Κυριώτερα υπεύθυνες γι' αυτό είναι όλες εκείνες οι γερμανικές σχέσεις, που τόσο τρομερά άσχημη διαμόρφωσαν τη ζωή του. Μα, το δήμα, που δεν έγινε από το Φοΐερμπαχ, έπρεπε οπωσδήποτε να γίνη. Έπρεπε η λατρεία (culte) του αφηρημένου ανθρώπου, η βάση αυτή της νέας θρησκείας του Φοΐερμπαχ, να παραχωρήση τη θέση της στη μελέτη του πραγματικού ανθρώπου κατά την ιστορική του εξέλιξη. Η επεξεργασία αυτή της άποψης του Φοΐερμπαχ άρχισε στα 1845 από τον Καρλ Μαρξ με το βιβλίο: "Die heilige Familie" ("Η αγία οικογένεια").

IV

Οι Στράους, Μπάουερ, Στίρνερ, Φόιερμπαχ ήτανε τα βλαστάρια της χεγκελιανής φιλοσοφίας, που έμεναν ακόμα στο φιλοσοφικό επίπεδο. Ύστερα από τα έργα του “Βίος του Ιησού” και “Δογματική” ο Στράους αφωσιώθηκε στη φιλοσοφική κι εκκλησιαστικο-ιστορική φιλολογία à la Renan. Ο Μπάουερ διακρίθηκε κάπως στην ιστορία της εμφάνισης του χριστιανισμού. Ο Στίρνερ έμεινε απλό παράδοξο, ύστερα μάλιστα, που ο Μπακούνιν τον επιχρύσωσε με τον Προυντών και το επίχρισμα αυτό το βάπτισε “αναρχισμό”. Μονάχα ο Φόιερμπαχ ήταν ονομαστός φιλόσοφος. Μα αυτός δεν πρόφτασε να περάση τα όρια της φιλοσοφίας, που παρουσιάζόταν σαν μια επιστήμη των επιστημών, που υψώνεται πάνω απ’ όλα τα πεδία της γνώσης και που συνδέει όλες τις επιστήμες. Μονάχα αυτή τη φιλοσοφία δεν θεωρούσε απαραβίαστο ιερό. Αλλά και σ’ αυτήν ακόμα έμεινε στο μισό δρόμο. Ήταν υλιστής στα κάτω και ιδεαλιστής στα πάνω. Δεν νίκησε τον Χέγκελ με το όπλο της κριτικής, αλλά μονάχα τον έθεσε κατά μέρος, σαν κάτι άχρηστο για κατανάλωση. Δεν αντίταξε τίποτε μπροστά στον εγχυκλοπαιδικό πλούτο του χεγκελιανου συστήματος, εκτός από την πομπώδη θρησκεία της αγάπης και τη λιπόσαρκη, χωρίς δύναμη, ηθική.

Αλλά εκτός από τις κατευθύνσεις, που αναφέραμε πιο πάνω, κατά την αποσύνθεση της χεγκελιανής φιλοσοφίας σχηματίστηκε ακόμα μια, η μοναδική, πραγματικά καρποφόρα κατεύθυνση. Η

κατεύθυνση αυτή συνδέεται στενότερα με το όνομα του Μαρξ (*).

Κι εδώ η σύγκρουση με τη φιλοσοφία του Χέγκελ έγινε με την επιστροφή στην υλιστική άποψη. Αυτό σημαίνει, πως οι άνθρωποι αυτοί αποφάσισαν να βλέπουν τον πραγματικό κόσμο - τη φύση και την ιστορία - χωρίς τον ιδεαλιστικό φακό, να βλέπουν μονάχα εκείνο που είναι. Αποφάσισαν χωρίς καμιά λύπη ν' αρνηθούν όλες τις ιδεαλιστικές απόψεις, που δεν συμφωνούν με τα φαινόμενα του πραγματικού κόσμου, παρμένα στην αληθινή τους, όχι στη φανταστική, συναφεια. Αυτό σημαίνει πραγματικός υλισμός. Η νέα κατεύθυνση ξεχώριζε από το ότι δεν έπαιζε με τον υλισμό, αλλά εφάρμοζε με συνέπεια, τουλάχιστο γενικά, την υλιστική άποψη σε όλα τα επίπεδα της γνώσης, που έχουν κάποια σχέση μεταξύ τους.

* Θα επιτρέψω εδώ στον εαυτό μου μια προσωπική εξήγηση: Τον τελευταίο καιρό ανέφεραν συχνά για τη συμμετοχή μου στην επεξεργασία της θεωρίας αυτής. Είμαι, κατά συνέπεια, αναγκασμένος να πω εδώ μερικές λέξεις, που ξεκαθαρίζουν αυτό το ζήτημα. Δεν μπορώ ν' αρνηθώ, πως και πριν και κατά το διάστημα των 40 χρόνων, που σχετίζομαι με το Μαρξ έχω συντελέσει ανεξάρτητα και στη στερέωση και, περισσότερο, στην επεξεργασία της θεωρίας μας. Αλλά το μεγαλύτερο μέρος των βασικών, καθοδηγητικών ιδεών, ειδικά στο επίπεδο της ιστορίας και της οικονομίας, και η τελειωτική, συνολική διατύπωσή τους ανήκει αποκλειστικά στο Μαρξ. Εκείνο, που έχω συνεισφέρει εγώ, θα μπορούσε ο Μαρξ να το κάμη και χωρίς εμένα, εκτός ίσως από δυο - τρία ειδικά μέρη. Αλλά εκείνο, που έκαμε ο Μαρξ, εγώ ποτέ δεν θα μπορούσα να το κάνω. Ο Μαρξ στέκονταν ψηλότερα, έβλεπε μακρύτερα, είχε αντίληψη μεγαλύτερη και γρηγορότερη από όλους μας. Ο Μαρξ ήταν μεγαλοφυΐα ενώ εμείς, στην καλύτερη περίπτωση, δεν είμαστε παρά μονάχα ταλέντα. Χωρίς αυτόν η θεωρία μας δεν θα ήταν διόλου εκείνο, που είναι σήμερα. Γι' αυτό, και πολύ σωστά, φέρνει το όνομά του.

Φρ. Έγκελς.

Οι άνθρωποι αυτής της κατεύθυνσης δεν αρκέστηκαν σε μια απλή άγνοια του Χέγκελ. Το αντίθετο. Χρησιμοποίησαν από τη φιλοσοφία του την επαναστατική της πλευρά, που αναφέραμε πιο πάνω, τη διαλεκτική του μέθοδο. Η μέθοδος όμως αυτή δεν εφαρμόστηκε με τη μορφή, που τής είχε δώσει ο Χέγκελ. Κατά τον Χέγκελ η διαλεκτική είναι η αυτοεξέλιξη της ιδέας. Η απόλυτη ιδέα υπήρχε - άγνωστο πού - προαιώνια κι ήταν η αληθινή, ζωόφωρα ψυχή όλων, όσων υπάρχουν. Εξελίσσεται μόνη της, περνώντας όλες εκείνες τις βαθμίδες, που περιλαμβάνονται μέσα στην ίδια και που εξετάζονται λεπτομερειακά στη "Λογική". Έπειτα, η ιδέα αποξενώνεται από τον εαυτό της και μετατρέπεται στη φύση, όπου και πάλι εξελίσσεται, αυτή τη φορά όμως ασυνείδητα, παίρνοντας τη μορφή της φυσικής αναγκαιότητας. Στον άνθρωπο φτάνει πάλι σε αυτοσυνείδηση. Και στην ιστορία, η αυτοσυνείδηση αυτή υψώνεται πάλι από τα κάτω προς τα πάνω, ως που η απόλυτη ιδέα να ξαναβρή τον εαυτό της στη χειρκελιανή φιλοσοφία. Έτσι φανερώνεται στη φύση και στην ιστορία η διαλεκτική εξέλιξη, δηλαδή η αιτιώδης συνάφεια της προοδευτικής εκείνης κίνησης, που μέσα από όλα τα λοξοδρομήματα και μέσα από όλα τα πισωδρομικά βήματα, προχωρεί πάντα από το κατώτερο προς το ανώτερο. Κι η εξέλιξη αυτή δεν είναι κατά τον Χέγκελ παρά απλό αντίγραφο από την προοδευτική κίνηση της ιδέας, κίνηση αυθόρμητη, αιώνια, που πραγματοποιείται σ' άγνωστο μέρος και πάντα ολωσδιόλου ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο εγκέφαλο. Ήταν ανάγκη να παραμεριστή η ιδεαλιστική αυτή παραμόρφωση. Γυρίζοντας στην υλιστική άποψη, είδαμε πάλι τις ανθρώπινες ιδέες σαν αντίτυπα των αληθινών πραγμάτων, αντί να βλέπουμε τα αληθινά πράγματα σαν αντίτυπα της απόλυτης ιδέας, που βρίσκεται σ' ωρισμένη βαθμίδα. Μ'

αυτόν τον τρόπο η διαλεκτική μεταβλήθηκε σε επιστήμη, που εξετάζει τους γενικούς νόμους της κίνησης στον εξωτερικό κόσμο και στην ανθρώπινη νόηση: δυο σειρές από νόμους που είναι οι ίδιοι στην ουσία, αλλά στη μορφή είναι διαφορετικοί, αφού το ανθρώπινο μυαλό μπορεί να τους εφαρμόσει συνειδητά, ενώ στη φύση και κατά ένα μεγάλο μέρος και στην ανθρώπινη ιστορία ενεργούν ασυνείδητα με τη μορφή της εξωτερικής αναγκαιότητας, μέσα από άπειρο πλήθος φαινομενικών συμπτώσεων. Έτσι, η διαλεκτική των ιδεών έγινε συνειδητή αντακάκλαση της διαλεκτικής κίνησης του εξωτερικού κόσμου. Μαζί μ' αυτά, η διαλεκτική αναποδογυρίστηκε και τοποθετήθηκε στο κεφάλι ή καλύτερα στα πόδια, αφού στο κεφάλι ήταν πριν. Κι είναι αξιοσημείωτο, ότι δεν ανακαλύψαμε μονάχα εμείς την υλιστική αυτή διαλεκτική, που σε μακρόχρονο διάστημα στάθηκε το καλύτερό μας όργανο εργασίας και το πιο δυνατό όπλο μας: ο Γερμανός εργάτης Ιωσήφ Ντίτσγκεν την ανακάλυψε ανεξάρτητα από μας και μάλιστα ανεξάρτητα κι από τον Χέγκελ (*).

Μ' αυτό τον τρόπο σπρώχτηκε πάλι προς τα εμπρός η επαναστατική πλευρά της χεγκελιανής φιλοσοφίας, απελευθερωμένη αυτή τη φορά από τα ιδεαλιστικά εκείνα λάθη, που παρεμπόδιζαν τον Χέγκελ να την εφαρμόσει με μια συνέπεια. Η μεγάλη βασική ιδέα μένει πάντα το ότι ο κόσμος δεν είναι καμωμένος από έτοιμα, τελειωτικά αντικείμενα, αλλά είναι ένα σύνολο από προοδευτικές σειρές (**), που σ' αυτό το σύνολο τα φαινομενικά αμετάβλητα αντικεί-

(*) Βλ. "Das Wesen der Kopfarbeit, von einen Handarbeiter", Hamburg, Meissner.

(**) "Προοδευτική σειρά" μεταφράζουμε με κάποια ατέλεια τη λέξη processus. Βλ. τον πίνακα των λέξεων. Σ.Μ.

μενα, όπως και τα νοητικά της αντίγραφα, που γίνονται στον εγκέφαλο, δηλαδή οι ιδέες, βρίσκονται σε ακατάπαυτη μεταβολή: μια εμφανίζονται, μια καταστρέφονται. Κι αυτή η μεγάλη βασική ιδέα από τον καιρό του Χέγκελ έχει εισχωρήσει τόσο πολύ στη γενική αντίληψη, ώστε δύσκολα θα βρεθή και ένας, που θα την αμφισβήτηση στη γενική της μορφή. Άλλο όμως είναι να την παραδέχεσαι στα λόγια και άλλο να την εφαρμόζεις σε κάθε ειδική περίπτωση και σε κάθε ωρισμένο πεδίο της έρευνας. Αν, μάλιστα, ακολουθήσουμε πραγματικά και σταθερά αυτή την αντίληψη, τότε για μας η ανάγκη τελικών λύσεων και αιώνιων αληθειών χάνει μια για πάντα κάθε έννοια. Δεν ξεχνούμε ποτέ, πως οι γνώσεις, που αναγκαστικά αποχτούμε, είναι περιορισμένες και καθωρισμένες από τις συνθήκες εκείνες, που μέσα σ' αυτές τις αποχτούμε. Επίσης, δεν μας φαίνεται ανεξήγητη η αντίθεση, που υπάρχει ανάμεσα στο καλό και στο κακό, ανάμεσα στην αλήθεια και στην πλάνη, ανάμεσα στην ταυτότητα και στη διαφορά, ανάμεσα στην αναγκαιότητα και στο τυχαίο. Με την αντίθεση αυτή δε μπορούσε με κανένα τρόπο να τα βγάλλη πέρα η παλιά μεταφυσική διάνοηση, που και μέχρι σήμερα ακόμα έχει διαδοθή πολύ. Εμείς όμως εννοούμε τη σχετική σημασία της αντίθεσης αυτής: εκείνο, που σήμερα αναγνωρίζεται για αληθινό, έχει κρυμμένη προσωρινά τη λανθασμένη πλευρά του, που με τον καιρό θα παρουσιαστή στην επιφάνεια. Κι ολότελα το ίδιο, εκείνο, που σήμερα το θεωρούμε πλάνη, έχει την αληθινή του πλευρά, που χάρη σ' αυτή το θεωρούσαν πριν αληθινό. Τέλος, ξαίρομε, πως η αναγκαιότητα παρουσιάζεται σαν καθαρότητες συμπτώσεις, κι οι φαινομενικές αυτές συμπτώσεις είναι η μορφή, που πίσω της κρύβεται η αναγκαιότητα - κ.τ.λ.

Η παλιά μέθοδος της έρευνας και της διάνοησης, που ο Χέγκελ

την ωνόμαζε μεταφυσική, είχε να κάνει κυριώτατα με αντικείμενα ολότελα έτοιμα και τελειωμένα. Η μέθοδος αυτή, που τα απομεινάρια της βρίσκονται και μέχρι σήμερα βαθειά σε μερικά μυαλά, είχε στον καιρό της μεγάλη ιστορική δικαίωση. Ήταν ανάγκη να ερευνηθούν τα αντικείμενα, πριν γίνη δυνατό να ερευνήσωμε την προοδευτική πορεία τους. Ήταν ανάγκη να μάθωμε πρώτα τί είναι ένα ωρισμένο αντικείμενο και ύστερα να μελετήσωμε τις μεταβολές, που γίνονται σ' αυτό. Έτσι έγινε στις φυσικές επιστήμες. Από τις φυσικές επιστήμες, που όλα τα αντικείμενα - και οργανικά και ανόργανα - τα θεωρούσαν έτοιμα και τελειωμένα μια για πάντα, βγήκε η παλιά μεταφυσική, που τα θεωρούσε αμετάβλητα. Τώρα όμως η μελέτη των ξεχωριστών αντικειμένων προχώρησε τόσο, ώστε μπορούσε να γίνη ένα νέο αποφασιστικό βήμα προς τα εμπρός, δηλαδή μπορούσαμε πια να επιδοθούμε στη συστηματική έρευνα των μεταβολών, που γίνονται στα αντικείμενα. Και, κατά συνέπεια, στο φιλοσοφικό επίπεδο χτύπησε η τελευταία ώρα της παλιάς μεταφυσικής. Ως το τέλος του τελευταίου αιώνα οι φυσικές επιστήμες ήτανε κυριώτατα επιστήμες που συνάθροιζαν υλικό, επιστήμες με αποτελειωμένα αντικείμενα έρευνας. Στον αιώνα μας (19ο) όμως έγιναν επιστήμες, που τακτοποιούν, επιστήμες των φαινομένων της φύσης. Εξετάζουν την καταγωγή και την εξέλιξη των αντικειμένων και τη συνάφεια, που συνενώνει τα φαινόμενα σ' ένα μεγάλο σύνολο. Η φυσιολογία ερευνάει τα φαινόμενα, που παρουσιάζονται στο φυτικό και ζωικό κόσμο. Η εμβρυολογία παρατηρεί την εξέλιξη του ξεχωριστού οργανισμού από την εμβρυώδικη κατάσταση ως την ωριμότητα. Η γεωλογία μελετάει το βαθμιαίο σχηματισμό του γήινου φλοιού. - Όλες αυτές οι επιστήμες είναι παιδιά του 19ου αιώνα.

Χάρη στις μεγάλες ανακαλύψεις η γνώση για την αλληλοσύνδεση όλων των σειρών από κάθε προοδευτική πορεία (processus), που γίνεται στη φύση, προχώρησε πάρα πολύ.

Πρώτο· έχουμε την ανακάλυψη των κυττάρων, των μονάδων αυτών, που από τις διαφοροποιήσεις και τις ενώσεις τους αναπτύσσονται οι φυτικοί και ζωϊκοί οργανισμοί. Η ανακάλυψη αυτή μάς έπεισε, ότι η εξέλιξη κι η ανάπτυξη όλων των ανώτερων οργανισμών γίνονται κάτω από ένα γενικό νόμο. Και κάτι άλλο ακόμα. Η ανακάλυψη αυτή, δείχνοντας την ικανότητα, που έχουν τα κύτταρα να μεταβάλλονται, μάς έδειξε και το δρόμο, που οδηγούσε στις μεταβολές των οργανισμών κατά είδος, μεταβολές που κάνουν, ώστε οι οργανισμοί να μην αναπτύσσονται μονάχα σαν ξεχωριστά άτομα.

Δεύτερο· ανακαλύφτηκε, ο μετασχηματισμός της ενέργειας. Η ανακάλυψη αυτή μάς έδειξε, ότι όλες οι λεγόμενες δυνάμεις, που ενεργούν κατά πρώτο λόγο στην ανόργανο φύση: η μηχανική δύναμη κι η συμπλήρωσή της, η λεγόμενη δυναμική ενέργεια, η θερμότητα, η ακτινοβολία (φως και ακτινοβόλα θερμότητα), ο ηλεκτρισμός κι ο μαγνητισμός, η χημική ενέργεια, - είναι διάφορες μορφές, που μ' αυτές παρουσιάζεται η παγκόσμια κίνηση. Είναι μορφές, που μετατρέπονται η μια στην άλλη σε ωρισμένες ποσοτικές σχέσεις. Έτσι, δηλαδή, όταν παρουσιάζεται ωρισμένη ποσότητα μιας μορφής, στη θέση της παρουσιάζεται ωρισμένη ποσότητα άλλης. Όλη η κίνηση στη φύση είναι μια αδιάκοπη πορεία, είναι μια αδιάκοπη μετατροπή μιας μορφής σε άλλη.

Και τρίτο· έχουμε την αδιάσειστη απόδειξη, που πρώτος μάς έδωσε ο Ντάρβιν, του ότι όλοι οι γύρω μας σημερινοί οργανισμοί, κι ο ίδιος ο άνθρωπος, είναι αποτέλεσμα μακρόχρονης πορείας, που ξεκίνησε από λίγα μονοκύτταρα έμβρυα. Κι αυτά ακόμα τα έμβρυα

σχηματίστηκαν από τα πρωτοπλάσματα, που είχαν γίνει από διάφορες χημικές ενέργειες.

Από τις τρεις αυτές μεγάλες ανακαλύψεις κι από τις άλλες επιτυχίες των φυσικών επιστημών μπορούμε πια ν' ανακαλύψουμε σαν συνέπιά τους όχι μονάχα τη συνάφεια, που υπάρχει ανάμεσα στα φαινόμενα της φύσης στα ξεχωριστά της πεδία, αλλά ακόμα, για να μιλήσουμε γενικά, και τη συνάφεια, που συνενώνει αυτά τα ξεχωριστά πεδία. Έτσι, τα αποτελέσματα, που βγήκαν από τις πειραματικές φυσικές επιστήμες μάς επιτρέπουν να σχηματίσουμε μιαν αρκετά συστηματική παράσταση της φύσης, σαν ένα ενιαίο σύνολο. Παρόμοιες παραστάσεις σχηματίζονταν, βέβαια, και πριν από τη λεγόμενη φιλοσοφία της φύσης. Η φιλοσοφία αυτή, στη θέση της άγνωστης ακόμα τότε πραγματικής συνάφειας των φαινομένων, χρησιμοποιούσε την ιδανική, φανταστική συνάφεια και αναπλήρωνε τα πράγματα, που έλειπαν με επινοήσεις, συμπληρώνοντας μονάχα στη φαντασία τα πραγματικά κενά. Κι έτσι, ενώ είχε διατυπώσει πολλές φορές μεγαλοφάνταστες σκέψεις και προμάντευσε πολλές κατοπινές ανακαλύψεις, ωστόσο είχε πη και πολλές ανοησίες. Μα τότε δεν μπορούσε να γίνη κι αλλιώς. Τώρα όμως, αρκεί να εξετάσουμε διαλεκτικά, δηλαδή από την άποψη της ιδιαίτερης αλληλοσυνάφειας, τα αποτελέσματα, που βγάζουμε από τη μελέτη της φύσης, για να σχηματίσουμε ικανοποιητικό για την εποχή μας "σύστημα της φύσης". Τώρα η συναισθήση του διαλεκτικού χαρακτήρα αυτής της συνάφειας καταχτάει αυτόματα και τα μεταφυσικά ακόμα μυαλά των φυσιοδιφών. - Τώρα πια η φιλοσοφία της φύσης θάφτηκε για πάντα. Κάθε προσπάθεια να την ξεθάψουμε όχι μονάχα θα ήταν άχρηστη, παρά θα σήμαινε και ένα βήμα προς τα πίσω.

Αλλά εκείνο που εφαρμόζεται στη φύση, που εννοείται σήμερα

σαν μια ιστορική πορεία εξέλιξης, εφαρμόζεται επίσης και σε όλα τα επίπεδα της ιστορίας της κοινωνίας και σε κάθε επιστήμη, που εξετάζει ανθρώπινα (και θεία) αντικείμενα. Όπως η φιλοσοφία της φύσης, έτσι κι η φιλοσοφία της ιστορίας, του δικαίου, της θρησκείας κ.λπ. δεν κατώρθωναν να επιτύχουν μια πραγματική συνάφεια των φαινομένων, που φανερώνεται από τα ίδια τα πράγματα. Χρησιμοποιούσαν μια συνάφεια επινοημένη από τους φιλοσόφους. Την ιστορία στο σύνολό της και στα ξεχωριστά της πεδία τη θεωρούσαν σαν μια βαθμιαία πραγματοποίηση των ιδεών, εννοείται, των αγαπημένων ιδεών κάθε φιλοσόφου. Απ' αυτή την άποψη έβγαινε το συμπέρασμα, ότι η ιστορία ασυνείδητα αλλά αναγκαστικά, οδηγεί στην εκπλήρωση ενός ιδανικού σκοπού, από πριν καθωρισμένου. Κατά τον Χέγκελ τέτοιος σκοπός ήταν η πραγματοποίηση της απόλυτης ιδέας: η αδιάσειστη τάση προς την απόλυτη αυτήν ιδέα πραγματοποιούσε, κατά τη γνώμη του, την εσωτερική συνάφεια όλων των εσωτερικών γεγονότων. Τη θέση της πραγματικής, της άγνωστης ακόμα, συνάφειας κατείχε έτσι μια νέα μυστηριώδης πρόβλεψη, που ήταν ολότελα ασυνείδητη ή που σιγά-σιγά αποκτούσε κάποια συνείδηση. Λοιπόν, κι εδώ θα έπρεπε το ίδιο, καθώς και στο επίπεδο της φύσης, να παραμερίσωμε την επινοημένη τεχνητή συνάφεια των φαινομένων και να υποδείξωμε την αληθινή τους συνάφεια. Και τέλος, το όλο πρόβλημα είναι η ανακάλυψη των γενικών νόμων της κίνησης, που ενεργούν στην ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας.

Μα η ιστορία της εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας διαφέρει ουσιαστικά από την ιστορία της εξέλιξης της φύσης. Δηλαδή: στη φύση (αν παραβλέψωμε την αντίστροφη πάνω σ' αυτή επίδραση του ανθρώπου) ενεργούν η μια πάνω στην άλλη μονάχα τυφλές

ασυνείδητες δυνάμεις, κι οι γενικοί νόμοι δεν παρουσιάζονται παρά μέσα από την αλληλοεπίδραση αυτών των δυνάμεων. Εδώ δεν υπάρχει πουθενά ενσυνείδητος, επιθυμητός σκοπός: ούτε στις απειράριθμες φαινομενικές συμπτώσεις, που εξετάζονται επιφανειακά, ούτε στα οριστικά αποτελέσματα, που δείχνουν, ότι μέσα από όλες αυτές τις συμπτώσεις τα φαινόμενα πραγματοποιούνται σύμφωνα με γενικούς νόμους. Αντίθετα, στην ιστορία της κοινωνίας ενεργούν άνθρωποι προικισμένοι με συνείδηση, που κινούνται από πεποίθηση ή από πάθος, και θέτουν μπροστά τους καθωρισμένους σκοπούς. Εδώ δεν γίνεται τίποτε χωρίς ενσυνείδητη πρόθεση, χωρίς επιθυμητό σκοπό. Μα όσο σπουδαία κι αν είναι η διαφορά αυτή για την ιστορική έρευνα, ειδικά των ξεχωριστών εποχών και γεγονότων, αυτό δεν αλλάζει ούτε κατά ελάχιστο την αλήθεια, ότι η πορεία της ιστορίας καθορίζεται από γενικούς νόμους. Πραγματικά, και σ' αυτό το επίπεδο πάνω στην επιφάνεια των φαινομένων, με όλους τους ενσυνείδητους κι επιθυμητούς σκοπούς, κυριαρχεί το φαινομενικά τυχαίο (συμπτωματικό). Το επιθυμητό μονάχα σε σπάνιες περιπτώσεις πραγματοποιείται.

Τις περισσότερες φορές οι σκοποί, που θέτουν οι άνθρωποι, έρχονται σε αλληλοσυγκρούσεις κι αντιθέσεις ή αποδείχνονται ακατόρθωτοι από την ίδια τους τη φύση ή από την έλλειψη μέσων. Οι συγκρούσεις αμέτρητων ξεχωριστών προσπαθειών και ξεχωριστών ενεργειών στο επίπεδο της ιστορίας φέρνουν σε κατάσταση ολότελα ίδια μ' εκείνη, που κυριαρχεί στην ασυνείδητη φύση. Οι ενέργειες έχουν ωρισμένο επιθυμητό σκοπό, αλλά τ' αποτελέσματα, που βγαίνουν απ' αυτές τις ενέργειες, συχνά είναι ολότελα ανεπιθύμητα. Και αν κατά το φαινόμενο συμφωνούν με τον επιθυμητό σκοπό, οπωσδήποτε δεν περικλείουν μονάχα εκείνο, που επιθυμούσαμε.

Έτσι φαίνεται, πως το τυχαίο γενικά κυριαρχεί επίσης και στο ιστορικό επίπεδο. Μα εκεί, όπου επιφανειακά κυριαρχεί το τυχαίο, εκεί πάντα αποδειχνεται, ότι το τυχαίο αυτό βρίσκεται κάτω από κρυμμένους εσωτερικούς νόμους. Και όλο το ζήτημα είναι να ανακαλύψουμε τους νόμους αυτούς. Οποιαδήποτε κι αν είναι η πορεία της ιστορίας, οι άνθρωποι τη σχηματίζουν έτσι: καθένας ακολουθεί τους ατομικούς του σκοπούς, και αν αποτέλεσμα από το πλήθος των τάσεων, που ενεργούν σε διαφορετικές διευθύνσεις, και των ξεχωριστών ενεργειών τους πάνω στον εξωτερικό κόσμο, βγαίνει η ιστορία. Μπορούμε να πούμε, πως το ζήτημα είναι: τί θέλει το κάθENA από τα ξεχωριστά άτομα; Η θέληση καθορίζεται από το πάθος ή από την πεποίθηση. Μα το πάθος ή η πεποίθηση καθορίζονται κι αυτές με τη σειρά τους από επιδράσεις, που δεν είναι πάντα όμοιες. Κάποτε βγαίνουν από τα εξωτερικά αντικείμενα και κάποτε από ιδανικά κίνητρα: από τη φιλοδοξία, από την “ονειροπόλο αγάπη της αλήθειας και του δικαίου”, από το προσωπικό μίσος και από κάθε είδους ιδιοτροπίες. Μα από τη μια μεριά, καθώς είδαμε, πολλές ξεχωριστές προσπάθειες, που ενεργούν στην ιστορία, στις περισσότερες περιπτώσεις φέρνουν σε αποτελέσματα ολωσδιόλου αντίθετα από εκείνα, που περιμέναμε και πολλές φορές ολωσδιόλου αντίθετα από εκείνα, που επιθυμούσαμε. Και μονάχα απ’ αυτό αποδειχνεται πια, ότι τα κίνητρα, που καθοδηγούν τα άτομα στις ενέργειές τους, έχουν το πολύ-πολύ δευτερεύουσα σημασία. Από την άλλη μεριά όμως βγαίνει το νέο ερώτημα: τί λογής είναι οι δυνάμεις εκείνες, που έδωκαν στη θέληση των ανθρώπων τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, τί λογής είναι τα ιστορικά εκείνα αίτια, που η αντανάκλασή τους παρουσιάστηκε με τη μορφή ωρισμένων παρορμήσεων;

Ο παλιός υλισμός δεν απασχολήθηκε ποτέ με τέτοιο ζήτημα. Η άποψή του πάνω στην ιστορία - όσο είχε τέτοια άποψη - ήταν ουσιαστικά πραγματιστική: τα ιστορικά γεγονότα τα έκρινε σύμφωνα με τις ορμές των προσώπων, που ενεργούν και που τα χώριζε σε τίμια και κατεργάρικα, βρίσκοντας πως τις περισσότερες φορές οι τίμιοι βγήκαν τρελλοί, ενώ οι κατεργαρέοι θριάμβευαν. Απ' αυτό το γεγονός έβγαζε μονάχα το συμπέρασμα, ότι στην ιστορία πολύ λίγο το διδαχτικό υπάρχει. Εμείς όμως βγάζουμε το συμπέρασμα, ότι ο παλιός υλισμός στο ιστορικό επίπεδο πρόδωσε τον εαυτό του, πιστεύοντας, πως οι ιδανικές παρορμητικές δυνάμεις, που ενεργούν εδώ είναι τα τελικά αίτια των γεγονότων, αντί να ερευνηση τί κρύβεται πίσω απ' αυτές, τί λογής είναι οι παρορμητικές δυνάμεις αυτών των παρορμητικών δυνάμεων. Η ανακολουθία του δεν βρίσκεται στο ότι αναγνώρισε την ύπαρξη ιδανικών παρορμητικών δυνάμεων, αλλά στο ότι σταμάτησε σ' αυτές, χωρίς να προσπαθήση να πάη πιο πέρα, να φτάση ως τα αίτια, που δημιουργήσαν τις δυνάμεις αυτές. Το αντίθετο: η φιλοσοφία της ιστορίας, ειδικά στον Χέγκελ, αναγνώριζε, ότι τόσο οι ολοφάνερες, ευδιάκριτες, όσο και οι πραγματικές μυστικές παρορμήσεις των ιστορικών παραγόντων, δεν αντιπροσωπεύουν καθόλου τα τελικά αίτια των ιστορικών γεγονότων, ότι πίσω απ' αυτές τις παρορμήσεις βρίσκονται άλλα κίνητρα, που πρέπει να τα μελετήσωμε. Αλλά η φιλοσοφία της ιστορίας δεν ζητούσε τα κίνητρα αυτά μέσα στην ιστορία, τα έφερνε στην ιστορία, παίρνοντάς τα απ' έξω, από τη φιλοσοφική ιδεολογία. Έτσι, λ.χ. ο Χέγκελ, αντί να προσπαθήση να εξηγήση την ιστορία της Ελλάδας με την εσωτερική συνάφεια των ίδιων της των γεγονότων, λέγει απλούστατα, ότι η ιστορία αυτή δεν είναι παρά επεξεργασία της "ωραίας ατομικότητας", η πραγματοποίηση "καλλι-

τεχνικής παραγωγής” κ.λπ. Στο σημείο αυτό ο Χέγκελ κάνει θαυμάσιες παρατηρήσεις για τους αρχαίους Έλληνες, εμείς όμως σήμερα δεν ικανοποιούμαστε από παρόμοιες εξηγήσεις, που δεν είναι πραγματικά παρά μονάχα φράσεις.

Όταν μιλούμε για την έρευνα των αιτίων, που ενσυνείδητα ή ασυνείδητα - παρακινούσαν τους ιστορικούς παράγοντες και που ήταν τα αληθινά τελικά αίτια των ιστορικών γεγονότων, πρέπει να έχουμε στο νου μας όχι τόσο τις παρορμήσεις των ξεχωριστών ατόμων, ακόμα και των πιο σημαντικών, όσο τις παρορμήσεις εκείνες, που κινούν μεγάλες μάζες, ολόκληρους λαούς ή ολόκληρες τάξεις ενός έθνους. Και μάλιστα ενδιαφέρουν όχι οι στιγμιαίες εκρήξεις, όχι οι περαστικές αναφλέξεις, αλλά τα εξακολουθητικά κινήματα, που δημιουργούν τις μεγάλες ιστορικές μεταβολές. Πρέπει ν’ αναζητήσουμε τα αίτια, που καθαρά ή σκοτεινά, άμεσα ή με ιδεολογική και με φανταστική ακόμα μορφή, φανερώνονται σαν συνειδητές ορμές στα μυαλά των μαζών και των αρχηγών τους, που λέγονται μεγάλοι άνθρωποι. Η αναζήτηση των αιτίων αυτών είναι ο μόνος δρόμος, που οδηγεί στη γνώση των νόμων, που κυριαρχούν στην ιστορία γενικά και στις ξεχωριστές της περιόδους ή στις ξεχωριστές χώρες. Χωρίς άλλο, στο μυαλό των ανθρώπων καθετί, που τους παρακινεί στη δράση έχει μιαν αντανάκλαση, αλλά ποιά αντανάκλαση έχει αυτό κανονίζεται από τις περιστάσεις. Οι εργάτες τώρα πια δεν κατastreφουν τις μηχανές, όπως έκαναν ακόμα το 1848 στο Ρήνο. Μα αυτό δεν σημαίνει διόλου, πως οι εργάτες συμβιδάστηκαν με το ρόλο των μηχανών στην καπιταλιστική κοινωνία (10).

Πριν ήταν σχεδόν αδύνατο να ερευνηση κανένας τα τελικά αίτια των ιστορικών γεγονότων, γιατί η εσωτερική τους συνάφεια ήταν σκοτεινή και συγχυσμένη. Στον καιρό μας όμως αυτό απλοποιήθη-

κε τόσο, που η λύση του αινίγματος έγινε τέλος δυνατή. Από την εποχή, που πρωτοφάνηκε η βαρειά βιομηχανία, δηλαδή από τον καιρό της Ευρωπαϊκής ειρήνης του 1815, στην Αγγλία δεν ήταν μυστικό σε κανένα, πως το κέντρο του βάρους του πολιτικού αγώνα σ' αυτή τη χώρα ήταν η τάση προς την κυριαρχία δύο τάξεων: των γαιοκτημόνων αριστοκρατών (landed aristocracy) από τη μια μεριά και της μπουρζουαζίας (middle class) από την άλλη. Στη Γαλλία από την εποχή της παλινόρθωσης των Βουρβόνων παρουσιάστηκε ολοφάνερα το ίδιο φαινόμενο. Οι ιστορικοί της εποχής εκείνης από τον Thierry ως τον Guizot, Thiers και Μινιέ δείχνουν σταθερά αυτό το φαινόμενο σαν κλειδί για την αντίληψη της γαλλικής ιστορίας, αρχινώντας από το Μεσαίωνα. Κι από το 1830 σ' αυτές τις δυο χώρες η εργατική τάξη, το προλεταριάτο, αναγνωρίστηκε σαν τρίτος αγωνιστής για την κυριαρχία. Οι κοινωνικές σχέσεις είχαν τόσο απλοποιηθή, ώστε μονάχα άνθρωποι, που έκλειναν επίτηδες τα μάτια, δεν μπορούσαν να ιδούν, ότι στον αγώνα των τριών αυτών μεγάλων τάξεων και στις συγκρούσεις των συμφερόντων τους περικλείεται το ελατήριο όλης της νεώτερης ιστορίας, στις δυο πιο αναπτυγμένες χώρες.

Μα από πού βγήκαν αυτές οι τάξεις; Αν από πρώτη άποψη η καταγωγή της μεγάλης κάποτε φεουδαρχικής γαιοκτημοσύνης μπορούσε πριν απ' όλα να αποδοθή σε πολιτικά αίτια, στη βίαιη κατάκτηση, αυτό σχετικά με την μπουρζουαζία και το προλεταριάτο θα ήταν ανόητο. Ήταν επίσης ολοφάνερο, ότι η καταγωγή και η ανάπτυξη αυτών των δυο μεγάλων τάξεων ήταν καθορισμένη από οικονομικά αίτια. Κι ήταν άλλο τόσο ξεκάθαρο, πως ο αγώνας ανάμεσα στους μεγάλους γαιοκτήμονες και στην μπουρζουαζία, καθώς κι η πάλη ανάμεσα στην μπουρζουαζία και στο προλεταριάτο γινό-

τανε πριν απ' όλα για οικονομικά συμφέροντα, που για την υπεράσπισή τους η πολιτική εξουσία δεν χρησίμευε παρά σαν απλό μέσο. Η μπουρζουαζία και το προλεταριάτο, εμφανίστηκαν χάρη στις μεταβολές, που έγιναν στις οικονομικές σχέσεις, ακριβέστερα - χάρη στον τρόπο της παραγωγής. Οι δυο αυτές τάξεις αναπτύχθηκαν με το πέρασμα από τη συντεχνιακή τέχνη στη χειροτεχνία και έπειτα από τη χειροτεχνία στη βαρειά βιομηχανία του ατμού και των μηχανών. Σε ωρισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης οι καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις, που μεγάλωσαν από τη μπουρζουαζία - και πρώτα-πρώτα ο καταμερισμός της εργασίας κι η συνένωση σε μια χειροτεχνία πολλών εργατών, που εκτελούσαν τμηματικές παραγωγικές λειτουργίες, - επίσης οι όροι κι οι ανάγκες της ανταλλαγής, που αναπτύχθηκαν χάρη στις δυνάμεις αυτές, βρέθηκαν μπροστά σε ασυμβίβαστες αντιφάσεις με την τότε υπάρχουσα κατάσταση της παραγωγής, που ιστορικά κληρονομήθηκε και νομιμοποιήθηκε, δηλαδή βρέθηκαν σε αντιφάσεις με τα συντεχνιακά και άλλα αναρίθμητα προσωπικά και τοπικά προνόμια, που υπήρχαν στο φεουδαρχικό σύστημα και που καταπίεζαν τις μη προνομιούχες τάξεις. Οι παραγωγικές δυνάμεις, με αντιπρόσωπό τους τη μπουρζουαζία, εξεγέρθηκαν ενάντια στο παραγωγικό σύστημα, που το υποστήριζαν οι φεουδάρχες γαιοχτήμονες μαζί με τους συντεχνιακούς μαστόρους. Τα φεουδαρχικά δεσμά έσπασαν: στην Αγγλία σιγά-σιγά, στη Γαλλία μονομιάς, στη Γερμανία ακόμα δεν το ξέκαμαν ολότελα. Αλλά, όπως η χειροτεχνία σε ωρισμένο βαθμό της ανάπτυξής της ήρθε σε σύγκρουση με το φεουδαρχικό κοινωνικό σύστημα, έτσι κι η βαρειά βιομηχανία έρχεται τώρα σε σύγκρουση με το μπουρζουαζικό σύστημα. Η μεγάλη βιομηχανία, που είναι συνδεδεμένη με το σύστημα αυτό, μέσα στα στενά πλαίσια του

καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, από τη μια μεριά φέρνει την προλεταριοποίηση ολόενα και περισσότερου μέρους του λαού και από την άλλη δημιουργεί τη μάζα των προϊόντων, που όλο και μεγαλώνει και που δεν βρίσκει κατανάλωση. Η υπερπαραγωγή - κι η ομαδική φτώχεια· αυτή είναι η τυφλή αντίφαση, που σ' αυτή φτάνει η μεγάλη βιομηχανία και που ζητεί επιταχτικά να απολυτρώσει τις παραγωγικές δυνάμεις από τα σημερινά δεσμά με μέσο τη μεταβολή του τρόπου της παραγωγής.

Έτσι είναι αναμφισβήτητο, ότι, τουλάχιστο στη νεώτερη ιστορία, η οικονομική απελευθέρωση ήταν το κέντρο από κάθε πάλη τάξεων και από κάθε απελευθερωτικό κίνημα· κι έπαιρνε αναπόφευκτα πολιτική μορφή, αφού κάθε ταξικός αγώνας είναι αγώνας πολιτικός. Είναι επίσης αναμφισβήτητο, ότι τουλάχιστο στη νεώτερη ιστορία, το κράτος, το πολιτικό καθεστώς είναι υποταχτικό, ενώ το κύριο στοιχείο είναι η κοινωνία των πολιτών, η κυριαρχία των οικονομικών σχέσεων. Αντίθετα, σύμφωνα με την παλιά αντίληψη για το κράτος, που την παραδέχονταν κι ο Χέγκελ, αυτό ήταν το αποφασιστικό στοιχείο, ενώ η κοινωνία των πολιτών ήταν το υποταχτικό στοιχείο, που εξαρτιέται απ' αυτό.

Καθετί, που παρακινεί σε δράση τον καθέναν ξεχωριστό άνθρωπο, περνάει αναπόφευκτα από το μυαλό του, επενεργώντας πάνω στη θέλησή του. Το ίδιο και όλες οι ανάγκες της κοινωνίας των πολιτών, - άσχετο ποιά τάξη κυριαρχεί σ' έναν ωρισμένο χρόνο, - αναγκαστικά πρέπει να περάσουν μέσα από την κρατική θέληση, για να επιτύχουν τη νομοθετική κύρωση. Αυτή είναι η τυπική πλευρά του ζητήματος, που είναι αυτονόητη. Αλλά ερωτούμε, ποιό είναι το περιεχόμενο της τυπικής θέλησης - αδιάφορο του κάθε ξεχωριστού ατόμου ή όλου του κράτους, - από πού παίρνεται το περιεχόμενο

αυτό, και γιατί η θέληση κατευθύνεται προς αυτό το σημείο κι όχι προς άλλο; Ζητώντας απάντηση στο ερώτημα αυτό, βρίσκομε, πως στη νεώτερη ιστορία η κρατική θέληση καθορίζεται από τις μεταβαλλόμενες ανάγκες της κοινωνίας των πολιτών, από την επικράτηση της μιας ή της άλλης τάξης, και τέλος από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και από τους όρους της ανταλλαγής.

Όμως, αν ακόμα στους νεώτερους χρόνους με τα δυνατά μέσα παραγωγής και συγκοινωνίας, το κράτος δεν είναι ένα ανεξάρτητο πεδίο και δεν αναπτύσσεται ανεξάρτητα, αλλά και την ύπαρξη του και την ανάπτυξή του την εξαρτά τελικά από τους οικονομικούς όρους της κοινωνικής ζωής, αυτό είναι ακόμα πιο αναμφισβήτητο για τους περασμένους καιρούς, όταν ακόμα δεν υπήρχαν τέτοια βοηθητικά μέσα για την παραγωγή των υλικών, που χρειάζονταν οι άνθρωποι και όταν, κατά συνέπεια, η παραγωγή αυτή θα έπρεπε αναγκαστικά να έχει πολύ περισσότερη επίδραση πάνω στην ανθρωπότητα. Αφού και σήμερα, στην εποχή της βαρειάς βιομηχανίας και των σιδηροδρόμων, το κράτος δεν είναι από γενική άποψη παρά πολύ ή λίγο σύνθετη αντανάκλαση των οικονομικών αναγκών της τάξης, που κυριαρχεί στο πεδίο της παραγωγής, τότε ακόμα πιο αναπόφευκτος θα ήταν ο τέτοιος ρόλος του την εποχή εκείνη, που κάθε ωρισμένη γενεά ανθρώπων ήταν υποχρεωμένη να εξοδεύη μεγαλύτερο μέρος της ζωής της για την ικανοποίηση των υλικών της αναγκών, και που ήταν εξαρτημένη απ' αυτές πολύ περισσότερο από όσο είμαστε εξαρτημένοι εμείς σήμερα. Η ιστορία των περασμένων εποχών μάς δείχνει αυτό πειστικά, μόλις αποφασίσουμε να στρέψουμε σοβαρά την προσοχή μας σ' αυτή την πλευρά του ζητήματος. Αλλά είναι αυτονόητο, ότι εμείς δεν μπορούμε να επιδοθούμε εδώ σε παρόμοια έρευνα.

Το κράτος και το κρατικό δίκαιο καθορίζονται από τις οικονομικές σχέσεις. Είναι ολοφάνερο, ότι το ίδιο πρέπει να πούμε και για το αστικό δίκαιο, που ο ρόλος του στρέφεται στη νομοθετική κύρωση των ομαλών οικονομικών σχέσεων, που υπάρχουν κάτω από ωρισμένες συνθήκες ανάμεσα στα ξεχωριστά άτομα. Αλλά η μορφή της κύρωσης αυτής μπορεί να είναι πολύ διαφορετική. Θα μπορούσαμε λ.χ. να διατηρήσουμε μεγάλο μέρος του παλιού φεουδαρχικού δικαίου, να το αναμιξώμε με μπουρζουαζικό περιεχόμενο, ή ακόμα να δώσωμε ξεκάθαρα μπουρζουαζική έννοια στο φεουδαρχικό όνομα, όπως έγινε στην Αγγλία, ανάλογα με την όλη πορεία της εθνικής της ανάπτυξης. Θα μπορούσαμε επίσης, όπως έγινε στη Δυτική Ευρώπη να πάρωμε για βάση το πρώτο παγκόσμιο δίκαιο της κοινωνίας, που αποτελείται από παραγωγούς εμπορευμάτων, δηλαδή το ρωμαϊκό δίκαιο με τη λεπτότατη επεξεργασία όλων των νομικών σχέσεων, που υπάρχουν ανάμεσα στους απλούς κατόχους εμπορευμάτων: αγορές και πωλήσεις, δάνεια, χρέη, συμφωνίες κ.λπ. Συναίμα θα ήταν δυνατό - για ωφέλεια και για το καλό της μικροαστικής ακόμα μισοφεουδαρχικής κοινωνίας - ή απλά με τη νομική πρακτική να προσαρμόσωμε το δίκαιο αυτό με τους όρους της κοινωνίας αυτής, ή ακόμα να το παραμορφώσωμε νομικά με τη βοήθεια μερικών νομικών, που είναι τάχα αναπτυγμένοι και συγκεκρινώνουν ηθικά στοιχεία, και να επεξεργαστούμε σε ιδιαίτερο κώδικα νόμων την κατάσταση, την προσαρμοσμένη στην κοινωνία, που υποδείξαμε (πρωσσικό αγροτικό δίκαιο). Και τέλος, ύστερα από τη μεγάλη μπουρζουαζική επανάσταση, έγινε δυνατό πάνω στη βάση του ίδιου ρωμαϊκού δικαίου να δημιουργηθή ένας πρωτότυπος κώδικας των νόμων της μπουρζουαζικής κοινωνίας, σαν το γαλλικό Code Civil. Ύστερα από όλα αυτά καταλαβαίνει κανένας, πως ο

πολιτικός νομικός κώδικας, αν δεν αντιπροσωπεύη παρά μονάχα τη νομική έκφραση των οικονομικών όρων της κοινωνικής ζωής, όμως ανάλογα με τις περιστάσεις τούς εκφράζει κάποτε καλά και κάποτε άσχημα.

Το κράτος είναι η πρώτη ιδεολογική δύναμη, που κρατάει υποταχτικούς τους ανθρώπους. Η κοινωνία δημιουργεί όργανο για την υπεράσπιση των συμφερόντων της από τις εσωτερικές και εξωτερικές επιθέσεις. Το όργανο αυτό είναι η κρατική εξουσία. Μόλις εμφανιστή, προσπαθεί να σταθή σ' ανεξάρτητη σχέση με την κοινωνία και τόσο περισσότερο το κατορθώνει αυτό, όσο περισσότερο υποστηρίζει την κυριαρχία της τάξης αυτής. Ο αγώνας της καταπιεζόμενης τάξης ενάντια στην καταπιέζουσα αναπόφευκτα γίνεται πριν απ' όλα αγώνας πολιτικός, αγώνας ενάντια στην πολιτική κυριαρχία των καταπιεστών. Η συναίσθηση της συνάφειας του πολιτικού αυτού αγώνα με την οικονομική του βάση εξασθενίζει και κάποτε λείπει ολότελα. Αν αυτό δεν συμβαίνει ολότελα σ' αυτούς, που αγωνίζονται συμβαίνει στους ιστορικούς. Από τους αρχαίους ιστορικούς, όσοι περιγράψανε την πάλη, που έγινε μέσα στους κόλπους της ρωμαϊκής δημοκρατίας, μονάχα ο Αππιανός μάς μιλεί καθαρά κι εκφραστικά και για τους λόγους, που την προκάλεσαν: δηλαδή για τη γαιοκτημοσύνη.

Αλλά αφού γίνη δύναμη ανεξάρτητη από την κοινωνία το κράτος, γεννάει αμέσως μια καινούργια ιδεολογία. Για τους πολιτικούς, που έχουν επάγγελμα την πολιτική, για τους θεωρητικούς του κρατικού δικαίου, για τους νομικούς, που ασχολούνται με το αστικό δίκαιο, οι οικονομικές σχέσεις εξαφανίζονται από τη μέση. Για ν' αποκτήσουν την κύρωση του νόμου τα οικονομικά γεγονότα, πρέπει σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση να πάρουν τη μορφή νομικών σχέσε-

ων. Έτσι πρέπει, βέβαια, να θεωρήσουμε όλο το σύστημα του δικαίου, που υπάρχει τώρα. Να γιατί οι νομικές μορφές θεωρούνται το παν, ενώ το οικονομικό περιεχόμενο - τίποτε. Το κρατικό και το ιδιωτικό δίκαιο εξετάζονται σαν ανεξάρτητα πεδία, που έχουν την ξεχωριστή τους ιστορική εξέλιξη, που πρέπει και μπορούν να υποβάλλονται σε ανεξάρτητη συστηματική επεξεργασία με τη μεθοδική εξομάλυνση όλων των εσωτερικών αντιφάσεων.

Ιδεολογίες πιο ξέχωρες, δηλαδή ακόμα πιο απομακρυσμένες από την οικονομική βάση, παίρνουν τη μορφή της φιλοσοφίας και της θρησκείας. Τότε η συνάφεια των παραστάσεων με τους υλικούς όρους της ανθρώπινης ζωής περιπλέκεται και συσκοτίζεται ακόμα περισσότερο από τους ενδιάμεσους κρίκους. Ωστόσο υπάρχει τέτοια συνάφεια. Όλη η εποχή της Αναγέννησης από τα μέσα του 15ου αιώνα και ιδιαίτερα η φιλοσοφία, που ξαναεμφανίζεται από τότε, ήταν προϊόν της ανάπτυξης των πόλεων, δηλαδή της μπουρζουαζίας. Η φιλοσοφία διατύπωνε με το δικό της τρόπο μονάχα τις ιδέες, που ταίριαζαν στη μετάβαση από τη μικρή και μέση μπουρζουαζία προς τη μεγάλη. Αυτό είναι πολύ αισθητό στους Γάλλους και Άγγλους του περασμένου αιώνα, που συχνά ήτανε και οικονομολόγοι και φιλόσοφοι. Σχετικά με τη χεγκελιανή φιλοσοφία, αυτό το αποδείξαμε πιο πάνω.

Ας ρίξουμε όμως μια γρήγορη ματιά στη θρησκεία, που στέκεται μακρύτερα από την υλική ζωή και που, καθώς φαίνεται, της είναι απ' όλα πιο ξένη. Η θρησκεία εμφανίστηκε στους πιο πρωτόγονους καιρούς από τις πιο σκοτεινές και πρωτόγονες παραστάσεις των ανθρώπων για την ατομική τους όσο και για την εξωτερική φύση. Αλλά μόλις εμφανιστή κάθε ιδεολογία αναπτύσσεται συνδεδεμένη με την ολότητα των παραστάσεων, που υπάρχουν και της κάνει ένα

περισσότερο δούλεμα. Αλλιώςτικα δεν θα ήταν ιδεολογία, δηλαδή δεν θα είχε σχέση με τις ιδέες, σαν με ανεξάρτητες υπάρξεις, που αναπτύσσονται μόνες τους, ανεξάρτητες και που βρίσκονται κάτω από δικούς τους νόμους. Βέβαια οι άνθρωποι δεν συναιστάνονται, πως οι υλικοί όροι της ζωής τους καθορίζουν μίαν ωρισμένη πορεία διάνοησης, που πραγματοποιείται στο μυαλό τους. Αν το εννοούσαν, θα έπαινε να υπάρχει κάθε ιδεολογία. Οι πρωταρχικές θρησκευτικές παραστάσεις, που τις περισσότερες φορές είναι κοινές σε κάθε συγγενική ομάδα λαών, κατά τον ξεχωρισμό των ομάδων αυτών αναπτύσσονται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε ξεχωριστό λαό, ανάλογα με τους όρους ζωής, που διαμορφώθηκαν σ' αυτόν. Σε μια σειρά τέτοιων ομάδων λαών, δηλαδή στην ομάδα των Αρίων (που λέγεται Ινδο-ευρωπαϊκή) η πορεία της εξέλιξης των θρησκευτικών παραστάσεων ερευνήθηκε λεπτομερειακά από τη συγκριτική μυθολογία. Οι θεοί του κάθε ξεχωριστού λαού ήτανε εθνικοί θεοί, που η εξουσία τους δεν ξεπερνούσε τα σύνορα του εθνικού εδάφους, που προστάτευαν. Πέρα από τα σύνορα άρχιζε το βασίλειο άλλων θεών. Όλοι αυτοί οι θεοί ζούσαν μονάχα όσο υπήρχαν οι λαοί, που τούς δημιούργησαν κι έπεφταν μαζί μ' αυτούς. Οι παλιοί εθνισμοί έπεσαν κάτω από τα χτυπήματα της παγκόσμιας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που τους οικονομικούς όρους της εμφάνισής της δεν μπορούμε να τους εξετάσωμε εδώ. Οι παλιοί θεοί έπεσαν κάτω. Αυτή την τύχη δεν την απόφυγαν ούτε ακόμα κι οι ρωμαϊκοί θεοί, που ήτανε κομμένοι στο στενό αχνάρι της πόλης της Ρώμης. Η ανάγκη να συμπληρωθή η παγκόσμια αυτοκρατορία με μια παγκόσμια θρησκεία φανερώνεται ξεκάθαρα από την προσπάθεια της Ρώμης να φέρη μέσα στους κόλπους της τη λατρεία όλων των οπωσδήποτε σεβάσιμων ξένων θεών. Αλλά με αυτοκρατορικά διατάγματα δεν

μπορεί να δημιουργηθή νέα παγκόσμια θρησκεία. Η νέα παγκόσμια θρησκεία, ο χριστιανισμός, εμφανίστηκε απαραίτητη κάτω από το ανακάτωμα της γενικευμένης ανατολικής, και ειδικά της εβραϊκής, θεολογίας, και της εκλαϊκευμένης ελληνικής, και ειδικά της στωϊκής φιλοσοφίας. Μονάχα με μια δύσκολη έρευνα μπορούμε να γνωρίσουμε σήμερα την πρωταρχική μορφή του χριστιανισμού, γιατί μάς μεταδόθηκε με την επίσημη μορφή, που τού έδωσε η σύνοδος της Νικαίας και με την ονομασία της κρατικής θρησκείας. Αλλά όπως κι αν έχη το πράγμα, το ότι μέσα σε διακόσια πενήντα χρόνια έγινε κρατική θρησκεία αποδείχνει αρκετά ως πιο βαθμό ο χριστιανισμός ταίριαζε στις συνθήκες της εποχής εκείνης. Στο μεσαίωνα, ανάλογα με την ανάπτυξη του φεουδαρχισμού, έπαιρνε τη μορφή θρησκείας, που ταίριαζε σ' αυτόν, με μιαν αντίστοιχη φεουδαρχική ιεραρχία. Κι όταν δυνάμωσε η μπουρζουαζία των πόλεων, αναπτύχθηκε αντίθετα από το φεουδαρχικό καθολικισμό η αίρεση πρώτα στους Albigeois της νότιας Γαλλίας, την εποχή που, εκεί, οι πόλεις είχαν τη μεγαλύτερη ανάπτυξη. Ο μεσαίωνας συνένωνε με τη θεολογία και έθεσε κάτω απ' αυτή όλες τις άλλες μορφές ιδεολογίας: τη φιλοσοφία, την πολιτική, τη νομολογία. Γι' αυτό κάθε κοινωνική και πολιτική κίνηση ήταν αναγκασμένη να πάρη θρησκευτική μορφή. Τα αισθήματα των μαζών τρέφονταν αποκλειστικά με θρησκευτική τροφή. Έτσι, για να δημιουργηθή μεγάλο κίνημα έπρεπε τα ιδιαίτερά του συμφέροντα να παρουσιαστούν με θρησκευτική μορφή. Η μπουρζουαζία των πόλεων από την αρχή-αρχή δημιούργησε ένα συμπλήρωμά της με τη μορφή των φτωχών πληθύνων των πόλεων, των μεροκαματιάριδων και κάθε είδους υπηρετών, προγόνων του κατοπινού προλεταριάτου, - που δεν ανήκαν σε καμμιάν ωρισμένη τάξη. Σύμφωνα μ' αυτό κι η θρησκευτική αίρε-

στη από πολύ ενωρίς χωρίστηκε σε δυο είδη: στο μπουρζουαζικό, μετρίοπαθο, και στο πληθειακό, επαναστατικό, που ήταν μισητό και σ' αυτούς τους αιρετικούς μπουρζουάδες.

Ήταν ακατανίκητη η προτεσταντική αίρεση, γιατί ήταν ακατανίκητη η αναπτυσσόμενη μπουρζουαζία των πόλεων. Όταν η μπουρζουαζία δυνάμωσε αρκετά, τότε ο αγώνας άρχισε να παίρνη εθνικές διαστάσεις. Η πρώτη πράξη του αγώνα παίχτηκε στη Γερμανία: είναι η λεγόμενη μεταρρύθμιση. Η μπουρζουαζία των πόλεων ήταν ακόμα αρκετά δυνατή και αναπτυσσόμενη, ώστε να μπορή να συνενώσει κάτω από τη σημαία της όλα τα άλλα στασιαστικά στοιχεία: τους πληθείους στις πόλεις, τους φτωχούς ευγενείς και τους αγρότες στα χωριά. Πρώτοι απ' όλους κινήθηκαν οι ευγενείς, ύστερα ακολούθησε η αγροτική επανάσταση, που έφτασε στο ανώτατο σημείο του επαναστατικού κινήματος της εποχής εκείνης. Οι πόλεις δεν υποστήριζαν τους αγρότες και η επανάσταση πνίγηκε από τα στρατεύματα των μεγάλων φεουδαρχών γαιοκτημόνων, που εκμεταλλεύτηκαν κι όλες τις ευνοϊκές συνέπειες. Από τότε, κατά το διάστημα τριών ολόκληρων αιώνων, η Γερμανία δεν ήταν από τα κράτη, που έπαιρναν ανεξάρτητο μέρος στην ιστορία. Αλλά εκτός από το Γερμανό Λούθηρο ήταν ακόμα και ο Γάλλος Calvin. Με γνήσια γαλλική αποφασιστικότητα έθεσε στην πρώτη γραμμή το μπουρζουαζικό χαρακτήρα της μεταρρύθμισης, δίνοντας στην εκκλησία ρεπουμπλικανικό, δημοκρατικό χαρακτήρα. Ενώ η λουθηριανική μεταρρύθμιση εκφυλιζότανε στη Γερμανία κι έφερε τη χώρα αυτή στην καταστροφή, κάτω από τη σημαία της καλβινιακής μεταρρύθμισης βρίσκονταν συνενωμένοι οι δημοκράτες στη Γενεύη, στη Σκωτία και στην Ολλανδία. Κάτω από τη σημαία αυτή οι Ολλανδοί αγωνίζονταν για την απελευθέρωσή τους από την

ισπανική κυριαρχία και τη γερμανική αυτοκρατορία. Επίσης η καλβινιακή μεταρρύθμιση προμήθευε τα ιδεολογικά όπλα για τη δεύτερη πράξη της μπουρζουαζικής επανάστασης, που έγινε στην Αγγλία. Εδώ ο καλβινισμός παρουσιάστηκε με ολοκάθαρη θρησκευτική έκφραση των συμφερότων, που είχε τότε η μπουρζουαζία. Γι' αυτό και δεν μπόρεσε να επιτύχει ολοκληρωτική αναγνώριση ύστερα από την επανάσταση του 1689, που τελείωσε με συμβιβασμό ανάμεσα σ' ένα μέρος των ευγενών και στην μπουρζουαζία. Έγινε η παλινόρθωση της αγγλικής κρατικής εκκλησίας, μα όχι πια με τη μορφή, που είχε πριν, όχι με τη μορφή του καθολικισμού κάτω από ένα βασιλέα, που έπαιζε το ρόλο του πάπα: είχε πια χρωματιστή αρκετά από τον καλβινισμό. Η παλιά κρατική εκκλησία γόρταζε την εύθυμη καθολική κυριακή και δεν ήθελε τη σκυθρωπή κυριακή των καλβινιστών. Η νέα κρατική εκκλησία με το μπουρζουαζικό πνεύμα δέχτηκε την τελευταία, που μέχρι σήμερα είναι στολίδι της Αγγλίας.

Στη Γαλλία το 1685 η καλβινιστική μειοψηφία καταπνίγηκε, στράφηκε στον καθολικισμό ή και καταδιώχτηκε. Αλλά αυτό πού ωδήγησε; Τότε ακόμα ήταν στη δράση του ο Πέτρος Μπέυλ με το ελεύθερο πνεύμα του και το 1694 γεννήθηκε ο Βολταίρ. Χάρη στα καταπιεστικά μέτρα του Λουδοβίκου XIV η γαλλική μπουρζουαζία μπόρεσε κι έδωσε στην επανάστασή της, αθηρησκευτική, ξεκάθαρη πολιτική μορφή, που μονάχα αυτή ταίριαζε στην αναπτυσσόμενη κατάσταση της μπουρζουαζίας. Στις εθνικές συνελεύσεις δεν συνεδρίαζαν οι προτεστάντες, αλλά οι άνθρωποι με το ελεύθερο πνεύμα. Ο χριστιανισμός έφτασε στο τελευταίο του στάδιο. Από τότε δεν μπορεί πια να προμηθεύσει θρησκευτικές μορφές για τους σκοπούς οποιασδήποτε προοδευτικής τάξης. Ολοένα και περισσότερο έμεινε

αποκλειστικό χτήμα των τάξεων, που κυριαρχούσαν και χρησίμευε σ' αυτές για μέσο καθοδήγησης, για χαλινάρι των κατώτερων τάξεων. Επίσης καθεμιά από τις κυρίαρχες τάξεις εκμεταλλεύεται την ιδιαίτερη θρησκεία της: οι γαιοχτήμονες - τον καθολικό ιησουητισμό ή την προτεσταντική ορθοδοξία, οι φιλελεύθεροι και ριζοσπαστικοί μπουρζουάδες - τον ορθολογισμό (rationalisme). Κι ακόμα, είναι ολωσδιόλου αδιάφορο, αν πραγματικά πιστεύουν ή δεν πιστεύουν στην ίδια τους τη θρησκεία οι κύριοι αυτοί.

Βλέπομε λοιπόν, πως από τη στιγμή, που εμφανιστή μια θρησκεία, κρατάει ωρισμένο απόθεμα παραστάσεων κληρονομημένων από τους πρωτητερινούς καιρούς, αφού σε όλα γενικά τα πεδία των ιδεών η παράδοση θεωρείται μια μεγάλη συντηρητική δύναμη. Μα οι μεταβολές, που γίνονται σ' αυτό το απόθεμα των παραστάσεων καθορίζονται από τις ταξικές, δηλαδή από τις οικονομικές, σχέσεις των ανθρώπων, που κάνουν τις μεταβολές αυτές. Κι αυτό μάς αρκεί.

Στην ανάλυσή μας δεν μπορούσαμε να δώσωμε παρά μονάχα μια γενική σκιαγραφία των ιστορικών απόψεων του Μαρξ και σε μεγάλη ανάγκη να τις επεξηγήσωμε με μερικά παραδείγματα. Αποδείξεις για την ορθότητα των απόψεων αυτών μπορούν να παρθούν μονάχα από την ιστορία και μπορώ με πεποίθηση να παρατηρήσω εδώ, ότι σε άλλα έργα βρίσκεται αρκετή ποσότητα από τέτοιες αποδείξεις. Μα οι ιστορικές απόψεις του Μαρξ χτυπούν θανάσιμα τη φιλοσοφία στο πεδίο της ιστορίας, το ίδιο όπως κι η διαλεκτική άποψη πάνω στη φύση κάνει άχρηστη κι αδύνατη κάθε φιλοσοφία της φύσης. Σήμερα το πρόβλημα δεν είναι να επινοηθή η συνάφεια, που υπάρχει ανάμεσα στα φαινόμενα, αλλά να φανερωθή η συνάφεια αυτή μέσα στα ίδια τα φαινόμενα. Στη φιλοσοφία, που

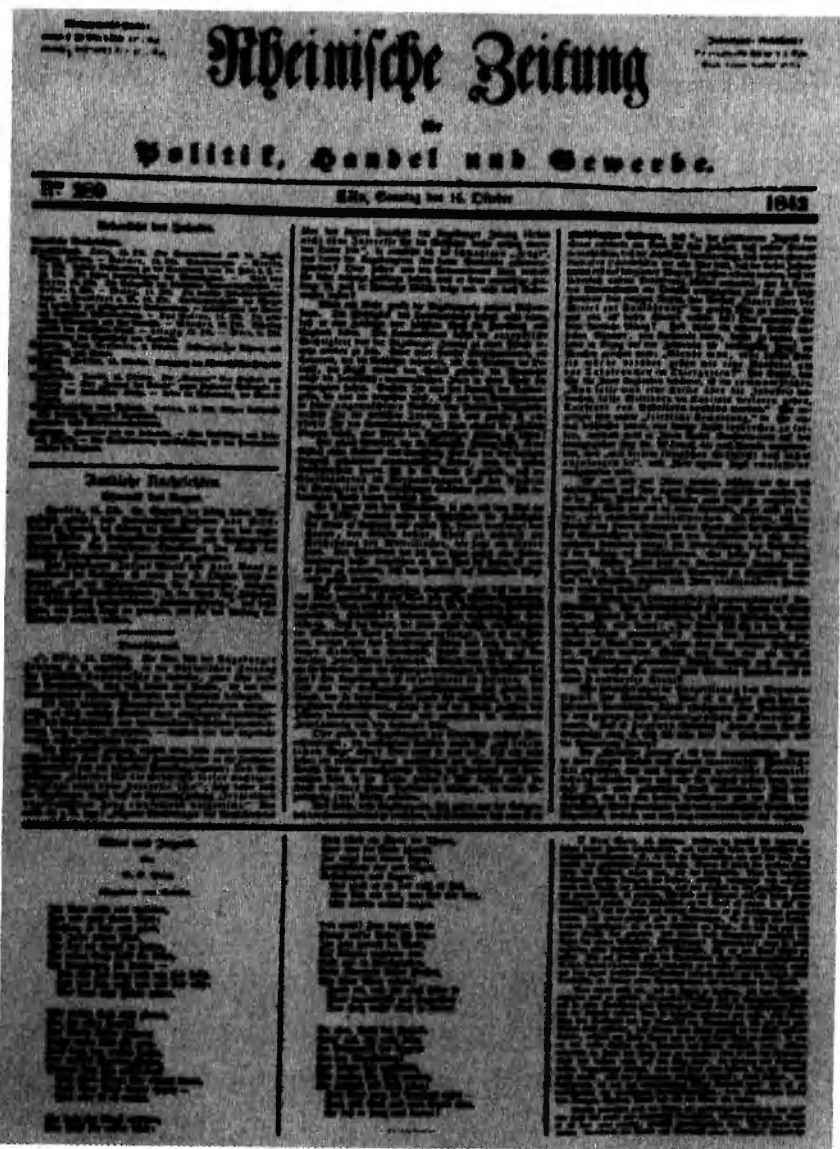
διώχτηκε από τη φύση κι από την ιστορία, μένει, όσο μένει, μονάχα το πεδίο της καθαρής νόησης: η διδασκαλία για τους νόμους της νόησης, η λογική και η διαλεκτική.

Αμέσως ύστερα από την επανάσταση του 1848 η “διανοούμενη” Γερμανία αποχωρίστηκε από τη θεωρία και καταπίστηκε με την πρακτική εργασία. Οι τέχνες, που στηρίζονται πάνω στη χειρωνακτική εργασία, και η βιοτεχνία παραχώρησαν τη θέση τους στην αληθινή βαρειά βιομηχανία. Η Γερμανία εμφανίστηκε και πάλι στην παγκόσμια αγορά. Η καινούργια μικρογερμανική (*) αυτοκρατορία παραμέρισε από το δρόμο της ανάπτυξης αυτής, τουλάχιστον τα πιο μεγάλα από τα εμπόδια, που δημιουργούσε η ύπαρξη πολλών μικρών κρατών, εμπόδια, που ήτανε απομεινάρια του φεουδαρχισμού και της γραφειοκρατίας. Αλλά, όπως η θεωρία, (speculation) αφήνοντας τα γραφεία των φιλοσόφων, έχτιζε καινούργιο ναό στο χρηματιστήριο, έτσι κι η “διανοούμενη” Γερμανία ξεχνούσε το μεγάλο φιλοσοφικό ενδιαφέρον, που αποτελέσε τη γερμανική δόξα και στα χρόνια ακόμα της πιο μεγάλης πολιτικής κατάπτωσης. Ξεχνούσε το ενδιαφέρον προς την άδολη επιστημονική έρευνα, που καθαυτή ήταν πολύτιμη, άσχετα από το αν θα έχη κανένα και ποιό πρακτικό αποτέλεσμα και αν θα είναι αντίθετο προς τις αστυνομικές διατάξεις. Είναι αλήθεια, ότι η επίσημη γερμανική φυσική επιστήμη στέκει ακόμα στο ύψος της εποχής της και ειδικά στο πεδίο των ατομικών ερευνών. Αλλά κατά την ορθή παρατήρηση του αμερικανικού περιοδικού “Science”, αποφασιστικές επιτυχίες στην έ-

(*) Δηλαδή, που δεν μπόρεσε να περικλείση όλα τα μέρη, όπου μιλούν τη γερμανική γλώσσα. (Γεώργ. Πλεχ.).

ρευνα της στενής συνάφειας, που συνενώνει τα ξεχωριστά φαινόμενα και στην ανακάλυψη των γενικών νόμων, πραγματοποιούνται σήμερα κυριώτατα στην Αγγλία, ενώ πριν αυτό γινότανε στη Γερμανία. Όσο για τις ιστορικές επιστήμες και μαζί μ' αυτές και για τη φιλοσοφία, εδώ έσβυσε ολωσδιόλου μαζί με την κλασική φιλοσοφία και το παλιό πνεύμα της θεωρητικής έρευνας, που δεν σταματούσε μπροστά σε τίποτε. Στη θέση της βρίσκεται ο ανόητος εκλεκτισμός, οι φροντίδες για τις προσοδοφόρες θεσούλες, για τις επιτυχίες στην υπηρεσία κι ακόμα η πιο χαμηλή δουλοφροσύνη. Οι επίσημοι αντιπρόσωποι της επιστήμης αυτής έγιναν ξεκάθαροι ιδεολόγοι της μπουρζουαζίας και του σημερινού κράτους, ενώ ταυτόχρονα κι η μια και το άλλο άρχισαν ανοιχτή πάλη με την εργατική τάξη.

Μονάχα μέσα στην εργατική τάξη εξακολουθεί σήμερα να υπάρχει το παλιό γερμανικό θεωρητικό ενδιαφέρο. Και με κανένα τρόπο δεν θα το διώξης απ' εδώ. Δεν έχουν εδώ θέση οι υπολογισμοί για ωφέλειες, για καριέρα και για υψηλές εύνοιες. Το αντίθετο· όσο πιο θαρραλέα και αποφασιστικά προχωρεί η επιστήμη, τόσο περισσότερο συμφωνεί με τα συμφέροντα και τις τάσεις των εργατών. Αφού βρήκε στην ιστορία της εξέλιξης της εργασίας το κλειδί για την αντίληψη όλης της ιστορίας της κοινωνίας, η νέα κατεύθυνση από την πρώτη στιγμή απευθύνθηκε στην εργατική τάξη και βρήκε από μέρος της μια συμπάθεια, που δεν περίμενε και δεν ζήτησε από μέρος της επίσημης επιστήμης. Το γερμανικό εργατικό κίνημα είναι ο διάδοχος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας.

Η «εφημερίδα του Ρήνου»

III

ΔΥΟ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ:

- 1) Ο ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟΝ ΥΛΙΣΜΟ
ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΟΓΔΟΥΣ ΑΙΩΝΑ
- 2) Ο ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΟ ΔΟΥΔΟΒΙΚΟ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ

Ο Γκέοργκ Φρίντριχ Χέγκελ με τους μαθητές τους. Ο Μαρξ μελέτησε σε βάθος τη διαλεκτική του Χέγκελ που αποτελεί μια από τις Βάσεις της θεωρίας του, απαλλαγμένη όμως από τα ιδεαλιστικά της στοιχεία.

Αλληγορικό σκίτσο που παρουσιάζει τον Μαρξ ως νέο Προμηθέα.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ Ι

Ο ΚΑΡΑ ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΟ ΓΑΛΛΙΚΟΝ ΥΛΙΣΜΟ ΤΟΥ ΔΕΚΑΤΟΥ ΟΓΔΟΥΣ ΑΙΩΝΑ

Ο γαλλικός “διαφωτισμός” (Aufklärung) και ιδιαίτερα ο γαλλικός υλισμός του 18ου αιώνα αντιπροσωπεύει όχι μονάχα τον αγώνα ενάντια στην υπάρχουσα θρησκεία και θεολογία, αλλά επίσης τον ανοιχτό, ξεκάθαρο αγώνα ενάντια στη μεταφυσική των Ντεκάρτ, Malebranche, Σπινόζα και Λάϊμπνιτς. Θέτει τη φιλοσοφία αντιμέτωπη στη μεταφυσική, όπως ο Φόιερμπαχ στην πρώτη του αποφασιστική επίθεση ενάντια στον Χέγκελ έθεσε τη νηφάλια φιλοσοφία αντιμέτωπη στη μεθυσμένη μεταφυσική (Spekulaton). Νικημένη από τη γαλλική παιδεία και ειδικά από το γαλλικόν υλισμό, η μεταφυσική του 18ου αιώνα βρήκε τη νικηφόρα και πλούσια σε περιεχόμενο παλινόρθωσή της στο πρόσωπο της γερμανικής, και μάλιστα της θεωρητικής γερμανικής φιλοσοφίας του 19ου αιώνα. Αφού ο Χέγκελ με τη μεγαλοφυΐα του ίδρυσε την παγκόσμια μεταφυσική του αυτοκρατορία και τη συνένωσε με κάθε μεταγενέστερη μεταφυσική και με το γερμανικό ιδεαλισμό, οι επιθέσεις ενάντια στη θεολογία, όπως και κατά το 18ο αιώνα, έγιναν πάλι μαζί με τις επιθέσεις ενάντια στη θεωρητική μεταφυσική, και γενικά ενάντια σε κάθε μεταφυσική.

Ο υλισμός, συμπληρωμένος τώρα από τις κατακτήσεις της ίδιας

της θεωρίας και συμπίπτοντας με τον ανθρωπισμό (humanisme), θα τελειώσει μια για πάντα με τη μεταφυσική. Όπως ο Φόιερμπαχ στη θεωρία, ο γαλλικός και γερμανικός σοσιαλισμός και κομμουνισμός είναι στην πρακτική ένας υλισμός που συνταυτίζεται με τον ανθρωπισμό.

Πραγματικά, υπάρχουν δυο κατευθύνσεις του γαλλικού υλισμού: η μια βγαίνει από το Ντεκάρτ, η άλλη από το Λοκ. Η τελευταία αυτή κατεύθυνση είναι κυριώτατα ένα γαλλικό μορφωτικό στοιχείο και οδηγεί ολόγιστα στο σοσιαλισμό. Η πρώτη κατεύθυνση, ο μηχανικός υλισμός, περνάει στις γαλλικές φυσικές επιστήμες. Όμως κι οι δυο αυτές κατευθύνσεις συχνά ξαναμπλέκουν στην πορεία της ανάπτυξής τους. Δεν μας χρειάζεται να μιλήσουμε πλατειά για το γαλλικό υλισμό, που βγαίνει από το Ντεκάρτ, καθώς επίσης και για τη σχολή των Γάλλων οπαδών του Newton και γενικά για την εξέλιξη των φυσικών επιστημών στη Γαλλία.

Σημειώνομε μονάχα το εξής:

Ο Ντεκάρτ στη φυσική του θέτει στην ύλη δημιουργική δύναμη και εξετάζει τη μηχανική κίνηση σαν μιαν εμφάνιση της δημιουργικής αυτής δύναμης. Ξεχωρίζει ολότελα τη φυσική του από τη μεταφυσική του. Μέσα στα όρια της φυσικής του η ύλη είναι η μοναδική ουσία, η μοναδική βάση τού είναι και της γνώσης.

Ο μηχανικός γαλλικός υλισμός συνενώθηκε με τη φυσική του Ντεκάρτ σ' αντίθεση προς τη μεταφυσική του. Οι οπαδοί του ήτανε αντιμεταφυσικοί, δηλαδή φυσικοί.

Η σχολή αυτή αρχίζει με το γιατρό Λερούα και φτάνει στον ανώτατο βαθμό ανάπτυξης με το γιατρό Cabanis. Ο γιατρός Λαμετρί είναι στη μέση βαθμίδα. Ενώ ζούσε ακόμα ο Ντεκάρτ, ο Λερούα εφάρμοσε στην ψυχή την άποψη του δασκάλου του για τη

συγκρότηση του ανθρώπινου σώματος και είπε, πως η ψυχή είναι τρόπος (modus) του σώματος, κι οι ιδέες - μηχανική κίνηση. Μάλιστα ο Λερούά πίστευε, πως ο Ντεκάρτ απόκρυψε την πραγματική του γνώμη πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Ο Ντεκάρτ διαμαρτυρήθηκε. Στο τέλος του 18ου αιώνα ο Cabanis τελείωσε την επεξεργασία του καρτεσιανού υλισμού με το βιβλίο του "Rapport du physique et du moral de l' homme" ("Η σχέση του φυσικού και του ηθικού στον άνθρωπο").

Ο καρτεσιανός υλισμός υπάρχει ακόμα ως τα σήμερα στη Γαλλία. Οι μεγάλες του επιτυχίες ήταν επιτυχίες της μηχανικής φυσικής. Η μεταφυσική του 17ου αιώνα, που κυριώτερος εκπρόσωπος της στη Γαλλία ήταν ο Ντεκάρτ, από την πρώτη στιγμή ήταν αναγκασμένη να παλέψει με τον υλισμό. Ο Γκασσέντι από μέρος του υλισμού επετέθηκε ενάντια στο Ντεκάρτ κι ανάστησε τον υλισμό του Επικούρου. Ο γαλλικός και αγγλικός υλισμός είχε πάντα στενή σχέση με τον Επίκουρο και το Δημόκριτο. Άλλος αντίπαλος της καρτεσιανής μεταφυσικής στάθηκε ο Άγγλος υλιστής Χόμπες. Ο Γκασσέντι και ο Χόμπες νίκησαν τον αντίπαλό τους πολύν καιρό ύστερα από το θάνατό του, όταν πια κυριαρχούσε επίσημα σε όλα τα γαλλικά σχολεία.

Ο Βολταίρ παρατηρεί, πως η αδιαφορία των Γάλλων του 18ου αιώνα στη φιλονικία των Ιησουϊτών με τους Ιανσενιστές (jansénistes) εξηγείται όχι τόσο από την επίδραση της φιλοσοφίας, όσο από τις οικονομικές θεωρίες του Low. Κι αλήθεια, η πτώση της μεταφυσικής του 17ου αιώνα μπορεί να εξηγηθή με την επίδραση της υλιστικής θεωρίας του 18ου αιώνα, μονάχα όσο η τελευταία αυτή θεωρητική κίνηση εξηγείται η ίδια από την πρακτική της τότε γαλλικής ζωής. Η ζωή αυτή απέβλεπε προς την άμεση πραγματι-

κότητα, προς το γήινο κόσμο, προς τις κοσμικές απολαύσεις, προς τα κοσμικά συμφέροντα. Στην αντιθεολογική, στην αντιμεταφυσική, στην υλιστική πρακτική, πρέπει να υπάρξει παράλληλα μια αντιθεολογική, αντιμεταφυσική, υλιστική θεωρία. Η μεταφυσική στην πράξη έχασε κάθε κύρος. Εδώ θα κάμωμε μια σύντομη επισκόπηση της θεωρητικής πλευράς του ζητήματος.

Στο 17ο αιώνα η μεταφυσική ήταν ακόμα πλούσια σε θετικό πειραματικό περιεχόμενο: θυμηθήτε τον Ντεκάρτ, Λάιμπνιτς κ.λπ. Είχε κάμει ανακαλύψεις στα μαθηματικά, στη φυσική και στις άλλες επιστήμες, που φαίνονταν συνδεμένες μαζί της. Μα στις αρχές του 18ου αιώνα η φαινομενική αυτή σύνδεση έσπασε πια. Οι θετικές επιστήμες χωρίστηκαν από τη μεταφυσική και περιωρίστηκαν σε ανεξάρτητο πεδίο. Έτσι την εποχή, που όλο το ενδιαφέρο άρχισε να συγκεντρώνεται στον πραγματικό κόσμο και στα γήινα πράγματα, όλος ο πλούτος της μεταφυσικής περιωρίστηκε στον κόσμο των ιδεών και των θείκων πραγμάτων. Αυτό ήταν πολύ ευχάριστο. Τον ίδιο χρόνο που πέθαναν οι τελευταίοι έξοχοι Γάλλοι μεταφυσικοί Malebranche και Arnauld, γεννήθηκαν οι Κοντιλλάκ και Ελβέτιους.

Ο άνθρωπος, που αφαίρεσε από τη μεταφυσική του 18ου αιώνα, κι από τη μεταφυσική γενικά, κάθε δικαίωμα στη θεωρία, ονομάζεται Πέτρος Μπέϋλ. Όπλο του είχε το σκεπτικισμό, που κι αυτός είχε σφυρηλατήσει μέσα στους θαυματουργούς τύπους της μεταφυσικής. Στην αρχή ο Μπέϋλ ξεκίνησε από τη μεταφυσική του Ντεκάρτ. Στην εποχή μας ο Φοϊερμπαχ από τον αγώνα ενάντια στη θεωρητική (spéculative) θεωρία πέρασε στον αγώνα ενάντια στη θεωρητική (spéculative) φιλοσοφία, γιατί ίσα-ίσα στη φιλοσοφική θεωρία (spéculation) είδε το τελευταίο στήριγμα της θεολογίας κι έπρεπε να χτυπήσει τους θεολόγους και στις ψευτοεπιστημονικές

τους θέσεις, να τους εξαναγκάσει να ζητήσουν σωτηρία στη χονδροειδή, ακατέργαστη πίστη. Καταπαύστηκε με την κριτική αναθεώρηση όλης της ιστορίας της μεταφυσικής. Για να γράψει την ιστορία του θανάτου της, έγινε ιστορικός της. Ανασκέυασε ειδικά τους Σπινόζα και Λάιμπνιτς.

Ο Πέτρος Μπέυλ όχι μονάχα διάλυσε τη μεταφυσική με το σκεπτικισμό κι έτσι προετοίμασε στη Γαλλία καλή υποδοχή για τον υλισμό και για τη φιλοσοφία του ορθού λόγου - αλλά και απόδειξε, ότι ο άθεος μπορεί να είναι πολύ έντιμος άνθρωπος, ότι ο άνθρωπος γίνεται κατώτερος όχι με τον αθεϊσμό, αλλά με τη δεισιδαιμονία και την ειδωλολατρεία. Σπάθηκε ο κήρυκας της αθεϊστικής κοινωνίας, που η ύπαρξή της έπρεπε ν' αρχίσει γρήγορα.

Ο Πέτρος Μπέυλ - όπως είπε ένας Γάλλος συγγραφέας - ήταν "ο τελευταίος μεταφυσικός με την έννοια του 17ου αιώνα κι ο πρώτος φιλόσοφος με την έννοια του 18ου".

Δεν αρκούσε όμως η αρνητική ανασκευή της θεολογίας και μεταφυσικής του 17ου αιώνα. Ήταν αισθητή η ανάγκη ενός θετικού αντιμεταφυσικού συστήματος. Ήταν αισθητή η ανάγκη ενός βιβλίου, που θα ύψωνε σε σύστημα και θα σταθεροποιούσε θεωρητικά τη χοντροειδή πρακτική της εποχής αυτής. Το έργο του Λοκ, "Καταγωγή της ανθρώπινης νόησης", εμφανίστηκε στην κατάλληλη στιγμή από το αντίθετο στρατόπεδο. Το υποδέχτηκαν θριαμβευτικά σαν τον πιο επιθυμητό κι αγαπητόν ξένο.

Ο υλισμός είναι γνήσιο τέκνο της Μεγάλης Βρετανίας. Κι αυτός ακόμα ο σχολαστικός της Duns Scott αναρωτιόταν: "μήπως μπορεί η ύλη να σκεφτεί;" Για να κάμει δυνατό ένα τέτοιο θαύμα, έκανε επίκληση στην παντοδυναμία του θεού, δηλαδή μ' άλλα λόγια, έβαζε την ίδια τη θεολογία να κάνει το κήρυγμα του υλισμού.

Κι ήταν ακόμα νομιναλιστής. Ο νομιναλισμός παίζει πολύ μεγάλο ρόλο στους Άγγλους υλιστές και γενικά είναι η πρώτη έκφραση του υλισμού.

Αλλά ο πραγματικός πατέρας του αγγλικού υλισμού και όλης της πειραματικής επιστήμης των νεώτερων χρόνων είναι ο Bacon. Γι' αυτόν αληθινή επιστήμη είναι η επιστήμη της φύσης (Naturwissenschaft). Η κυρίως φυσική (Physik), που στηρίζεται στα δεδομένα των εξωτερικών μας αισθήσεων είναι το κυριώτερο μέρος της επιστήμης της φύσης. Θεωρεί ως κορυφές τον Αναξαγόρα με τα ομοιομερή του και το Δημόκριτο με τα άτομά του. Κατά τη διδασκαλία του οι εξωτερικές μας αισθήσεις δεν μπορούν να μάς απατήσουν, γιατί είναι οι μοναδικές πηγές γνώσης μας. Επιστήμη είναι η πείρα. Όλη η επιστήμη είναι η εφαρμογή της ορθολογικής (rationelle) μεθόδου στα δεδομένα, που μάς έρχονται από τις εξωτερικές αισθήσεις. Η προσαρμογή, η ανάλυση, η σύγκριση, η παρατήρηση, η πείρα, - αυτοί είναι οι βασικοί όροι της ορθολογικής μεθόδου. Πρώτη και πιο βασική από τις ιδιότητες, που είναι έμφυτες στην ύλη, είναι η κίνηση, όχι μονάχα η μηχανική και μαθηματική κίνηση, αλλά και η κίνηση σαν τάση, σαν ζωϊκό πνεύμα, σαν ένταση, σαν βάσανος της ύλης, για να εκφραστούμε με τη γλώσσα του Ιακώβου Μπεμ. Πρωταρχικές ιδιότητες της ύλης είναι οι βεβαιωμένες έμφυτες δυνάμεις της, που δημιουργούν τις ατομικές διαφορές των οργανικών όντων.

Ο υλισμός, κατά τον πρώτο του ιδρυτή Bacon, εξακολουθεί ακόμα να κλείνει μέσα του τον αφελή συνδυασμό των σπερμάτων μιας πολύμερης ανάπτυξης. Η ύλη διατηρεί ακόμα την ποιητική αισθηματική λάμψη και χαμογελάει χαιδευτικά μπροστά στον ακέραιον άνθρωπο. Και αντίθετα, η διδασκαλία του Bacon, με την αφοριστι-

κή της μορφή είναι ακόμα γεμάτη από θεολογικήν ασυνέπεια.

Όσο πιο πολύ αναπτύσσεται ο υλισμός, τόσο γίνεται μονόπλευρος. Ο Χόμπες συστηματοποίησε τον υλισμό του Bacon. Τα φαινόμενα του εξωτερικού κόσμου χάνουν σ' αυτόν τα χρώματά τους και γίνονται τα αφηρημένα φαινόμενα του γεωμέτρη. Η φυσική κίνηση θυσιάζεται στη μηχανική και μαθηματική κίνηση. Η γεωμετρία γίνεται η σπουδαιότερη από τις επιστήμες. Ο υλισμός έρχεται σε εχθρικές σχέσεις με την ανθρωπότητα. Για να βρίσκεται σε αρμονία με το ασώματο μισάνθρωπο πνεύμα στο τελευταίο του επίπεδο ο υλισμός, καταπιάνεται να θανατώση τη σάρκα, γίνεται ασκητής. Εμφανίζεται με τη μορφή μιας λογικής ύπαρξης, ύστερα όμως απ' αυτό βγάξει και όλα τα συμπεράσματα της λογικής. Ξεκινώντας από τη διδασκαλία του Bacon, ο Χόμπες αποδείχνει, ότι, αν αποχτούμε όλες τις γνώσεις μας με τις εξαιρετικές αισθήσεις, τότε η νόηση, η παράσταση κ.λπ. δεν είναι παρά φαντάσματα του σωματικού κόσμου. Τα φαινόμενα αυτά δεν είναι προσιτά, αφού ο σωματικός αυτός κόσμος δεν έχει καθόλου, ή σχεδόν καθόλου, τις μορφές, που φτάνουν στις εξωτερικές μας αισθήσεις. Η επιστήμη μονάχα ονόματα μπορεί να δίνη σε κάθε ένα από τα φαντάσματα αυτά. Μπορεί και η ίδια ονομασία να δοθή μαζί σε μερικά φαντάσματα. Μπορούν επίσης να επινοηθούν ονομασίες των ονομασιών. Αλλά θα είμαστε σε αντίφαση με τον εαυτό μας, αν από τη μια μεριά παραδεχώμαστε, ότι όλες οι ιδέες πηγάζουν από τον κόσμο των φαινομένων που ενεργούν στις εξωτερικές αισθήσεις, και από την άλλη μεριά σκοπεύαμε να υποστηρίξωμε, πως η μια ονομασία είναι ανώτερη από την άλλη και πως υπάρχουν και κάποια γενικά όντα, εκτός από τα μερικά όντα, που έχομε την αντανάκλασή τους στις παραστάσεις μας. Όπως το ασώματο σώμα, έτσι κι η ασώματη

ουσία είναι αντίφαση. Το σώμα, το είναι, η ουσία, αυτά είναι αυτή η ίδια η πραγματική ιδέα. Δεν μπορεί να ξεχωριστεί η νόηση από την ύλη, που σκέφτεται. Η ύλη είναι το υποκειμένο όλων των μεταβολών. Η λέξη άπειρο είναι ένας παραλογισμός, αν μ' αυτή τη λέξη "άπειρο" πρόκειται να εννοήσουμε κάτι έξω από την ικανότητά μας να μεγαλώνουμε ατέλειωτα όλο και περισσότερο κάθε δεδομένο μέγεθος. Αφού προσιτός στην αντίληψη και στη γνώση είναι μονάχα ο υλικός κόσμος, για την ύπαρξη του θεού δεν ξέρομε ολωσδιόλου τίποτε. Αναμφισβήτητη είναι μονάχα η ατομική μου ύπαρξη. Κάθε ανθρώπινο πάθος είναι μια κίνηση, που αρχίζει ή που τελειώνει. Τα αντικείμενα των τάσεών μας είναι εκείνο, που ονομάζουμε ευτυχία. Ο άνθρωπος βρίσκεται κάτω από τους ίδιους νόμους, που διευθύνουν όλη την άλλη φύση. Η δύναμη κι η ελευθερία είναι ταυτόσημα.

Ο Χόμπες συστηματοποίησε το Bacon, αλλά δεν καταπιάστηκε με ένα πιο λεπτομερέστερο δούλεμα της βασικής του αρχής: ότι οι ιδέες κι οι γνώσεις πηγάζουν από τον κόσμο των φαινομένων, που μάς έρχονται με τις εξωτερικές αισθήσεις.

Αυτή την αρχή του Bacon και τού Χόμπες την ανέπτυξε ο Λοκ στο έργο του "Καταγωγή της ανθρώπινης νόησης".

Ο Χόμπες σύντριψε τις θειστικές προλήψεις του υλισμού του Bacon. Οι Collins, Hartley, Ντόντουελ, Κόουαρντ, Πρίστλεϋ κ. ά. σύντριψαν τα όρια του σενσουαλισμού του Λοκ. Η μονοθεΐα - τουλάχιστο για τους υλιστές - είναι μια καλή και μαλακή μορφή ρήξης με τη θρησκεία.

Όπως είπαμε, το βιβλίο του Λοκ φάνηκε σε κατάλληλη στιγμή. Ο Λοκ θεμελίωσε τη φιλοσοφία του ορθού λόγου, bon sens, δηλαδή μ' ένα έμμεσο τρόπο είπε, πως δεν μπορεί να υπάρξει φιλοσοφία

ξεχωριστή από τη λογική, που στηρίζεται στα δεδομένα των υγιών εξωτερικών αισθήσεων του ανθρώπου.

Ο άμεσος μαθητής και Γάλλος ερευνητής του Λοκ, ο Κοντιλλάκ, έστρεψε από την πρώτη στιγμή το σενσουαλισμό του Λοκ ενάντια στη μεταφυσική του 17ου αιώνα. Απόδειξε, ότι είχαν δίκιο οι Γάλλοι, που την παράτησαν σαν ένα απλό κι αποτυχημένο γέννημα της φαντασίας. Έβγαλε μιαν ανασκευή των συστημάτων των Ντεκάρτ, Σπινόζα, Λάϊμπνιτς και Malebranche.

Στο έργο του: “Essai sur l’ origine des connaissances humaines” (“Δοκίμιο για την καταγωγή των ανθρώπινων γνώσεων”) διατύπωσε τη σκέψη, ότι όχι μονάχα η ψυχή, αλλά κι οι εξωτερικές αισθήσεις, όχι μονάχα η ικανότητα το σχηματισμού ιδεών, αλλά κι η ικανότητα να δεχτούμε εντυπώσεις με τη βοήθεια των εξωτερικών αισθήσεων είναι εργασία της πείρας και της συνήθειας. Όλη, λοιπόν, η ανάπτυξη του ανθρώπου εξαρτιέται από τη μόρφωση και τις εξωτερικές συνθήκες. Μονάχα η εκλεκτική φιλοσοφία μπόρεσε έπειτα να βγάλη τον Κοντιλλάκ από τα γαλλικά σχολεία.

Η διαφορά ανάμεσα στο γαλλικό και αγγλικόν υλισμό είναι αντίστοιχη με τη διαφορά, που υπάρχει ανάμεσα στους λαούς αυτούς. Οι Γάλλοι έδωσαν στον αγγλικόν υλισμό σάρκα και αίμα, οξύνοια και ευγλωττία. Του έδωσαν ιδιοσυγκρασία και χάρη. Τον εκπολίτισαν.

Στον Ελβέτιους, που βγήκε κι αυτός από τη διδασκαλία του Λοκ, ο υλισμός παίρνει καθαρό γαλλικό χαρακτήρα. Πρώτα - πρώτα εφαρμόζεται στην κοινωνική ζωή (Helvétius: “De l’ homme”). Οι εντυπώσεις, που αποχτούμε με τις εξωτερικές αισθήσεις, ο εγωϊσμός, η απόλαυση και το ατομικό συμφέρο με την καλή του σημασία αποτελούν τη βάση κάθε ηθικής. Η φυσική ισότητα στις διανοητικές ικανότητες για όλους τους ανθρώπους, η ενότητα ανάμε-

σα στις επιτυχίες του λόγου και στις επιτυχίες της βιομηχανίας, η φυσική κλίση του ανθρώπου προς το καλό, η παντοδυναμία της παιδείας, - αυτά είναι τα κύρια σημεία του συστήματός του.

Τα έργα του Λαμεττρί είναι μια σύνδεση του καρτεσιανού υλισμού με τον αγγλικό. Ο Λαμεττρί μεταχειρίζεται τη φυσική του Ντεκάρτ ως και στις λεπτομέρειες. Το έργο του “L’homme machine” (“Ο άνθρωπος μηχανή”) έχει γίνει σαν εικόνα της ζωϊκής μηχανής του Ντεκάρτ. Στο “Système de la nature” (“Σύστημα της φύσης”) του Χόλμπαχ το μέρος, που αφιερώνεται στη φυσική, είναι κι αυτό μια σύνδεση του γαλλικού υλισμού με τον αγγλικό, κι η διδασκαλία της ηθικής στηρίζεται στην ηθική του Ελβέτιους. Ο γαλλικός υλισμός είναι συνδεμένος σφιχτότερα από κάθε άλλον με τη μεταφυσική, κι ο Ραμπινέ (“De la nature” - “Για τη φύση”), που τόσο τον επάινεσε γι’ αυτό ο Χέγκελ, στηρίζεται καθαρά στο Λάϊμπνιτς.

Δεν μας χρειάζεται να μιλήσωμε ούτε για τους Dupuis, Ντιντερώ, Volney κ.λπ., ούτε για τους φυσιοκράτες, αφού έχομε πια ξεκαθαρίσει τη διπλή καταγωγή του γαλλικού υλισμού: από τη φυσική του Ντεκάρτ από τη μια μεριά κι από τον αγγλικόν υλισμό, από την άλλη. Επίσης υποδείξαμε και την αντίθεση του γαλλικού υλισμού προς τη μεταφυσική του Ντεκάρτ, Σπινόζα, Malebranche και Λάϊμπνιτς. Αυτή την αντίθεση οι Γερμανοί την παρατήρησαν μονάχα, όταν ξεσηκώθηκαν κι οι ίδιοι ενάντια στη θεωρητική μεταφυσική.

Ο καρτεσιανός υλισμός μεταβλήθηκε σε φυσικές επιστήμες και πήρε απ’ αυτές το όνομά του. Η άλλη κατεύθυνση του γαλλικού υλισμού πέφτει απευθείας στο σοσιαλισμό και στον κομμουνισμό.

Δεν χρειάζεται και πολλή σκέψη για να καταλάβη κανείς την

αναγκαία συνάφεια, που έχουν με τον κομμουνισμό και το σοσιαλισμό οι διδασκαλίες του γαλλικού υλισμού για τη φυσική ροπή προς το καλό και για την ισότητα των διανοητικών ικανοτήτων όλων των ανθρώπων, για την παντοδυναμία της πείρας, των έξεων, της παιδείας, για την επίδραση, που ασκούν πάνω στον άνθρωπο οι εξωτερικές συνθήκες, για τη μεγάλη σημασία της βιομηχανίας, για την ηθικήν ισότητα στις απολαύσεις κ.τ.λ. Αν ο άνθρωπος αντλή όλα τα αισθήματά του και όλες τις γνώσεις του κ.λ.π. από τον εξωτερικό κόσμο, τότε πρέπει αυτόν τον εξωτερικό κόσμο να τον φτιάξωμε έτσι, ώστε ο άνθρωπος να παίρνη απ' αυτόν εντυπώσεις αντάξιες προς τον άνθρωπο, για να συνειθίξη σε αληθινά ανθρώπινες σχέσεις, για να αιστάνεται τον εαυτό του άνθρωπο. Αν το ατομικό συμφέρο με την καλή του έννοια είναι η βάση κάθε ηθικής, θα πρέπει όμως να φροντίζωμε, ώστε τα συμφέροντα του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά να ταιριάζουν με τα συμφέροντα όλης της ανθρωπότητας. Αν ο άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος με την υλική έννοια της λέξης αυτής, δηλαδή αν η ελευθερία του ατόμου είναι όχι η αρνητική ικανότητα ν' αποφεύγη αυτές ή εκείνες τις ενέργειες, αλλά η θετική δυνατότητα να εμφανίξη τις ατομικές του ιδιότητες, τότε θα πρέπει να μη τιμωρούμε τα ξεχωριστά άτομα για τα εγκλήματά τους, αλλά να καταστρέψωμε τις αντικοινωνικές πηγές των εγκλημάτων και να δώσωμε στην κοινωνία ελεύθερη θέση για την ενεργητικότητα κάθε ξεχωριστού ανθρώπου.

Αν ο ανθρώπινος χαρακτήρας είναι δημιουργημα των γύρω συνθηκών, τότε θα πρέπει τις συνθήκες αυτές να τις κάμωμε αντάξιες του ανθρώπου. Αν η φύση προώρισε τον άνθρωπο για την κοινωνική ζωή, τότε μονάχα στην κοινωνία θ' αποκαλύπτη ο άνθρωπος την πραγματική του φύση. Τη δύναμη της φύσης του, θα πρέπει να τη

μελετούμε όχι σε ξεχωριστά άτομα, αλλά σ' ολόκληρη την κοινωνία.

Αυτές και παρόμοιες μ' αυτές θέσεις σχεδόν κατά λέξη, βρίσκονται ακόμα και στους πιο παλιούς Γάλλους υλιστές. Θα ήταν άτοπο να τις εξετάσωμε εδώ. Τη σοσιαλιστική τάση του υλισμού, την εκθέτει πολύ καλά στην “Υπεράσπιση των ελαττωμάτων”, ο Μαντεβίλ, ένας από τους πρώτους μαθητές του Λοκ. Ο Μαντεβίλ αποδειχνει, ότι τα ελαττώματα είναι αναπόφευκτα και χρήσιμα στη σημερινή κοινωνία. Αυτό όμως δεν σημαίνει διόλου, ότι υποστηρίζει τη σημερινή κοινωνία.

Ο Φουριέ βγαίνει ολόισα από τη διδασκαλία του γαλλικού υλισμού. Οι μπαμπουιστές (οπαδοί του Μπαμπέφ) ήταν χοντροκομμένοι, απολίτιστοι υλιστές, μια κι ο πιο αναπτυγμένος κομμουνισμός βγαίνει ολόισα κι αυτός από το γαλλικό υλισμό. Δηλαδή: με τη μορφή που τού έδωσε ο Ελβέτιους, ο υλισμός επιστρέφει στην πατρίδα του, την Αγγλία. Πάνω στην ηθική του Ελβέτιους, ο Bentham βασίζει το σύστημά του για το συμφέρον με την ορθή του έννοια. Ξεκινώντας από το σύστημα του Bentham, ο Owen χτίζει τον αγγλικό κομμουνισμό. Ενώ ζούσε εξόριστος στην Αγγλία ο Γάλλος Cabet, μολύνεται από τις εκεί κομμουνιστικές ιδέες και, όταν γύρισε στη Γαλλία, γίνεται ο πιο λαϊκός, αν και για την εποχή του ο λιγώτερο βαθύς, εκπρόσωπος του κομμουνισμού. Ο Ντεζαμί και άλλοι Γάλλοι κομμουνιστές της ίδιας επιστημονικής κατεύθυνσης αναπτύσσουν την υλιστική διδασκαλία, σαν διδασκαλία του πραγματικού ανθρωπισμού και της λογικής βάσης του κομμουνισμού.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΙΙ

Ο ΚΑΡΔ ΜΑΡΕ ΓΙΑ ΤΟ ΦΟΪΕΡΜΠΑΧ

(Γράφτηκε στις Βρυξέλλες την Άνοιξη του 1845)

1.

Το κυριώτερο ελάττωμα του υλισμού - και του φοϊερμπαχικού υλισμού ακόμα - ήταν μέχρι σήμερα, ότι την πραγματικότητα, δηλαδή τον κόσμο των πραγμάτων, που τον δεχόμαστε με τις εξωτερικές αισθήσεις, τον εξετάζει μονάχα με τη μορφή αντικειμένου ή με τη μορφή θεωρίας και όχι με τη μορφή της συγκεκριμένης ανθρώπινης δράσης, όχι με τη μορφή της πρακτικής, όχι υποκειμενικά. Γι' αυτό, την πλευρά της δράσης, σ' αντίθεση με τον υλισμό, την ανέπτυσε ο ιδεαλισμός, μα την ανέπτυσε αφηρημένα, αφού ο ιδεαλισμός, πολύ φυσικά, δεν αναγνωρίζει τη συγκεκριμένη δράση σαν τέτοια. Ο Φοϊερμπαχ θέλει να καταγίνεται με συγκεκριμένα αντικείμενα, που είναι στην πραγματικότητα διαφορετικά από τα αντικείμενα, που υπάρχουν στις σκέψεις μας. Αλλά δεν προχωρεί όσο χρειάζεται για να δεχτή την άποψη για την ανθρώπινη δράση σαν μια δράση πάνω στα πράγματα. Να γιατί στην "Ουσία του Χριστιανισμού" σαν αληθινή ανθρώπινη δράση εξετάζει μονάχα τη θεωρητική δράση, ενώ την πρακτική την εννοεί και την παρασταίνει μονάχα σαν τη βρώμικη μορφή της εμφάνισής της.

Να γιατί δεν καταλαβαίνει επίσης τη σημασία της “επαναστατικής” πρακτικο-κριτικής δράσης.

2.

Το ζήτημα αν είναι ικανή η ανθρώπινη νόηση να γνωρίσει τα αντικείμενα έτσι όπως υπάρχουν πραγματικά, δεν είναι διόλου ζήτημα θεωρητικό, αλλά πρακτικό. Ο άνθρωπος πρέπει πρακτικά ν’ αποδείξει την ορθότητα της νόησής του, ν’ αποδείξει δηλαδή, ότι η νόηση έχει πραγματική δύναμη και ότι δεν μένει έξω από τα φαινόμενα. Ο καυγάς για την πραγματικότητα ή τη μη πραγματικότητα της νόησης, όταν αποξενώνεται από την πρακτική, καταντάει καθαρά σχολαστικό ζήτημα.

3.

Η υλιστική διδασκαλία, ότι οι άνθρωποι είναι γέννημα των συνθηκών και της μόρφωσης και ότι, κατά συνέπεια, οι μεταβολές στις συνθήκες και στη μόρφωση φέρνουν μεταβολές και στους ανθρώπους, - ξεχνάει, ότι οι συνθήκες μεταβάλλονται από τους ίδιους τους ανθρώπους και ότι ο παιδαγωγός πρέπει κι αυτός να μορφωθεί. Η διδασκαλία αυτή μάς οδηγεί έτσι αναπόφευκτα στο χωρισμό της κοινωνίας σε δυο μέρη, που το ένα απ’ αυτά στέκεται πάνω από την κοινωνία, λ. χ. ο Robert Owen (*).

4.

Ο Φόιερμπαχ ξεκινάει από το γεγονός ότι η θρησκεία αποξενώνει τον άνθρωπο από τον κόσμο και ότι αυτό τον κόσμο τον διχάζει σε δυο κόσμους: στο θρησκευτικό κόσμο που υπάρχει μόνο στη

(*). Επίσης πάνω από την κοινωνία στέκονται οι δικοί μας «υποκειμενικοί» κοινωνιολόγοι και σοσιαλιστές.

φαντασία μας και στον πραγματικό κόσμο. Ο σκοπός του είναι να φέρη το θρησκευτικό κόσμο στην κοσμική του βάση. Όμως, δεν παρατηρεί, ότι ύστερα από τη λύση του προβλήματος αυτού το κύριο μέρος του ζητήματος μένει ατελείωτο. Η κοσμική βάση απομονώνεται από τον ίδιο τον εαυτό της και βρίσκεται θεμελιωμένη στα σύννεφα, σαν ανεξάρτητη εξουσία. Αυτό μπορεί να εξηγηθή μονάχα από την έλλειψη ενότητας κι από την ύπαρξη πλήθους αντιφάσεων. Κατά συνέπεια, πρέπει πρώτα - πρώτα να καταλάβωμε ποιές είναι οι αντιφάσεις της, κι ύστερα να την επαναστατοποιήσωμε με την εξαφάνιση των αντιφάσεων. Έτσι λ.χ. καταλαβαίνοντας, ότι το μυστικό της αγίας οικογένειας βρίσκεται μέσα στη γήϊνη οικογένεια, έχομε υποχρέωση να θέσωμε αυτή την τελευταία κάτω από τη θεωρητική κριτική και κάτω από τον πρακτικό μετασχηματισμό.

5.

Ανικανοποίητος από την αφηρημένη νόηση ο Φοΐερμπαχ, μένει προσκολλημένος στις εντυπώσεις, που παίρνομε από τις εξωτερικές αισθήσεις· ο κόσμος όμως των συγκεκριμένων φαινομένων δεν του παρουσιάζεται στη μορφή της συγκεκριμένης πρακτικής ανθρώπινης δράσης.

6.

Την ουσία της θρησκείας ο Φοΐερμπαχ την εξηγεί με την ουσία του ανθρώπου. Μα η ουσία του ανθρώπου δεν είναι καθόλου κάτι το αφηρημένο, που χαρακτηρίζει το κάθε ξεχωριστό άτομο. Στην πραγματικότητά της είναι το σύνολο όλων των κοινωνικών σχέσεων.

Ο Φοΐερμπαχ δεν προχωρεί ως την κριτική αυτή της πραγματικής ουσίας. Γι' αυτό, αναγκάζεται να κάνη αφαίρεση από την πορεία της ιστορικής εξέλιξης, να εξετάζη το θρησκευτικό συναίσθη-

μα, σαν κάτι ολωσδιόλου ξεχωριστό, που δεν συνδέεται με τίποτε και να ξεκινάει από την υπόθεση για το αφηρημένο - απομονωμένο - ανθρώπινο άτομο. Γι' αυτό, και την ανθρώπινη ουσία μπορούσε να τη βλέπει μονάχα σαν "είδος", δηλαδή σαν εσωτερική, βωβή γενικότητα, που φέρνει μονάχα τη φυσική σύνδεση ανάμεσα σε πολλά άτομα.

7.

Γι' αυτό ο Φώϊερμπαχ δεν καταλαβαίνει, ότι το ίδιο το "θρησκευτικό συναίσθημα" είναι κοινωνικό προϊόν και ότι το αφηρημένο άτομο που αυτός αναλύει, στην πραγματικότητα ανήκει σ' ωρισμένη μορφή της κοινωνίας.

8.

Στην ουσία η κοινωνική ζωή είναι ζωή πρακτική. Καθετί το μυστικόπαθο, καθετί, που φέρνει τη θεωρία προς το μυστικισμό, βρίσκει ορθή λύση στην ανθρώπινη πρακτική και στην αντίληψη αυτής της πρακτικής.

9.

Ο θεωρητικός υλισμός, δηλαδή ο υλισμός, που τον κόσμο των συγκεκριμένων φαινομένων, δεν τον θεωρεί σαν πρακτική δράση, φτάνει μονάχα ως την παρατήρηση του κάθε ξεχωριστού ατόμου στην "κοινωνία των πολιτών".

10.

Η άποψη του παλιού υλισμού είναι η "κοινωνία των πολιτών". Ο νέος υλισμός στέκεται στην άποψη της ανθρώπινης κοινωνίας ή της ανθρωπότητας, που ζει κοινωνική ζωή.

11.

Οι φιλόσοφοι εξηγούσαν μονάχα τον κόσμο, έτσι ή αλλιώς. Αλλά το ζήτημα είναι: να τον μεταβάλεις.

IV

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ Γ. ΠΛΕΧΑΝΩΦ

1. Σελίδα 64. - Ο συγγραφέας έχει υπόψει του μια σειρά άρθρων του Χάϊνε για τη Γερμανία, που τυπώθηκαν για πρώτη φορά στη "Revue de deux mondes" και που ύστερα βγήκαν σε ξεχωριστό βιβλίο (ο πρόλογος της πρώτης του έκδοσης σημειώνει Δεκέμβρη του 1834). Ο αναγνώστης μπορεί να βρει το σπουδαίο αυτό έργο του Χάϊνε στην πλήρη συλλογή των έργων του. Κατά δυστυχία, η ρωσσική μετάφραση είναι πολύ διαστρεβλωμένη.

Ο νεώτερος Αριστοφάνης βρίσκεται σε σχέση με τη σύγχρονή του φιλοσοφία ολωσδιόλου διαφορετική από εκείνη, που είχε ο μεγαλοφυής Έλληνας με τους "σοφιστές". Ο Χάϊνε όχι μονάχα εννοούσε την επαναστατική σημασία της γερμανικής φιλοσοφίας, αλλά και τη συμπαθούσε θερμά, ίσα - ίσα για την επαναστατική της σημασία. Επίσης, στο βιβλίο του για τη Γερμανία ο Χάϊνε απλώνεται για την επαναστατική, - που τη μεγαλοποιεί πολύ, - σημασία του Καντ (το έργο του "Κριτική του καθαρού λόγου"), πολύ περισσότερο παρά όσο ο Χέγκελ. Πιο αποφασιστικά εκφράζεται πια κατά την πέμπτη δεκαετηρίδα. Στο απόσπασμα, που διασώθηκε, από το πρώτο του (και μοναδικό) γράμμα "Για τη Γερμανία" βρίσκουμε μια χιουμοριστική ανταλλαγή σκέψεων του συγγραφέα με τον "αυτοκράτορα της φιλοσοφίας". "Όταν κάποτε φανέρωσα κάποια ταραχή σχετικά με τα λόγια "καθετί που υπάρχει, είναι λογικό", εκείνος κάπως αλλόκοτα κάγχασε και παρατήρησε: "Μα, αυτό σημαίνει επίσης, ότι καθετί λογικό πρέπει να υπάρχει". Ύστερα κύτταξε ανήσυχα γύρω του και ησύχασε, όταν πείστηκε, πως δεν τον άκουσε παρά μονά-

χα ο Ερρίκος Μπέερ”. Ποιός είναι ο Ερρίκος Μπέερ εδώ δεν μάς ενδιαφέρει. Εδώ πρέπει μονάχα να παρατηρήσωμε, ότι κατά τη γνώμη του Χάϊνε, ο Χέγκελ καταλάβαινε ο ίδιος την επαναστατική σημασία της φιλοσοφίας του, αλλά τρόμαζε να τη φανερώση. Κατά πόσο είναι σωστή αυτή η άποψη για το Χέγκελ, κι αυτό είναι επίσης άλλο ζήτημα, που την απάντησή του θα τη δώση, ανάμεσα στ' άλλα, κι αυτή η μπροσούρα. Αλλά δεν θέλει συζήτηση, πως ο ίδιος ο Χάϊνε δεν ήταν καθόλου από τους περιωρισμένους και κοντόφθαλμους εκείνους ανθρώπους, που τρόμαζαν μπροστά στα συμπεράσματα της φιλοσοφίας του Χέγκελ. Στο διάλογο, που παραθέσαμε, δεν αλλάχτηκε χωρίς σκοπό η περίφημη θέση του Χέγκελ: καθώς φαίνεται ο Χάϊνε ήθελε να δείξει, ότι ακόμα και σ' αυτή τη χοντροκομμένη μορφή, που πήρε η θέση αυτή στα στόματα των ανθρώπων, που είναι λίγο μυημένοι στα μυστικά της χεγκελιανής φιλοσοφίας, κρατάει αμετάβλητη την επαναστατική της έννοια.

2. Σελίδα 64. - Είναι γνωστό, ότι το ζήτημα του πώς πρέπει να ενοούμε τη χεγκελιανή διδασκαλία για τη λογικότητα κάθε “πραγματικού”, έπαιξε μεγάλο ρόλο στους φιλοσοφικούς μας κύκλους κατά το δεύτερο μισό της τετάρτης και κατά τις αρχές της πέμπτης δεκαετηρίδας. Χάρη σ' αυτή, ο Β. Γ. Μπελίνσκυ, το πιο φωτεινό μυαλό ανάμεσα σε όλους τους Ρώσους συγγραφείς, δοκίμασε, μπορούμε να πούμε, ολόκληρη τραγωδία. Τα άρθρα του για το Μέντσελ και για την επέτειο του Μποροντίσκυ είναι γεμάτα από πειραχτικές υπερβασίες ενάντια στους ανθρώπους, που επιτρέπουν στον εαυτό τους να επικρίνουν την “πραγματικότητα”, δηλαδή τις κοινωνικές σχέσεις, που υπάρχουν γύρω τους. Ύστερα δεν ήθελε ούτε να θυμάται διόλου τα άρθρα του αυτά, που τα θεωρούσε ατιμωτικά λάθη. Στην παράφορη άρνησή του για τους συχαμένους ρωσικούς θεσμούς, δεν τον πίεζε τώρα κανένας φιλοσοφικός υπολογισμός για τη λογικότητα τάχα των θεσμών αυτών. Οι άνθρωποι,

που έγραψαν ύστερα απ' αυτόν με την ίδια κατεύθυνση δεν θεωρούσαν υποχρέωση να ξαναγυρίσουν στον Χέγκελ και να εξακριβώσουν τις θεωρητικές εκείνες αρχές, απ' όπου ξεκίνησε ο μεγαλοφυής κριτικός στην εποχή των συντηρητικών του ορμών. Νόμιζαν, πως στις αρχές αυτές δεν υπήρχε τίποτε άλλο από λάθη. Τέτοια άποψη είχαν και οι “κορυφαίοι” σύγχρονοι ρώσοι συγγραφείς. Είναι σωστή αυτή η άποψη;

Ο Γκέρτσεν σ' ένα έργο “Ιστορία και πνεύμα” διηγείται με ποιό λογικό τρόπο ξεπέρασε το θεωρητικό εμπόδιο, που από πρώτη (και πρέπει να σημειώσωμε: ολότελα σφαλμένη, από έπακρο επιπόλαιη) άποψη παρουσιάζει η διδασκαλία για τη “λογικότητα” κάθε “πραγματικού”. Έκρινε, πως η διδασκαλία αυτή είναι απλούστατα μια καινούργια διατύπωση του νόμου του αποχρώντος λόγου. Μα ο νόμος του αποχρώντος λόγου δεν οδηγεί καθόλου στη δικαιολόγηση του κάθε δεδομένου κοινωνικού συστήματος. Η διδασκαλία όμως του Χέγκελ είναι θεωρητική δικαιολόγηση κάθε απελευθερωτικού αγώνα. Είναι αληθινή άλγεβρα της επανάστασης.

Ο Γκέρτσεν είχε ολότελα δίκιο στο τελικό του συμπέρασμα, αλλά έφτασε σ' αυτό από σφαλμένο δρόμο. Ας το εξηγήσωμε με παράδειγμα. “Η ρωμαϊκή δημοκρατία ήταν πραγματική, - λέγει ο Έγκελς, αναπτύσσοντας τη σκέψη του Χέγκελ, - αλλά πραγματική ήταν επίσης και η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που την διαδέχτηκε.

Έρχεται τώρα το ερώτημα: γιατί η αυτοκρατορία διαδέχτηκε τη δημοκρατία; Ο νόμος του αποχρώντος λόγου μάς εγγυάται ότι αυτό δεν μπορεί να γίνη χωρίς αιτία. Αλλά δεν δίνει ούτε την παραμικρή ένδειξη σχετικά με το πού πρέπει να ζητήσωμε το αίτιο ή τα αίτια του δεδομένου γεγονότος. Μπορεί η δημοκρατία να παραχώρησε τη θέση της στην αυτοκρατορία, γιατί ο Καίσαρας είχε περισσότερο πολεμικό ταλέντο από τον Πομπήϊο, ή γιατί ο Κάσιος κι ο Βρούτος έκαμαν λάθη, ή γιατί ο Οκτάβιος ήταν πολύ επιτήδειος και κατεργάρης, ή και από άλλα τυχαία αίτια.

Ο Χέγκελ δεν ικανοποιείται από τέτοιες εξηγήσεις. Κατά τη γνώμη του το τυχαίο δεν είναι παρά σκέπασμα, που κάτω του κρύβεται η αναγκαιότητα. Βέβαια, και η έννοια της αναγκαιότητας μπορεί να εξηγηθή πολύ επιφανειακά και μπορούμε να πούμε, ότι η πτώση της ρωμαϊκής δημοκρατίας έγινε, γιατί, και μονάχα γιατί, ο Καίσαρας νίκησε τον Πομπηίο. Αλλά για τον Χέγκελ η έννοια αυτή είχε μιάν άλλη ασύγκριτα βαθύτερη σημασία. Όταν ένα ωρισμένο κοινωνικό φαινόμενο το ονομάζει αναγκαίο, αυτό για τον Χέγκελ σημαίνει, ότι το φαινόμενο αυτό είχε προετοιμαστή απ' όλη την προηγούμενη πορεία της εξέλιξης, που πέρασε η χώρα, όπου το κοινωνικό αυτό φαινόμενο συντελείται. Σ' αυτή την πορεία πρέπει να ζητήσωμε το αίτιο ή τα αίτιά του. Λοιπόν, αν η ρωμαϊκή δημοκρατία έπεσε, αυτό δεν μπορεί να εξηγηθή με το ταλέντο του Καίσαρα ή με τα λάθη του Βρούτου ή κάποιου άλλου ανθρώπου ή κάποιας ομάδας ανθρώπων, αλλά με το ότι στις εσωτερικές σχέσεις της Ρώμης έγιναν κάποιες μεταβολές, που έκαμαν αδύνατη πια την ύπαρξη της δημοκρατίας.

Ποιές είναι οι μεταβολές αυτές; Σε τέτοιου είδους ερωτήματα ο ίδιος ο Χέγκελ έδινε συχνά όχι ικανοποιητικές απαντήσεις. Αλλά δεν πρόκειται γι' αυτό. Το σπουδαίο είναι ότι η άποψη του Χέγκελ πάνω στα κοινωνικά φαινόμενα είναι πολύ βαθύτερη από την άποψη των ανθρώπων εκείνων; που δεν ξαίρουν παρά μονάχα αυτό: δεν υπάρχει ενέργεια χωρίς αίτιο. Μα δεν είναι μονάχα αυτό. Ο Χέγκελ τόνισε ακόμα μια πιο βαθιά και πιο σπουδαία αλήθεια. Είπε, πως κάθε δεδομένη ολότητα φαινομένων στην πορεία της εξέλιξής της δημιουργεί αυτή η ίδια τις δυνάμεις εκείνες, που την οδηγούν στην άρνησή της, δηλαδή στην εξαφάνισή της: ότι, λοιπόν, κάθε δεδομένο κοινωνικό σύστημα στην πορεία της ιστορικής του ανάπτυξης, αυτό το ίδιο δημιουργεί τις κοινωνικές εκείνες δυνάμεις, που το καταστρέφουν και το αντικαθιστούν με καινούργιο. Απ' εδώ βγαίνει μόνο του, αν και δεν τονίστηκε από τον Χέγκελ, το ακόλουθο συμπέρασμα: αν εγώ αντιμετωπίζω αρνητικά ένα ωρισμένο κοινωνικό

σύστημα, η άρνησή μου αυτή τότε μονάχα είναι “λογική”, όταν ταιριάζει με την αντικειμενική άρνηση, που κατά την πορεία της εξέλιξης παράγεται τους κόλπους του ίδιου συστήματος· δηλαδή, όταν το σύστημα αυτό χάνει την ιστορική του έννοια κι έρχεται σ’ αντίφαση με τις κοινωνικές δυνάμεις, που το γέννησαν.

Ας δοκιμάσωμε τώρα να εφαρμόσωμε αυτή την άποψη στα ζητήματα εκείνα, που συγκινούσαν τη ρωσική μορφωμένη νεολαία της τετάρτης δεκαετίας. Η ρωσική “πραγματικότητα” - δουλοπαροικία, δεσποτισμός, παντοδυναμία της αστυνομίας, λογοκρισίας κ.τ.λ. - τής φαίνονταν άδικη. Με μιαν αυτόματη συμπάθεια έστρεφε τη θύμησή της στην όχι και μακρινή τότε απόπειρα των ντεκαμπριστών να καλυτερέψουν τις κοινωνικές μας σχέσεις. Μα αυτή, - τουλάχιστο οι πιο έξυπνοι ανάμεσά της, - δεν ένωθε τώρα πια καμμιάν ικανοποίηση από την αφηρημένη επαναστατική άρνηση του 18ου αιώνα, ούτε από την ξιππασμένη κι εγωϊστική άρνηση των ρωμαντικών. Χάρη στον Χέγκελ ήταν πια πολύ απαιτητικώτερη. Έλεγε στον εαυτό της: “Απόδειξε τη λογικότητα της άρνησής σου, δικαίωσε την με τους αντικειμενικούς νόμους της κοινωνικής εξέλιξης ή απόρριψέ την, σαν προσωπικήν ιδιοτροπία, σαν παιδικό καπρίτσιο”. Αλλά να δικαιολογηθή η άρνηση της ρωσικής πραγματικότητας με τους εσωτερικούς νόμους της εξέλιξης της ίδιας πραγματικότητας - σήμαινε τη λύση τέτοιου προβλήματος, που θα ήταν ανώτερο από τη δύναμη και του ίδιου του Χέγκελ. Ας πάρωμε τη ρωσική δουλοπαροικία. Να δικαιολογηθή η άρνηση της δουλοπαροικίας αυτής, θα σήμαινε να αποδειχτή, ότι αυτή αρνείται τον εαυτό της, δηλαδή, ότι δεν ικανοποιεί πια τις κοινωνικές ανάγκες, που χάρη σ’ αυτές είχε κάποτε προκύψει. Από ποιές, λοιπόν, κοινωνικές ανάγκες γεννήθηκε η ρωσική δουλοπαροικία; Από τις οικονομικές ανάγκες του κράτους, που θα έσθυνε από εξάντληση, αν δεν εφάρμοζε τη δουλοπαροικία στους χωρικούς. Κατά συνέπεια, θα ήταν ανάγκη να αποδειχτή, ότι στο 19ο αιώνα η δουλοπαροικία κατάντησε πολύ κακό μέσο

για την ικανοποίηση των οικονομικών αναγκών του κράτους, ότι αυτή όχι μονάχα δεν ικανοποιούσε πια τις ανάγκες αυτές, αλλά εμπόδιζε ολότελα την ικανοποίησή τους. Όλα αυτά τα έδειξαν πειστικά οι συνέπειες του Κριμαϊκού πολέμου. Μα, όπως είπαμε, να το αποδείξει αυτό θεωρητικά δεν ήταν σε θέση ούτε ο ίδιος ο Χέγκελ. Κατά τη σωστή έννοια της φιλοσοφίας του έβγαине, ότι τα αίτια της ιστορικής κίνησης σε κάθε δεδομένη κοινωνία βρίσκονται στην εσωτερική της εξέλιξη. Έτσι υπόδειχνε σωστά το πιο σοβαρό πρόβλημα της κοινωνικής επιστήμης. Ο ίδιος όμως ο Χέγκελ έπεφτε σε αντίφαση και δεν μπορούσε να μην αντιφάσκη προς αυτό το βαθύ, σωστό συλλογισμό. Σαν “απόλυτος” ιδεαλιστής, θεωρούσε τις λογικές ιδιότητες των “ιδεών” για βασικό αίτιο κάθε εξέλιξης. Έτσι οι ιδιότητες των ιδεών φανερώνονταν σαν ριζικό αίτιο της ιστορικής κίνησης. Και κάθε φορά, που αντιμετώπιζε κανένα μεγάλο ιστορικό ζήτημα ο Χέγκελ, πριν απ’ όλα στηρίζοταν στις ιδιότητες αυτές. Αλλά, όταν στηρίζεται κανείς πάνω σ’ αυτές - σημαίνει, ότι αφήνει το ιστορικό πεδίο και χάνει θεληματικά κάθε δυνατότητα ν’ ανακαλύψη τα πραγματικά αίτια της ιστορικής κίνησης. Σαν άνθρωπος με γιγάντιο μυαλό, ο Χέγκελ καταλάβαινε κι ο ίδιος, ότι το ζήτημα δεν πηγαίνει καθόλου καλά, ότι οι εξηγήσεις του στην ουσία δεν εξηγούν τίποτε. Γι’ αυτό, με όλο το σεβασμό, που είχε στις “ιδέες”, ένωθε την ανάγκη να κατεβή στο συγκεκριμένο ιστορικό πεδίο. Αναζητούσε τα πραγματικά αίτια των κοινωνικών φαινομένων όχι πια στις ιδιότητες των ιδεών, αλλά μέσα στα ίδια τα φαινόμενα, μέσα στα ίδια εκείνα τα φαινόμενα, που ζητούσε τότε να ερευνηθή. Επίσης ο Χέγκελ διατύπωνε συχνά τις πιο μεγαλοφυείς προγνώσεις (νιώθοντας με κάποια διαίσθηση τα οικονομικά αίτια της ιστορικής κίνησης). Όμως, οι μεγαλοφυείς προγνώσεις έμειναν μονάχα προγνώσεις και τίποτε άλλο. Αφού δεν είχαν μια γερή συστηματική βάση, δεν έπαιζαν σοβαρό ρόλο στις ιστορικές απόψεις του Χέγκελ και των χεγκελιανών. Γι’ αυτό, όταν τις διατύπωνε, δεν έδιναν σχεδόν καμιά προσοχή.

Το μεγάλο πρόβλημα, που υποδείχτηκε από τον Χέγκελ στην κοινωνική επιστήμη του 19ου αιώνα έμενε άλυτο: τα πραγματικά, εσωτερικά αίτια της ιστορικής κίνησης της ανθρωπότητας έμεναν ανεύρετα. Κι είναι αυτονόητο, ότι δεν μπορούσε να παρουσιαστή στη Ρωσία άνθρωπος ικανός να τα βρη. Οι κοινωνικές σχέσεις της Ρωσίας ήταν πολύ λίγο αναπτυγμένες, η κοινωνική στασιμότητα πολύ μεγάλη, ώστε τα ζητούμενα αίτια δεν μπορούσαν να παρουσιαστούν στην επιφάνεια των κοινωνικών φαινομένων. Τα αίτια αυτά βρέθηκαν από το Μαρξ και τον Έγκελς στη Δύση μέσα σ' ολότελα διαφορετικό κοινωνικό συγκρότημα. Αυτό όμως έγινε λίγο αργότερα, ενώ την εποχή αυτή, που μάς απασχολεί τώρα, οι χεγκελιανοί - αρνητικοί κι εκεί ακόμα παράπαιαν μέσα στις αντιφάσεις του ιδεαλισμού. Ύστερα απ' όλα αυτά, καταλαβαίνει τώρα κανείς, γιατί οι νεαροί Ρώσοι οπαδοί του Χέγκελ άρχισαν με μια τέλεια συμφιλίωση προς τη ρωσική "πραγματικότητα": η αρνητική τους σχέση μ' αυτή, αφού δεν μπορούσαν να τη δικαιολογήσουν θεωρητικά, έκανε στα μάτια τους κάθε λογικό δικαίωμα ύπαρξης. Αφήνοντας την άρνησή τους πρόσφεραν με αφιλοκέρδεια και με αυταπάρνηση σ' αυτή την "πραγματικότητα" τις δικές τους προσπάθειες, θύματα στη φιλοσοφική ευσυνειδησία. Από την άλλη μεριά όμως, η ίδια η πραγματικότητα φρόντισε και τους ανάγκασε να πάρουν πίσω αυτή τη θυσία. Τους παρανοχλούσε κάθε μέρα και κάθε ώρα με τη φρίκη της και τούς εξανάγκαζε να τείνουν προς την άρνηση με κάθε μέσο, δηλαδή ακόμα και σε τέτοια άρνηση, που δεν είχε ικανοποιητική φιλοσοφική βάση. Κι όπως είναι γνωστό, νικήθηκαν μπροστά στην επιμονή της πραγματικότητας. Παράτησε το "φιλοσοφικό σκούφο" του Χέγκελ ο Μπελίνσκι κι άρχισε μια γερή επίθεση ενάντια σ' εκείνους τους θεσμούς, που λίγο πριν τους δικαιολογούσε. Κι αυτό, βέβαια, από μέρος του ήταν πολύ καλό. Αλλά πρέπει να παραδεχτούμε, ότι ο μεγαλοφυής συγγραφέας, ενεργώντας μ' αυτό τον τρόπο, κατέβαζε το επίπεδο της θεωρητικής απαίτησής του.

Αναγνώριζε τον εαυτό του - και στο πρόσωπό του όλη την πρωτοπόρα ρωσική σκέψη - αφερέγγυο χρεώστη προς τη θεωρία. Αυτό δεν τον εμπόδιζε να διατυπώνει κάθε τόσο βαθύτατες απόψεις πάνω στη ρωσική κοινωνική ζωή. Έτσι λ. χ. σ' ένα του γράμμα κατά το τέλος της πέμπτης δεκαετίας λέγει, ότι μονάχα η μπουρζουαζία, δηλαδή μονάχα ο καπιταλισμός δημιουργεί το έδαφος για σοβαρή και αποτελεσματική άρνηση της απαίσιας ρωσικής πραγματικότητας. Αλλά γενικά στην άρνησή του ακολουθεί την ουτοπιστική άποψη των κοινωνικών φαινομένων. Την ίδια άποψη υποστήριζαν: Ο Τσερνισέφσκυ, οι "υποκειμενικοί" συγγραφείς στο τέλος της 7ης και στην αρχή της 8ης δεκαετίας και οι επαναστάτες της ίδιας εποχής με τις τόσες διάφορες κατευθύνσεις. Κι είναι αξιοσημείωτο, ότι, όσο περισσότερο προχωρούσε το ζήτημα, τόσο περισσότερο ξεχνούσαν τον Χέγκελ, τόσο λιγώτερο ένιωθαν οι Ρώσοι αρνητές, πως οι κοινωνικές τους απόψεις έχουν την αρχική τους πηγή σε κάποιο θεωρητικό αμάρτημα. Οι "υποκειμενικοί" μας συγγραφείς ύψωσαν σε δόγμα την επιστημονική χρεωκοπία. Μ' επιμέλεια έγραψαν και ξανάγραψαν για τη ρωσική διανόηση πιστοποίηση της θεωρητικής φτώχειας, ενώ φαντάζονταν, πως της προετοιμάζαν το πιο κολακευτικό και πολύτιμο ντοκουμέντο. Όλη όμως αυτή η κατάσταση δεν μπορούσε να κρατήσει αιώνια. Μονάχα μερικές αποτυχίες της επαναστατικής κίνησης στην 8η δεκαετία άρκεσαν, ώστε να πάψει η ρωσική κοινωνική διανόηση να ενθουσιάζεται με την ίδια της ανεπάρκεια. Το θεωρητικό πρόβλημα, που ήταν άλυτο για τους ρωσικούς φιλοσοφικούς κύκλους της πέμπτης δεκαετίας, αποδείχτηκε πολύ ευκολόλυτο ύστερα από το "αναποδογύρισμα", που έκαμε ο Μαρξ στη χειγκελιανή φιλοσοφία, δηλαδή ύστερα από τότε που τη στήριξε σε υλιστική βάση. Ο Μαρξ ανακάλυψε ποιές είναι οι εσωτερικές αιτίες της κίνησης στην ανθρωπότητα. Δεν έμενε παρά να εξεταστούν οι ρωσικές κοινωνικές σχέσεις πάνω σ' αυτή τη βάση. Κι αυτό το έκαμαν οι μαρξιστές, που συχνά

έφταναν, ολότελα ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον στις ίδιες απόψεις για τη ρωσική ζωή. Με τους Ρώσους μαρξιστές η ρωσική κοινωνική διανόηση μπήκε επιτέλους στο γενικό ρεύμα της επιστημονικής σκέψης του 19ου αιώνα. Το θεωρητικό αμάρτημα των παλιών Δυτικών εξιλεώθηκε: για την άρνηση της ρωσικής πραγματικότητας δρέθηκε μέσα στην ίδια η απράνταχτη αντικειμενική βάση. (Βλ. το άρθρο μου: “Zu Hegel’s sechszigstem Todestage” στη “Neue Zeit” το Νοέμβριο του 1891).

3. Σελίδα 74. - Στα 1827 ο χεγκελιανός Henning άρχισε να βγάζει το “Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik” (“Χρονικά επιστημονικής κριτικής”) για τη διάδοση και την υπεράσπιση των απόψεων του δασκάλου του. Αλλά ο Henning υποστήριζε τη συντηρητική κατεύθυνση και γι’ αυτό το περιοδικό του δεν ικανοποιούσε τους νεοχεγκελιανούς. Στα 1833 ο Α. Ρούγε και ο Τ. Εχτμέιερ ίδρυσαν τα “Χρονικά της Χάλλης της γερμανικής επιστήμης και τέχνης” (“Hallische Jahrbücher für deutsche wissenschaft und Kunst”), που κατά τη μεταφορά τους στη Λειψία στα 1841 μετωνομάστηκαν “Deutsche Jahrbücher” (“Γερμανικά Χρονικά”). Και σχετικά με τη θρησκεία και σχετικά με την πολιτική τα “Γερμανικά Χρονικά” ακολουθούσαν ριζοσπαστική κατεύθυνση. Το 1843 παύτηκαν στη Σαξωνία και τότε ο Ρούγε μαζί με το Μαρξ αποφάσισαν να εκδώσουν στο Παρίσι με τον τίτλο “Γερμανογαλλικά Χρονικά” (“Deutsche-Französische Jahrbücher”). Συνεργάτες στο περιοδικό αυτό ήταν κι οι Έγκελς και Χάινε. Δεν βγήκε παρά ένα μονάχα βιβλιάριο των “Γερμανογαλλικών Χρονικών” με το πρώτο και δεύτερο φυλλάδιο. Στο βιβλιάριο αυτό τυπώθηκαν ανάμεσα στ’ άλλα το σπουδαίο άρθρο του Μαρξ: “Einleitung zur Kritik der Hegel sehen Rechtsphilosophie” (“Εισαγωγή στην κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου”), το “Zur Judenfrage” (“Το εβραϊκό ζήτημα”) και το όχι λιγώτερο σπουδαίο έργο του Έγκελς: “Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie” (“Δοκίμια Κριτικής της Πολιτικής

Οικονομίας”), που ξανατυπώθηκε στη “Neue Zeit” Νο 8, του 9ου χρόνου της έκδοσης. Η “Rheinische Zeitung” (“Εφημερίδα του Ρήνου”) ιδρύθηκε στην Κολωνία από τους Καμπχούζεν, Χάνσεμαν και τους οπαδούς τους. Ο Μαρξ ήταν ο πιο δραστήριος κι ο πιο ικανός συνεργάτης της. Κατά τα τέλη του Οκτώβρη του 1842 έγινε συντάκτης της. Δεν είχε γίνει ακόμα σοσιαλιστής, αλλά και τότε ακόμα χτυπούσε γερά την κυβέρνηση και γι’ αυτό η εφημερίδα κάτω από τη διεύθυνσή του δεν έζησε παρά μονάχα λίγους μήνες. Στο φύλλο της 17 του Μάρτη 1843 βγήκε με την ακόλουθη σημείωση: “Ο υποφαινόμενος δηλώνει, ότι εξαιτίας του σημερινού καθεστώτος της λογοκρισίας αποχώρησε από τη σύνταξη της “Εφημερίδας του Ρήνου”. Δωρ Μαρξ” (οι υπογραμμίσεις είναι του πρωτοτύπου). Στις 31 του Μάρτη η έκδοση της εφημερίδας έπαψε σύμφωνα με κυβερνητική απόφαση, χρονολογημένη από τις 25 του Γενάρη. Η σύνταξη είχε πάψει την έκδοση λίγες μέρες πριν, δηλαδή στις 28 του Μάρτη. Ωστόσο ο Μαρξ ευχαριστήθηκε σχεδόν από την απαγόρευσή της. Η προηγούμενη φιλολογική του δράση τού έδειξε την ανεπάρκεια των γνώσεών του στα οικονομικά και προσπαθούσε να τις συμπληρώσει. Η τιμωρία, που επιβλήθηκε στην “Εφημερίδα της Κολωνίας” τού έδωσε την ευκαιρία να κλειστή στο σπουδαστήριό του. Όταν ο Μαρξ εμφανίστηκε και πάλι στο στάδιο της φιλολογικής και πολιτικής δράσης, είχε πια όχι μονάχα μεγάλα αποθέματα γνώσεων, που τού έλειπαν πριν, αλλά, και το σπουδαιότερο, είχε μια καινούργιαν άποψη πάνω στην οικονομική επιστήμη, που άφησε εποχή στην ιστορία.

Τα πιο σημαντικά άρθρα, που γράφτηκαν σ’ αυτή την εφημερίδα δημοσιεύτηκαν τελευταία από τον Φ. Μέριγγ στα “Gesammelte Schriften von Karl Marx und Fr. Engels, 1841 bis 1850, τόμ. Ι. σ. 208-321. Για το Ρώσσο αναγνώστη δεν έχασαν ακόμα και σήμερα το ενδιαφέρον τους. Είναι περιττό να προστέσωμε, ότι είναι πολύ σοβαρά για την ιστορία της διανοητικής εξέλιξης του Μαρξ.

Τον Ιούνιο του 1848 ο Μαρξ με τη συμμετοχή των Έγκελς, Φρέιλιγκράς και Γουλιέλμου Βολφ (που στη μνήμη του είναι αφιερωμένο το “Κεφάλαιο”) ίδρυσε στην Κολώνια πάλι τη “Νέα Εφημερίδα του Ρήνου”. Σ’ αυτήν ο Μαρξ κι οι κυριώτεροι συνεργάτες του παρουσιάζονται πια σαν ολότελα πεισμένοι σοσιαλιστές με τη νεώτερη σημασία της λέξης, δηλαδή με την έννοια, που τής έδωκαν τα δικά τους έργα. Η “Νέα Εφημερίδα του Ρήνου” - το αναγνωρίζουν κι οι εχθροί μας ακόμα - στάθηκε το σημαντικώτερο φιλολογικό φαινόμενο της εποχής της. Γι’ αυτήν μπορούμε να πούμε κάτι ακόμα περισσότερο: δεν μπορεί να συγκριθί μ’ αυτήν καμιά από τις σοσιαλιστικές εφημερίδες, που βγήκαν τόσο πριν, όσο κι ύστερα απ’ αυτήν. Παύτηκε τον Ιούνιο του 1849 εξαιτίας μιας ανοιχτής πρόσκλησης σε “ανυποταγή στην εξουσία”, τότε, που η εξουσία αυτή άρχιζε να στέκεται στα πόδια της, ύστερα από τα χτυπήματα, που τής είχε δώσει η επανάσταση.

4. Σελίδα 76. - Επειδή δεν έχουμε ούτε την ανάγκη, ούτε την ευκαιρία ν’ ασχοληθούμε εδώ λεπτομερειακά για τη ζωή του Φόιερμπαχ, θα περιοριστούμε σε μερικές γραμμές από την “Ιστορία της νέας φιλοσοφίας” των Ίμπερβεγκ-Γκείντσε: “Παιδί του διασήμου εγκληματολόγου Ανσέλμου Φόιερμπαχ, γεννήθηκε το 1804, σπούδασε στην αρχή θεολογία και ... έγινε οπαδός του Χέγκελ. Εγκαταστάθηκε στο Βερολίνο το 1824, άκουσε τον ίδιο τον Χέγκελ και γρήγορα δόθηκε ολότελα στη φιλοσοφία. Το 1828 άρχισε να δίνει διαλέξεις στο Ερλάγκεν. Από το 1836 ζούσε στο χωριουδάκι Μπρούκμπεργκ, ανάμεσα στο Ανμβάχ και στο Μπαϊρέζ, κι από το 1869 στο Ρέχενμπεργκ κοντά στο Μούρηνμπεργκ, κάτω από στενόχωρες συνθήκες. Πέθανε το 1872”.

5. Σελίδα 77. - Ο Έγκελς μεταχειρίζεται εδώ τον όρο Belletristik (Belles Lettres) (λογοτεχνία, φιλολογία), όχι με την έννοια, που τον μετα-

χειρίζονται σήμερα στη Ρωσία. Γι' αυτό, μπορεί να γίνη παρεξήγηση: "Πώς γίνεται αυτό - θα ερωτήση ο αναγνώστης - ο "αληθινός" σοσιαλισμός εκφυλίστηκε σε άνοστη φιλολογία. Μήπως οι οπαδοί του έγραψαν άσχημα ρωμάντσα και διηγήματα με σοσιαλιστική θέση; Το ζήτημα όμως είναι, ότι οι Γερμανοί με τον όρο Belletristik δεν εννοούν τα λεγόμενα "Ωραία Γράμματα", δεν εννοούν μονάχα την ποίηση (Dichtkunst), αλλά και τη ρητορική (Redekunst). Γι' αυτό, κι ο εκφυλισμός του αληθινού σοσιαλισμού σε φιλολογία σημαίνει τον εκφυλισμό του σε άνοστη ρητορική, όπως θα έλεγε ένας Ρώσος συγγραφέας. Ας θυμηθούμε, πως ακόμα και στον Μπελίνσκυ η λέξη "Μπελετρίστικα" δεν είχε τη σημασία, που της δίνουμε σήμερα εμείς.

Για το γερμανικό ή τον "αληθινό" σοσιαλισμό βλέπε του Φρειδ. Μέριγγ "Geschichte der deutschen Socialdemocratie", I Theil, S.S. 199 - 203 (της πρώτης έκδοσης). Πιο πλατειά η κατεύθυνση αυτή χαρακτηρίζεται από το Μέριγγ στις εξηγηματικές παρατηρήσεις, που έγραψε στα έργα των Μαρξ και Έγκελς, τα εκδομένα απ' αυτόν ("Aus dem. literarischen Nachlass" κ.λπ.). Το βιβλίο του καθηγητή Άντλερ: "Geschichte der ersten socialpolitischen Bewegungen in Deutschland" είναι ενδιαφέρο στην περίπτωση αυτή, γιατί έχει αποσπάσματα από τα έργα των "αληθινών" σοσιαλιστών, ιδιαίτερα του Μ. Γκες και Κ. Γκρουν. Ο καλύτερος χαρακτηρισμός του τελευταίου αυτού βρίσκεται στο άρθρο του Μαρξ: "Karl Grun: die sociale Bewegung in Frankreich und Belgien oder: die geschichtschreibung des wahren Sozialismus", που τυπώθηκε αρχικά στο "Westfälischer Dampfboot", Αύγουστος - Οκτώβριος του 1847 και ξανατυπώθηκε στη "Neue Zeit" 1899, στους αριθμ. 1 - 6. Τέλος, - last not least, - πρέπει να θυμηθούμε και τις σχετικές με τον αληθινό σοσιαλισμό λίγες, αλλά πάρα πολύ περιεκτικές και σωστές, αν και πολύ απότομες σελίδες του "Κομμουνιστικού Μανιφέστου".

Οι "αληθινοί" Γερμανοί σοσιαλιστές στη θεωρία είχαν λάθος, γιατί

δεν είχαν καμμιάν ιδέα για την οικονομία γενικά και για την πάλη των τάξεων. Ειδικά, στην πρακτική το πιο μεγάλο λάθος τους ήταν η αρνητική στάση τους απέναντι στην “πολιτική”. Κάτω από τις επιθέσεις του Καρλ Γκρουμ ενάντια στην τότε φιλελεύθερη κίνηση της γερμανικής μπουρζουαζίας, πρόθυμα τώρα θα έβαζε την υπογραφή του οποιοσδήποτε από τους συντηρητικούς μας. Ο Μαρξ καταδίκασε αυστηρότατα το τεράστιο αυτό λάθος και πρόσφερε έτσι μιαν ακόμη μέσα στις αμέτρητες υπηρεσίες του. Αλλά, καταδικάζοντας τους αληθινούς σοσιαλιστές, πρέπει να μη ξεχνούμε, πως το ζήτημα των σχέσεων του σοσιαλισμού με την πολιτική λύθηκε λανθασμένα από τους ουτοπιστές όλου του κόσμου. Η Ρωσσία δεν κάνει εξαίρεση από το γενικό κανόνα: οι ναροντνικοί μας, κι αυτοί επίσης πολύ άσχημα έθεταν αυτό το ζήτημα. Και δεν είναι μονάχα αυτό. Ακόμα και σήμερα ανάμεσα στους Ρώσους μαρξιστές υπάρχουν αρκετά παράδοξες απόψεις σχετικά με τα πολιτικά καθήκοντα της εργατικής τάξης.

6. Σελίδα 82. - Τί σημαίνει “αρνιέμαι, πως είναι δυνατή η γνώση του κόσμου” ή “δεν θεωρώ δυνατή την ολοκληρωτική γνώση του”; Θα το ιδούμε αμέσως.

Εγώ καθόλου δεν μπορώ να αμφιβάλλω για την ατομική μου ύπαρξη· γι’ αυτό έχω εγγύηση την εσωτερική μου πεποίθηση, που δεν κλονίζεται από τίποτε. “Μα αν κρίνετε σωστά, - μπορεί να προστέση ο αναγνώστης, - ίσως θα παραδεχθήτε, ότι δεν στηρίζετε πουθενά, όταν αμφιβάλλετε για την ύπαρξη του χαρτιού, που πάνω του γράφετε τις γραμμές αυτές”. Σ’ άλλη περίπτωση δεν θα είχα καμμιάν αμφιβολία γι’ αυτό· τώρα όμως έχω την επιθυμία να φιλοσοφήσω και για το φιλόσοφο, καθώς ξαίρετε, δεν είναι πάντα πειστικές οι συνειθισμένες “σωστές κρίσεις”. Ερωτώ λοιπόν τον αναγνώστη: για ποιάν ύπαρξη του χαρτιού μιλείτε;

Αν υποθέτετε, πως υπάρχει έξω από μένα, πως ανήκει στο πλήθος

των αντικειμένων, που αποτελούν τα συστατικά μέρη του λεγόμενου εξωτερικού κόσμου, τότε θα σας θέσω ένα νέο ερώτημα: πώς μαθαίνετε την ύπαρξη των αντικειμένων αυτών; Τί σας εγγυάται για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου; Σας μιλούν γι' αυτόν οι εξωτερικές σας αισθήσεις, σας τον κάνουν πιστευτόν οι αισθήσεις σας: βλέπετε το χαρτί και φαύετε το γραφείο. Αυτό είναι έξω από κάθε αμφιβολία. Μα αυτό σημαίνει, ότι ουσιαστικά έχετε να κάμετε όχι με αντικείμενα, αλλά με αισθήματα και με τις παραστάσεις που αναπτύσσονται πάνω στη βάση των αισθημάτων. Συμπεραίνετε την ύπαρξη των αντικειμένων, στηριγμένοι μονάχα στα αισθήματα. Αλλά με τί θ' αποδειξέτε την ορθότητα παρόμοιου συμπεράσματος; Σεις νομίζετε, πως τα αντικείμενα είναι τα αίτια των αισθημάτων. Δεν εξετάζω κατά πόσο είναι αξιόπιστη η παράσταση, που έχετε σχηματίσει για το αίτιο γενικά. Θα σας παρακαλέσω μονάχα να μου εξηγήσετε, γιατί έχετε τόση πεποίθηση, πως το αίτιο των αισθημάτων σας βρίσκεται έξω από σας κι όχι μέσα σε σας. Είναι αλήθεια, ότι συνειθίσατε να χωρίζετε τα αισθήματά σας σε δυο κατηγορίες: 1) Εκείνα, που το αίτιό τους βρίσκεται μέσα σε σας και 2) εκείνα που προκαλούνται από εξωτερικά αντικείμενα. Μα ο χωρισμός αυτός γίνεται, μονάχα γιατί έτσι συνειθίσατε. Από πού ξέρετε, πως αυτός ο συνειθισμένος χωρισμός δεν είναι αποτέλεσμα, που βγαίνει από τις ιδιότητες του "εγώ" σας; Από πού ξέρετε, ότι το "εγώ" αυτό δεν παίρνει συνείδηση του εαυτού του, μονάχα όταν ασυνείδητα δημιουργή και αντιπαραθέτη στον εαυτό του, μέσα στον ίδιο τον εαυτό του, τον εξωτερικό κόσμο - το "όχι εγώ;" Εγώ νομίζω πιο πιθανό, ότι έτσι είναι πραγματικά και ότι δεν υπάρχει κανένας εξωτερικός κόσμος - κόσμος, που να βρίσκεται έξω από το "εγώ" μου. Όσο σας βλέπω ταραγμένους από τη "σοφιστεία" μου, εξακολουθώ να φιλοσοφώ. Αλλά τώρα πια αφήνω την άποψη του υποκειμενικού ιδεαλισμού, που περίφημος εκπρόσωπός του στάθηκε ο Φίχτε και γίνομαι σκεπτικιστής.

Ανοίγω το βιβλίο του Hume “Έρευνα για το ανθρώπινο λογικό” και σας διαβάζω το ακόλουθο απόσπασμα από το 17ο κεφάλαιο: “Βέβαια, το απλό φυσικό ένστικτο αναγκάζει τους ανθρώπους να πιστεύουν στις βεβαιώσεις των εξωτερικών τους οργάνων ... Οι άνθρωποι ακολουθούν το τυφλό αυτό και ισχυρό ένστικτο και πιστεύουν, πως τα εξωτερικά αντικείμενα είναι οι εικόνες, που παίρνουν από τις εξωτερικές αισθήσεις· δεν έχουν καμμιάν αμφιβολία, πως οι εικόνες αυτές είναι απεικόνιση των αντικειμένων αυτών. Αν όμως η φιλοσοφία ήθελε αποδείξει, ότι το ένστικτο δεν απατάει τους ανθρώπους, τότε θα έπεφτε μπροστά σε μια τεράστια δυσκολία. Μονάχα η πείρα μπορούσε να μάς δώσει μιαν ακλόνητη απόδειξη· αλλά “εδώ η πείρα σιωπάει και πρέπει να σιωπή”· Έχομε να κάνωμε μονάχα με παραστάσεις και ποτέ δεν θα βρεθούμε σε θέση να εξακριβώσωμε τη σχέση τους με τα αντικείμενα. Γι’ αυτό, κανένα στήριγμα δεν δίνει το λογικό μας για την αναγνώριση παρόμοιας σχέσης. Έννοείται, ότι μ’ αυτά δεν πρέπει να σκοτιζώμαστε. Όλοι οι τέτοιου είδους υπολογισμοί δεν είναι παρά ένα άκαρπο παιχνίδι του μυαλού. Ο ίδιος ο σκεπτικιστής θα τα έχανε, αν τον ερωτούσαν: τί θέλει ουσιαστικά, τί κατορθώνει με τα έξυπνα επιχειρήματά του; “Ο άνθρωπος πρέπει να ενεργή, να συμπεραίνει και να πιστεύη”, αν και δεν μπορεί μ’ όλες τις προσπάθειές του, να έχη αδιάσειστη πεποίθηση σχετικά με την τελική βασιμότητα των ενεργειών του και των συμπερασμάτων του. Στη φιλοσοφία όμως δεν πρέπει να παραβλέψωμε αυτή την αδυναμία. Πρέπει να ξέρωμε, ότι το πεδίο της προσίτης σε μάς γνώσης του κόσμου είναι περιωρισμένο σε πολύ στενά όρια. Καθώς βλέπετε, δεν είμαστε σε θέση να καταλάβωμε την αληθινή φύση της σχέσης αιτίου και αιτιατού ανάμεσα στο ένα φαινόμενο και στο άλλο. Χιλιάδες φορές είδαμε, πως η πέτρα πέφτει στη γη. Γι’ αυτό το λόγο πιστεύομε, πως πάντα θα πέφτη στη γη, όταν κανένα στήριγμα δεν αναχαιτίζει την πτώση της. Μα η πίστη μας αυτή δεν στηρίζεται παρά μονάχα πάνω στη συνήθεια. Δεν

την δημιουργεί το λογικό και δεν μπορεί να την κάμει υποχρεωτική. Δεν μάς δίνει καμμιάν εγγύηση, ότι ο λεγόμενος φυσικός νόμος είναι αμετάβλητος.

Ας προχωρήσουμε. Ας θυμηθούμε τη βασική θέση της φιλοσοφίας του Καντ, που δέχτηκε την επίδραση από το σκεπτικισμό του Hume. Έξω από μάς υπάρχουν κάποια αντικείμενα. Αλλά τί είδους αντικείμενα στην ακρίβεια, δεν ξαίρομε. Εμείς, πραγματικά, δεν έχουμε να κάμουμε, παρά μονάχα με τα δικά μας τα αισθήματα και με τις εικόνες των αντικειμένων, που παρουσιάζονται μέσα σε μας πάνω στη βάση των αισθημάτων. Αλλά το αίσθημα και, κατά συνέπεια, η εικόνα του αντικειμένου είναι η συνισταμένη από δυο δυνάμεις: από τις ιδιότητες των αντικειμένων, που προκαλούν σε μας μιαν ωρισμένη εντύπωση και από τις ιδιότητες εκείνου, που δέχεται τις εντυπώσεις αυτές, δηλαδή από τις ιδιότητες του “εγώ” μας, που τις συγκεντρώνει κατά ωρισμένο τρόπο, που τις απομακρύνει και τις συνδέει σύμφωνα με την ίδια του τη φύση. Τώρα απ’ αυτό μονάχα φαίνεται, πως οι παραστάσεις μας από τα αντικείμενα δεν μπορούν να είναι όμοιες με τα αντικείμενα, που τις προκαλούν, ότι άλλο πράγμα είναι οι παραστάσεις μας και άλλο τα αντικείμενα, όπως καθαυτά υπάρχουν. Αυτό όμως δεν είναι όλο. Είπαμε, ότι το “εγώ” μας συγκεντρώνει τις εντυπώσεις, που προκαλούνται, σε μας με τις εξωτερικές αισθήσεις (από τα απρόσιτα για μάς καθαυτά πράγματα) σύμφωνα με την ίδια του τη φύση. Αλλά πώς τις συγκεντρώνει, πώς τις απομονώνει και πώς τις συνδέει; Τα πράγματα τα βλέπομε σε χώρο. Αλλά έρχεται το ερώτημα: υπάρχει χώρος αυτός καθαυτός; Η πείρα δεν μπορεί ν’ απαντήσει ξεκάθαρα σ’ αυτή την ερώτηση. Όσο για το λογικό, και μόνη η υπόθεση πως υπάρχει χώρος έξω από μας και ανεξάρτητα από μας μπορεί να το φέρη σ’ αντιφατικά συμπεράσματα. Μένει να υποθέσωμε, ότι ο χώρος (όπως και ο χρόνος) δεν είναι παρά τρόπος της παρατήρησής μας (ή της νόησής μας, όπως εκφράζονται μερικοί Ρώσοι

συγγραφείς) και ότι, κατά συνέπεια, δεν έχει ολωσδιόλου καμιά σχέση με τα πράγματα καθαυτά (με τα νοούμενα). Από τις παραστάσεις ας περάσουμε στις έννοιες κι ας πάρουμε την έννοια του αιτίου. Είναι πολύ δυνατό να γελιώμαστε, όταν λέμε, ότι το φαινόμενο Α είναι το αίτιο του φαινομένου Β. Αλλά δεν γελιώμαστε, όταν λέμε γενικά, ότι ανάμεσα στα φαινόμενα υπάρχει σχέση αιτίου κι αιτιατού. Εξαφανίστε την έννοια του αιτίου και δεν θα μείνη παρά μονάχα το χάος των φαινομένων και μέσα σ' αυτό το χάος δεν θα καταλάβετε τίποτε. Μα εδώ ίσα-ίσα είναι το ζήτημα, ότι η εξαφάνιση της έννοιας αυτής δεν είναι δυνατή. Μάς είναι απαραίτητη, είναι μια από τις μορφές της νόησής μας. Δεν θα αναφέρουμε τις άλλες της μορφές. Περιοριζόμαστε μονάχα να τονίσουμε, ότι όλες οι άλλες μορφές της νόησης χάνουν αμέσως κάθε έννοια, σαν μορφές της νόησής μας, μόλις κάμουμε λόγο για τα πράγματα, που υπάρχουν καθαυτά, ανεξάρτητα από τη νόησή μας. Μ' άλλα λόγια, οι ονομαζόμενοι από μας φυσικοί νόμοι υπάρχουν μονάχα στον κόσμο των φαινομένων, που βρίσκεται στη συνειδήσή μας. Τα νοούμενα (πράγματα καθαυτά) δεν βρίσκονται διόλου κάτω από τους νόμους αυτούς.

Έτσι, στη διδασκαλία του Καντ για τον κόσμο των φαινομένων υπάρχουν δύο στοιχεία: 1) το υποκειμενικό ιδεαλιστικό στοιχείο: μορφή της παρατήρησής μας ή της νόησης - γενικά της γνώσης, 2) το πραγματικό στοιχείο: εκείνο το ακαθόριστο υλικό, που μάς δίνουν τα νοούμενα πράγματα και που δέχεται την επεξεργασία της συνειδήσής μας. Ο Καντ ονομάζει τη φιλοσοφία του υπερβατικό (transcendental) ιδεαλισμό. Αφού για τον κόσμο των νοουμένων δεν υπάρχει η έννοια της φυσικής αναγκαιότητας, αυτό τον κόσμο μπορεί, - όποιος θέλει, - να τον θεωρή κυριαρχία της απόλυτης ελευθερίας. Σ' αυτό τον κόσμο μπορούν να βρουν καταφύγιο όλα εκείνα τα φαντάσματα, - ο Θεός, η αθανασία της ψυχής, η ελευθερία της βούλησης, - που δεν συμβιβάζονται με την έννοια της νομοτέλειας. Ο Καντ, που πολέμησε τα φαντάσματα αυτά

στην “Κριτική του καθαρού λόγου”, καταθέτει μπροστά τους τα όπλα στην “Κριτική του πρακτικού λόγου”, δηλαδή εκεί, όπου πρόκειται για την πράξη κι όχι για την αφηρημένη παρατήρηση. Αυτός ο διαδισμός είναι η αχίλλεια φτέρνα του ιδεαλισμού. Επίσης η χρεωκοπία του φαίνεται ξεκάθαρα κι από την άποψη ακόμα των καντιανών αρχών.

Να λ.χ., τί είναι φαινόμενο κατά την αντίληψη της καντιανής φιλοσοφίας; Είναι η συνισταμένη από δυο παράγοντες:

1. Επενέργεια πάνω στο “εγώ” μας εκείνων των αντικειμένων (νοουμένων), που υπάρχουν έξω από μας (*) και που μάς είναι γνωστά όχι καθαυτά, αλλά μονάχα μέσα από τις εντυπώσεις, που προκαλούνται απ' αυτά.

2. Ιδιότητες του “εγώ” μας· το “εγώ” μας σύμφωνα με τις ιδιότητες αυτές επεξεργάζεται τις εντυπώσεις, που δέχεται από τα πράγματα καθαυτά.

Αν όμως το φαινόμενο προκαλείται από την επενέργεια, που κάνει πάνω σε μας το πράγμα καθαυτό, αυτό σημαίνει, ότι η ενέργεια αυτού του πράγματος είναι το αίτιο του φαινομένου. Όμως, - κατά τη διδασκαλία του ίδιου του Καντ, - η κατηγορία της αιτιότητας εφαρμόζεται μονάχα στα πλαίσια του κόσμου των φαινομένων και δεν εφαρμόζεται στα πράγματα καθαυτά. Απ' αυτή την ολοφάνερη αντίφαση, - που φάνηκε ακόμα στη γερμανική φιλοσοφική φιλολογία του τέλους του 18ου αιώνα, - δεν υπάρχουν παρά δυο τρόποι για διέξοδο: ή εξακολουθού-

(*) Στην § 32 του γνωστού έργου του Καντ “Prolegomen zu eine jeden Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können”, διαβάζομε: “Πραγματικά, αν τα αντικείμενα των εξωτερικών μας αισθήσεων τα θεωρούμε, όπως και πρέπει να τα θεωρούμε, απλά φαινόμενα, μ' αυτό αναγνωρίζομε, ότι στη βάση τους βρίσκεται το πράγμα καθαυτό, αν και δεν ξαίρομε τις ιδιότητές του, αλλά μονάχα τον τρόπο, που μ' αυτόν ενεργεί στις αισθήσεις μας.”

με να υποστηρίζω, ότι η κατηγορία της αιτιότητας δεν εφαρμόζεται στα πράγματα καθαυτά και, κατά συνέπεια, αρνούμαστε την αντίληψη, ότι το φαινόμενο προκαλείται από την επενέργεια, που κάνει πάνω σε μάς το πράγμα καθαυτό, ή εξακολουθούμε αυτή την αντίληψη να τη θεωρούμε σωστή και τότε αναγνωρίζουμε, πως η κατηγορία της αιτιότητας εφαρμόζεται στα πράγματα καθαυτά. Στην πρώτη περίπτωση τραβούμε ολόισα προς τον υποκειμενικόν ιδεαλισμό, γιατί αν το πράγμα καθαυτό δεν επενεργή πάνω σε μας, δεν ξαίρομε τίποτε για την ύπαρξή του και γι' αυτό, η παράστασή του θα πρέπει να κηρυχτή άχρηστη, δηλαδή περιττή για τη φιλοσοφία μας. Στη δεύτερη περίπτωση μπαίνουμε στο δρόμο του υλισμού, γιατί οι υλιστές ποτέ δεν υποστήριξαν, πως ξαίρουν κάποια πράγματα καθαυτά, δηλαδή ανεξάρτητα από την επενεργειά τους πάνω σε μας, αλλά υποστήριξαν μονάχα, ότι αυτά τα πράγματα τα ξαίρομε, ίσα-ίσα γιατί επενεργούν πάνω στα εξωτερικά όργανα των αισθήσεών μας και μάλιστα τα ξαίρομε ανάλογα με την επενεργειά τους αυτή. "Δεν μας είναι γνωστή ούτε η ουσία, ούτε η αληθινή φύση της ύλης, - λέγει ο Χόλμπαχ, - αν και από την επενεργειά της πάνω σε μας, μπορούμε να κρίνωμε για μερικές της ιδιότητες Για μάς ύλη είναι εκείνο, που έτσι ή αλλιώς επενεργεί πάνω στις αισθήσεις μας" (*). Αν ο Λάγκε στο έργο του "Ιστορία του υλισμού" έγραψε, ότι ο υλισμός παίρνει χοντροκομμένα τον κόσμο της αισθητικής αντίληψης για κόσμον των πραγματικών αντικειμένων, αυτό εξηγείται, γιατί ο Λάγκε "χοντροκομμένα" δεν κατάλαβε τον υλισμό. Μα οτιδήποτε κι αν γίνη, το ζήτη-

(*) Σ' αυτό το σημείο εκφράζεται πιο αποφασιστικά ο Ιωσήφ Πρίστλεϋ (Βλ. λ.χ. το έργο του "Disquisition, relating to Matter and spirit", vol. I, second edition, Birmingham MDCCLXXXII, p. 134). Είναι αλήθεια, ότι σύμφωνα με το πνεύμα της ποικιλομορφίας του υλισμού, - που πλησιάζει στην "ενεργητική" του Ostwald, - ο Πρίστλεϋ πηγαίνει πάρα πολύ μακριά. Αυτό όμως εδώ μάς είναι αδιάφορο.

μα, αν είναι δυνατή η γνώση του εξωτερικού κόσμου, και στις δυο περιπτώσεις που ανάφερα μπορεί να λυθή θετικά. Πραγματικά, αν παραδεχτούμε την άποψη του υποκειμενικού ιδεαλισμού, είναι ολοφάνερο, ότι το εγώ μας είναι ικανό να γνωρίσει το όχι-εγώ, που αυτό το ίδιο το εγώ μας το δημιουργεί. Κι αν προτιμήσωμε να γίνωμε υλιστές, τότε με λίγη σκέψη θ' αναγκαστούμε να φτάσωμε στη βεβαιότητα, ότι, αν εμείς, - χάρη στην επενέργεια πάνω σε μας των πραγμάτων καθαυτά, - γνωρίζομε μερικές ιδιότητες των πραγμάτων αυτών, τότε, ενάντια στη γνώμη του Χόλμπαχ ως ένα κάποιο βαθμό γνωρίζομε και τη φύση τους, αφού η φύση των πραγμάτων φανερώνεται ίσα-ίσα μέσα στις ιδιότητές τους. Συνειθίζομε να ξεχωρίζομε σαν αντίθετα τη φύση από τις ιδιότητες. Αυτό δεν στέκεται καθόλου. Ανάμεσα στ' άλλα αυτός ο ξεχωρισμός έφερε τη θεωρία της γνώσης στο σχολαστικό χάος· μέσα σ' αυτό αποπλανήθηκε ο Καντ και μέσα σ' αυτό εξακολουθούν να χάνωνται περιπλανημένοι όλοι οι σημερινοί αντίπαλοι του υλισμού. Ο Γκαίτε με το ένστικτο του μεγαλοφάνταστου ποιητή και σοφού, καλύτερα από τον "υπερβατικόν ιδεαλισμό" του Καντ και μάλιστα καλύτερα από τον υλιστή Χόλμπαχ κατάλαβε πού είναι η αλήθεια και είπε:

Nichts ist innen, Nichts ist draussen,
Denn was innen, das ist aussen
So ergreift ohne Säumniss
Heilig öffenthiche Geheimniss ...
Τίποτα δεν είναι μέσα, τίποτα δεν είναι απέξω,
Γιατί ό,τι είναι μέσα, αυτό είναι έξω,
Έτσι καταλαβαίνετε αμέσως
Το υπέρτερο μυστικό του κόσμου!

Στις λίγες αυτές γραμμές περικλείεται, μπορούμε να πούμε, όλη η

υλιστική θεωρία της γνώσης. Μα ούτε τα λόγια αυτά, ούτε την υλιστική θεωρία δεν μπορούν μέχρι σήμερα να καταλάβουν οι σχολαστικοί εκείνοι, που επιμένουν, πως είναι αδύνατη η γνώση του εξωτερικού κόσμου.

Ο Χέγκελ πολύ καθαρά φανέρωσε το λογικό, - ή αν προτιμάτε το γνωσιολογικό, - λάθος, που βρίσκεται στη βάση όλων των συλλογισμών, που καταλήγουν στο συμπέρασμα, ότι τα πράγματα καθαυτά είναι απρόσιτα στη γνώση μας. Εμείς πραγματικά δεν έχουμε τη δυνατότητα ν' απαντήσωμε στην ερώτηση: τί είναι πράγμα καθαυτό. Και δεν έχουμε αυτή τη δυνατότητα για τον απλούστατο λόγο: η ερώτηση "τί είναι;" υποθέτει, πως ένα δεδομένο πράγμα έχει ιδιότητες, που πρέπει να υποδειχτούν· η ερώτηση αυτή έχει κάποιαν έννοια μονάχα, μα μονάχα μ' αυτή την υπόθεση. Μα ο "philosophical people", που επιμένει, πως δεν είναι δυνατή η γνώση των πραγμάτων καθαυτά, κάνει αφαίρεση από πριν όλων των ιδιοτήτων του πράγματος. Μ' αυτή την αφαίρεση η ερώτηση γίνεται ανόητη, λοιπόν και η απάντηση αδύνατη.

Ο καντιανός υπερβατικός ιδεαλισμός, - λέγει ο Χέγκελ - "φέρει στη συνείδηση όλες τις ιδιότητες, που έχουν τα πράγματα τόσο κατά τη μορφή, όσο και κατά το περιεχόμενό τους. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη είναι ολοφάνερο, ότι μονάχα από μένα τον ίδιο (δηλαδή μονάχα από το υποκείμενο) εξαρτιέται αν το φύλλο του δένδρου θα μού φαίνεται πράσινο κι όχι μαύρο, η ζάχαρη γλυκεία κι όχι πικρή, ότι, όταν τα ρολόγια χτυπούν δυο, καταλαβαίνω τα χτυπήματά τους με τη σειρά κι όχι ταυτόχρονα και ότι δεν θεωρώ το πρώτο χτύπημα, ούτε αίτιο, ούτε αποτέλεσμα του δεύτερου" κ.τ.λ. (Wissenschaft der Logik, I Band, I Abt. S 55. II Abth. S. 150. Ο Πρίστλεϋ στα "Disquisitions" καθώς και στην πολεμική του με τον Πράϊς, πριν από τον Χέγκελ, διατύπωσε πολλές παρατηρήσεις, πολύ σωστές, για το τί πρέπει στην ακρίβεια να εννοούμε με τη λέξη: γνώση).

Παρακαλώ όμως, μπορεί ν' απαντήσει ο αναγνώστης, μήπως το χρώμα ή ο ήχος δεν είναι κάτι ολότελα υποκειμενικό; Κατά τί μοιάζει το αίσθημα του ήχου ή του χρώματος με το είδος της σχετικής κίνησης, που προκαλεί αυτό το αίσθημα, όπως μάς διδάσκει η σύγχρονη φυσική; Βέβαια δεν μοιάζει. Αλλά αν το σίδηρο κάτω από διαφορετικές θερμοκρασίες έχει διαφορετικό χρώμα, αυτό γίνεται από αντικειμενικά αίτια, που δεν έχουν σχέση με τις ιδιότητες της "πνευματικής" μου οργάνωσης. Ο διάσημος φυσιολόγος μας Σετσένωφ είχε πολύ μεγάλο δίκιο όταν έγραφε, ότι "σε κάθε αισθητή σε μας δόνηση ή μεταβίβαση ήχου με ωρισμένη δύναμη, με ωρισμένο ύψος και μήκος υπάρχει αντίστοιχα στην πραγματικότητα μια ολότελα καθορισμένη παραλλαγή της ηχητικής κίνησης. Ο ήχος και το χρώμα, σαν αισθήματα, είναι προϊόντα του ανθρώπινου οργανισμού. Αλλά οι πηγές των μορφών και των κινήσεων, που εμείς αιστανόμαστε και οι πηγές κάθε μετατοπισμού των ήχων, που εμείς ακούμε, βρίσκονται έξω από μας, μέσα στην πραγματικότητα. ("Η αντικειμενική σκέψη κι η πραγματικότητα"). Ο Σετσένωφ προσθέτει: "Όποιαδήποτε κι αν είναι τα αντικείμενα καθαυτά, ανεξάρτητα από τη συνειδήσή μας, - ας παραδεχτούμε, πως οι εντυπώσεις, που έχουμε απ' αυτά δεν είναι παρά υποθετικά σημεία, - όμως, σε κάθε περίπτωση αισθητής σε μάς ομοιότητας ή διαφοράς των σημείων αυτών, υπάρχει μια αντίστοιχη πραγματική ομοιότητα ή διαφορά. Μ' άλλα λόγια οι ομοιότητες κι οι διαφορές, που βρίσκει ο άνθρωπος ανάμεσα στα αισθητά αντικείμενα είναι ομοιότητες και διαφορές πραγματικές" (id.). Κι αυτό είναι σωστό. Πρέπει μονάχα να σημειώσωμε, πως ο Σετσένωφ δεν μιλάει με μεγάλη ακρίβεια. Αφού παραδέχεται, πως οι εντυπώσεις δεν είναι παρά υποθετικά σημεία από τα πράγματα καθαυτά θα πη πως αναγνωρίζει, ότι τα πράγματα καθαυτά έχουν κάποια "μορφή", άγνωστη σε μας, απρόσιτη στη συνειδήσή μας. Όμως κι η "μορφή" ακόμα είναι κι αυτή αποτέλεσμα της επενέργειας, που ασκούν πάνω μας τα πράγματα

καθαυτά: έξω από αυτή την επενέργεια, τα πράγματα καθαυτά δεν έχουν καμμιάν άλλη μορφή. Γι' αυτό, αν αντιπαραθέτη κανείς τη "μορφή" τους - όπως υπάρχει στη συνείδησή μας - σ' εκείνη τη "μορφή" τους, που δήθεν έχουν στην πραγματικότητα, σημαίνει πως δεν έχει αντίληψη της έννοιας, που συνδέεται με τη λέξη: μορφή. Πάνω σε μια τέτοια ανακρίβεια τερμινολογίας στηρίζεται, όπως είπαμε, όλος ο "γνωσιολογικός" σχολαστικισμός του καντιανισμού. Ξαίρω, ότι ο Σετσένωφ δεν κλίνει προς αυτό το σχολαστικισμό. Το έχω πη κιόλας, ότι η γνωσιολογική θεωρία του είναι ολότελα σωστή. Νομίζω όμως, πως δεν πρέπει να κάνουμε στους φιλοσοφικούς αντιπάλους μας τέτοιες τερμινολογικές παραχωρήσεις, που μάς εμποδίζουν να εκφράζουμε με ακρίβεια τις ίδιες μας τις σκέψεις. Κάνω την επιφύλαξη αυτή, γιατί σε μια μου σημείωση στην πρώτη έκδοση της μετάφρασής μου της μπροσούρας αυτής του Έγκελς δεν είχα εκφραστή με μεγάλη ακρίβεια: ύστερα αιστάνθηκα όλες τις συνέπειες, που έχει μια τέτοια ανακρίβεια.

Έτσι λοιπόν, τα πράγματα καθαυτά δεν έχουν καμμιά "μορφή". Η "μορφή" τους δεν υπάρχει παρά μονάχα στη συνείδηση των υποκειμένων, που δέχονται την ενέργειά τους. Τώρα έρχεται το ερώτημα: και ποιά είναι τα υποκείμενα αυτά; Οι άνθρωποι; Όχι, όχι μονάχα οι άνθρωποι, αλλά κι όλοι εκείνοι οι οργανισμοί, που χάρη σ' ωρισμένες ιδιότητες της κατασκευής τους, έχουν τη δυνατότητα να "αιστάνονται" έτσι ή αλλιώς τον εξωτερικό κόσμο. Μα η κατασκευή των οργανισμών αυτών δεν είναι η ίδια, γι' αυτό κι ο εξωτερικός κόσμος δεν έχει για όλους την ίδια "μορφή": δεν ξαίρω πώς "αιστάνεται" ο σάλιαγκος, αλλά είμαι βέβαιος, ότι "αιστάνεται" όχι έτσι, όπως οι άνθρωποι. Απ' αυτό όμως δεν βγαίνει το συμπέρασμα, ότι οι ιδιότητες του εξωτερικού κόσμου έχουν μονάχα υποκειμενική σημασία. Καθόλου μάλιστα! Αν ο άνθρωπος κι ο σάλιαγκος ξεκινούνε από το σημείο Α προς το σημείο Β τότε και για τον άνθρωπο και για το σάλιαγκο, η συντομότερη απόσταση ανάμε-

σα στα δυο αυτά σημεία είναι η ευθεία γραμμή: αν βάδιζαν κι οι δυο αυτοί οργανισμοί πάνω σε τεθλασμένη γραμμή, τότε θα ήτανε αναγκασμένοι να καταναλώσουν περισσότερη εργασία για τη μετακίνησή τους. Δηλαδή, οι ιδιότητες το χώρου έχουν επίσης αντικειμενική σημασία, αν και παρουσιάζονται με διαφορετικό τρόπο σ' οργανισμούς, που βρίσκονται σε διαφορετική βαθμίδα εξέλιξης.

Αυτό όμως δεν είναι όλο. Τί είναι για μένα ο σάλιαγκος; Είναι απλούστατα ένα μέρος του εξωτερικού κόσμου, που επενεργεί πάνω μου κατά ωρισμένο τρόπο. Ο τρόπος αυτός εξαρτιέται από τον οργανισμό μου. Λοιπόν, αν παραδεχτώ, ότι ο σάλιαγκος έτσι ή αλλιώς "αισθάνεται" τον εξωτερικό κόσμο, τότε είμαι υποχρεωμένος ν' αναγνωρίσω, ότι ο εξωτερικός κόσμος παρουσιάζεται στο σάλιαγκο με τη "μορφή", που καθορίζεται από τις ιδιότητες αυτού του πραγματικού κόσμου. Έτσι, η σχέση του αντικειμένου προς το υποκείμενο, η σχέση τού είναι προς τη νόηση, αυτό το, - όπως λέγει ο Έγκελς, - βασικό ζήτημα της νεώτερης φιλοσοφίας μάς παρουσιάζεται μ' ένα ολότελα νέο φως. Ο ξεχωρισμός του υποκειμένου από το αντικείμενο εξαφανίζεται: το υποκείμενο γίνεται και αντικείμενο, η ύλη (θυμηθήτε τον ορισμό του Χόλμπαχ: "για μάς ύλη είναι εκείνο, που κατά τον έναν ή άλλο τρόπο επενεργεί πάνω στις αισθήσεις μας") παρουσιάζεται κάτω από ωρισμένες συνθήκες προικισμένη με συνείδηση. Αυτό είναι καθαρότατος υλισμός, μα είναι και η μόνη οπωσδήποτε ικανοποιητική και χωρίς αντίφαση προς την επιστήμη απάντηση στο ζήτημα για τις σχέσεις του υποκειμένου προς το αντικείμενο.

Προχωρούμε. Ο Καντ τη γνωσιολογική θεωρία του δεν την σχετίζει καθόλου με την εξελικτική θεωρία, ενώ η θεωρία αυτή κυριαρχεί στη σημερινή επιστήμη και στη στερέωσή της κι ο ίδιος βοήθησε με το έργο του "Allgemeine Theorie und Geschichte des Himmels". Αυτή η μεγάλη έλλειψη, που μπορεί να εξηγηθή βέβαια από την τότε κατάσταση της

βιολογίας, αναγνωρίζεται σήμερα καθαρά κι από τους λίγους βιολόγους, που εκτιμούν πάρα πολύ την καντιανή φιλοσοφία. Για παράδειγμα θα αναφέρω το σπουδαίο άρθρο του καθηγητή Ρέινκε “Kants Erkenntnirs lehre und die moderne Biologie” στο “Deutsche Rundschau” (Ιούλιος 1904). Ο Ρέινκε βρίσκει, ότι η σύγχρονη φυσική επιστήμη και ειδικά η βιολογία δεν συμβιβάζεται με την καντιανή διδασκαλία για τις a priori ιδιότητες του ανθρώπινου “λογικού”.

Καθώς ξαίρομε, ο Καντ λέγει ότι η κατηγορία (λογική κατηγορία, έννοια) της αιτιότητας δεν εφαρμόζεται στα πράγματα καθαυτά, αλλά μονάχα στα φαινόμενα. Το λογικό είναι εκείνο, που φέρνει την αιτιότητα στον κόσμο των φαινομένων, γιατί αυτή είναι a priori ιδιότητα του ανθρώπινου λογικού. Γενικά, κατά τον Καντ, το λογικό είναι η πηγή κάθε τάξης μέσα στη φύση, αφού το λογικό υπαγορεύει στη φύση τους νόμους της. Αυτό ίσα-ίσα αναγκάζει τον Ρέινκε να ερωτήσει: “Υπάρχει λοιπόν τέτοιο a priori”; Κι απαντάει ο ίδιος: “Ο άνθρωπος αμέσως μόλις γεννηθή και, κατά συνέπεια, πριν από κάθε πείρα είναι υποχρεωμένος από τις ιδιότητες του λογικού του να σκέφτεται σύμφωνα με την κατηγορία της αιτιότητας και να έχη αντίληψη των φαινομένων σε χρόνο και σε χώρο. (Ο Ρέινκε και το χρόνο και το χώρο τα ονομάζει επίσης κατηγορίες. Αυτό δεν είναι γραφικό λάθος, αλλά ιδιόρρυθμη αντίληψη της διδασκαλίας για τις κατηγορίες. Για την αντίληψη αυτή δεν θ’ ασχοληθώ εδώ). Αλλά ο άνθρωπος είναι επίσης αναγκασμένος από αυτές τις ιδιότητες του οργανισμού του ν’ αναπνέη, να κινείται, να τρώγη κ.λπ. Αφού ο άνθρωπος είναι ένα μέρος της φύσης, βρίσκεται κι αυτός κάτω από το μεγάλο της νόμο, κάτω από το νόμο της προσαρμογής προς τους όρους της ύπαρξής του. Και θα ήταν ολότελα ανόητο να σκεφτούμε, ότι ο νόμος αυτός υπαγορεύεται στη φύση από το λογικό μας. Αλλά κάτω απ’ αυτό το νόμο βρίσκονται επίσης κι οι πνευματικές ιδιότητες των οργανισμών, που κι αυτές άλλωστε αναφέρονται στη φύση κι αναπτύσ-

σονται μαζί με την ανάπτυξη του οργανισμού. Όλες οι μορφές προσαρμογής του οργανισμού προς το περιβάλλον - πνεύμονες, βρόγχοι κ.λπ. - δίνονται στον οργανισμό επίσης a priori, όπως κι οι μορφές της νόησης. Και τις δυο αυτές ομάδες των ιδιοτήτων ο οργανισμός τις αποχτάει κληρονομικά από τα πρώτα κύτταρα. Κι οι δυο αυτές ομάδες αναπτύσσονται έπειτα ανάλογα με την ανάπτυξη του οργανισμού. Η διαφορά είναι μονάχα, ότι οι ιδιότητες αυτές είναι ολότελά απαρατήρητες στα πρώτα κύτταρα. Αν θέσωμε το ερώτημα, πώς ένα ωρισμένο είδος ζώων απόκτησε τις ιδιότητες αυτές, για ν' απαντήσωμε πρέπει να στραφούμε προς την ιστορία της εξέλιξης της γης. Αλλά αν πάρωμε ένα ξεχωριστό άτομο, - τον άνθρωπο ή ένα άλλο ζώο, - τότε όλες οι ιδιότητές του, τόσο οι φυσικές, όσο κι οι πνευματικές τού έχουν δοθή a priori”.

Έτσι σκέφτεται ο Ρέϊνκε. Οι συλλογισμοί αυτοί είναι σπουδαίοι και σωστοί. Αλλά σ' αυτόν το a priori του Καντ παίρνει ολωσδιόλου καινούργια μορφή. Κι είναι ζήτημα αν ο ίδιος ο Καντ θα επιδοκίμαζε τον Ρέϊνκε. Αρκεί να πούμε, ότι ο Ρέϊνκε δεν παραδέχεται, πως ο χρόνος, ο χώρος και η αιτιότητα έχουν αποκλειστικά υποκειμενικό χαρακτήρα. Το αντίθετο. “Αφού οι πνευματικές μορφές προσαρμόζονται ανάλογα με τις σωματικές μορφές συμπεραίνω, - λέγει αυτός, - ότι οι a priori νόμοι της νόησης δεν θα υπήρχαν καθόλου, αν ... αντιστοιχούσαν στις έξω από μας πραγματικότητες”. Αυτό είναι ολωσδιόλου υλιστικό, αν και ο Ρέϊνκε, ένας από τους στυλοβάτες του σύγχρονου νεοβιταλισμού, δεν είναι καθόλου υλιστής. Κι είναι ολοφάνερο, ότι οι σημερινοί νεοκαντιανοί, όπως ο Κόγκεν, ο Λάσσιβιτς ή ακόμα ο Ριλ δεν θα συμφωνήσουν με όσα λέγει ο Ρέϊνκε για το a priori.

Οπωσδήποτε όμως η σύγχρονη βιολογία δεν τους αφήνει ήσυχους.

“Δεν ξαίρω, - λέγει κάποιος άλλος Γερμανός συγγραφέας, - πώς συμβιβάζουν την εξελικτική θεωρία οι φιλόσοφοι εκείνοι, που υποστηρίζουν την καντιανή θεωρία της γνώσης. Για τον Καντ η ανθρώπινη ψυχή

ήταν ένα δεδομένο, που τα στοιχεία του αποτελούσαν αμετάβλητο μέγεθος. Γι' αυτόν το ζήτημα ήταν, πώς να καθοριστούν οι α priori ιδιότητες της ψυχής και να ιδούμε ύστερα απ' αυτό ποιές είναι οι υπόλοιπες ιδιότητές της, κι όχι πώς να δείξουμε την καταγωγή των ιδιοτήτων αυτών. Αλλά αν ξεκινήσουμε από το αξίωμα, ότι ο άνθρωπος αναπτύχτηκε από ένα σωρό πρωτοπλάσματα, τότε πρέπει από τις στοιχειώδεις ζωϊκές εκδηλώσεις των κυττάρων να βγάλουμε ίσα-ίσα εκείνο, που για τον Καντ ήταν η βάση ... όλου του κόσμου των φαινομένων". (Ph Beck, "Die Nachahmung und ihre Bedeutung für Psychologie und Völkerkunde" Leipzig, 1904, S 33). Μα όλο το ζήτημα βρίσκεται σ' αυτό, ότι οι καντιανοί μέχρι σήμερα ούτε σκέφτηκαν καθόλου, αν η γνωσιολογική τους θεωρία συμφωνάει με την εξελικτική θεωρία, και μάλιστα απορούσαν πολύ, όταν κανένας τούς πρότεινε να σκεφτούν πάνω σ' αυτό.

Θυμούμαι πόσο περιφρονητικά σήκωναν τους ώμους οι φίλοι μου καντιανοί, όταν εγώ, φιλονικώντας με τον Κόνραντ Σμιθ, έβγαζα ενάντια στον Καντ τα ίδια συμπεράσματα, που βγάζει τώρα ο Φ. Μπεκ στο απόσπασμα, που ανάφερα πιο πάνω. Μα η αλήθεια νικάει, και σήμερα ένας τέτοιος, αδιόρθωτος μπορούμε να πούμε, καντιανός σαν το Βίντελμπαντ, αναγκάστηκε να ερωτήσει τον εαυτό του, αν μπορεί κανένας να παραδεχτή τη "φαινομενικότητα" του χρόνου (die phänomenalität der Zeit), όταν παραδέχεται τη θεωρία της εξέλιξης (βλ. το άρθρο του "Nach hundert Jahren" στη συλλογή "Zu Kant Gedächtniss" Berlin, 1904, S. S. 17-18). Ο Βίντελμπαντ βρίσκει, πως στο σημείο αυτό η επιστήμη θέτει μπροστά στον καντιανισμό "ένα δύσκολο πρόβλημα". Στην περίπτωση όμως αυτή το πρόβλημα δεν είναι δύσκολο, αλλά απλούστατα άλυτο.

Η εξέλιξη πραγματοποιείται στο χρόνο. Κατά τον Καντ όμως ο χρόνος δεν είναι παρά υποκειμενική μορφή παρατήρησης. Αν παραδεχτώ τη φιλοσοφία του Καντ, δεν μπορώ, χωρίς ν' αντιφάσκω με τον εαυτό μου,

να μιλώ για εκείνο, που υπήρξε πριν από μένα. Δεν μπορώ να μιλώ για εκείνο, που υπήρξε, όταν δεν υπήρχα εγώ και, κατά συνέπεια, όταν δεν υπήρχαν και οι μορφές της παρατήρησής μου: ο χώρος και ο χρόνος. Είναι αλήθεια, ότι απ' αυτή τη δυσκολία προσπάθησαν να βγουν οι μαθητές του Καντ. Αυτοί υπόδειξαν, ότι ο Καντ δεν εννοούσε τις μορφές παρατήρησης και νόησης ενός ξεχωριστού ανθρώπου, αλλά της ανθρωπότητας ολόκληρης. Μα η υπόδειξη αυτή χωρίς να βοηθή καθόλου, δημιουργεί νέες δυσκολίες. Πρώτα-πρώτα, πρέπει να παραδεχτώ ένα από τα δύο: ή ότι οι άλλοι άνθρωποι δεν υπάρχουν παρά μονάχα στη συνείδησή μου - και στην περίπτωση αυτή, οι άλλοι άνθρωποι δεν υπήρχαν πριν από μένα και δεν θα υπάρχουν μετά το θάνατό μου - ή ότι υπάρχουν έξω από μένα κι ανεξάρτητα από τη συνείδησή μου - και τότε η ιδέα για την ύπαρξή τους πριν από μένα κι ύστερα από μένα δεν περικλείνει τίποτε το αντιφατικό. Τώρα όμως εμφανίζονται για την καντιανή φιλοσοφία νέες ακατανίκητες δυσκολίες. Αν οι άνθρωποι υπάρχουν "έξω από μένα", αυτό ίσα-ίσα το "έξω από μένα" είναι εκείνο, που χάρη στην κατασκευή του εγκεφάλου μου, μού παρουσιάζεται σαν χώρος. Όστε ο χώρος δεν είναι μονάχα υποκειμενική μορφή παρατήρησης, αλλά και σ' αυτή τη μορφή βρίσκεται αντίστοιχα κάποιο αντικειμενικό πράγμα "καθαυτό" ("an sich"). Αν οι άνθρωποι ζούσαν πριν από μένα και αν θα ζουν ύστερα από μένα, τότε, καθώς φαίνεται, σ' αυτά τα "πριν από μένα" και "ύστερα από μένα" αντιστοιχεί πάλι κάποιο πράγμα "καθαυτό", που δεν είναι εξαρτημένο από τη συνείδησή μου, αλλά έχει μονάχα κάποιαν αντανάκλαση στη συνείδησή μου με τη μορφή του χρόνου. Όστε και ο χρόνος δεν είναι μονάχα υποκειμενικός. Τέλος, αν οι άνθρωποι υπάρχουν έξω από μένα, τότε ανήκουν κι αυτοί στον αριθμό των πραγμάτων καθαυτά, που για τη δυνατότητα της γνώσης τους, εμείς οι υλιστές φιλονικούσαμε με τους καντιανούς. Και αν οι ενέργειες των άλλων ανθρώπων είναι ικανές με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να επηρεά-

ζουν τη δράση μου, και αν η δράση μου είναι ικανή να επηρεάξει τις ενέργειές τους, - πράγμα, που αναπόφευκτα πρέπει να το παραδεχτή όποιος αναγνωρίζει, ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες κι η ανάπτυξη των πολιτισμών τους δεν υπάρχει μονάχα στη συνείδησή του, - τότε η κατηγορία της αιτιότητας εφαρμόζεται στον εξωτερικό κόσμο, που πραγματικά υπάρχει, δηλαδή στον κόσμο των νοουμένων, των πραγμάτων καθαυτά. Με λίγα λόγια, άλλη διέξοδος δεν υπάρχει: ή υποκειμενικός ιδεαλισμός, που οδηγεί λογικά στο σολιπσισμό (δηλ. στην αναγνώριση, ότι οι άλλοι άνθρωποι δεν υπάρχουν παρά μονάχα στη συνείδησή μου) ή η άρνηση των καντιανών αρχών, - άρνηση, που λογικά συμπληρωμένη περνάει στην άποψη του υλισμού, όπως το έδειξε και κατά τη φιλονικία μου με τον Κόνραντ Σμιθ.

Ας προχωρήσωμε ακόμα. Ας μεταφερθούμε νοητικά στην εποχή, που πάνω στη γη υπήρχαν μονάχα οι πολύ απομακρυσμένοι πρόγονοι του ανθρώπου, λ.χ. στη δευτερογενή εποχή. Έρχεται το ερώτημα: τί γινόνταν τότε με το χώρο, το χρόνο και την αιτιότητα; Ποιοί είχαν τότε τις υποκειμενικές μορφές; Υπήρχαν υποκειμενικές μορφές στους ιχθυόσαυρους; Και ποιό λογικό υπαγόρευε τότε τους νόμους του στη φύση; Το λογικό του αρχαιοπτέρυγα; Σ' αυτά τα ερωτήματα η φιλοσοφία του Καντ δεν μπορεί ν' απαντήσει. Και πρέπει ν' απορριφθή σαν ολότελα ασυμβίβαστη με τη σύγχρονη επιστήμη.

Ο ιδεαλισμός λέγει: χωρίς υποκείμενο δεν υπάρχει αντικείμενο. Η ιστορία της γης μάς δείχνει, ότι το αντικείμενο υπήρχε πολύ πριν εμφανιστή το υποκείμενο, δηλαδή πολύ πριν εμφανιστούν οργανισμοί, που είναι προικισμένοι σε αισθητό βαθμό με συνείδηση. Ο ιδεαλιστής λέγει: το λογικό υπαγορεύει στη φύση τους νόμους της. Η ιστορία του οργανικού κόσμου δείχνει, ότι το "λογικό" εμφανίστηκε μονάχα σε μιαν υψηλή βαθμίδα στην κλίμακα της εξέλιξης. Κι αφού η εξέλιξη αυτή δεν μπορεί να εξηγηθή παρά μονάχα με τους φυσικούς νόμους, βγαίνει το συμπέρα-

σμα, ότι η φύση υπαγόρευσε τους νόμους στο λογικό. Η θεωρία της εξέλιξης φανερώνει την αλήθεια του υλισμού.

Η ιστορία της ανθρωπότητας είναι ειδική περίπτωση της εξέλιξης γενικά. Γι' αυτό, και σ' όσα είπα έως τώρα περιλαμβάνεται η απάντηση στο ερώτημα, αν μπορεί να συνδεθεί η διδασκαλία του Καντ με την υλιστική εξήγηση της ιστορίας. Βέβαια ο εκλεκτικός μέσα στο μυαλό του μπορεί να τα συνδέη όλα. Με τη βοήθεια της εκλεκτικής σκέψης μπορεί να συνδεθεί ο Μαρξ όχι μονάχα με τον Καντ, αλλά και με τους μεσαιωνικούς "ρεαλιστές". Οι άνθρωποι όμως, που σκέφτονται χωρίς ασυνέπειες, την παράνομη συμβίωση του Μαρξ με τη φιλοσοφία του Καντ πρέπει να τη θεωρούν σαν κάτι κυριολεκτικά τερατώδικο.

Ο Καντ στην "Κριτική του πρακτικού λόγου" είπε, ότι η μεγαλύτερη υποχρέωση του φιλοσόφου είναι η συνέπεια. Μα αυτό είναι ίσα-ίσα εκείνο, που βρίσκεται σπανιότερα απ' όλα. Η παρατήρησή του αυτή μάς έρχεται άθελα στο νου, τόσο αναφορικά μ' αυτόν τον ίδιο, όσο και αναφορικά με εκείνους τους τεχνίτες της φιλοσοφίας, που θέλουν να τον ενώσουν με τον Μαρξ.

Οι "κριτικοί του Μαρξ", - και μέσα σ' αυτούς ο Κόνραντ, που αναφέραμε πιο πάνω, - φώναξαν πολύ και δυνατά, ότι τάχα ο Έγκελς φάνηκε ολότελα ανίκανος ν' αντιληφθή τον Καντ, όταν είπε, ότι η διδασκαλία για τη μη δυνατότητα της γνώσης ανατρέπεται κυριώτατα από την πείρα και τη βιομηχανία. Πραγματικά ο Έγκελς είχε ολότελα δίκιο. Κάθε πείρα και κάθε παραγωγική δράση του ανθρώπου αντιπροσωπεύει μian ενεργητική του σχέση προς τον εξωτερικό κόσμο, είναι μια προμελετημένη πρόκληση ωρισμένων φαινομένων. Το πράγμα καθαυτό επενεργεί πάνω σε μένα. Καρπός της επενέργειας αυτής είναι το φαινόμενο. (Ο Καντ λέγει: το φαινόμενο είναι μια πληροφορία, που έρχεται από το καθαυτό πράγμα). Γι' αυτό, όταν πειραματίζωμαι ή απασχολούμαι στην παραγωγή κάποιου φαινομένου, αναγκάζω το πράγμα καθαυτό να "πλη-

ροφορήση” το “εγώ” μου κατά έναν τρόπο, που έχω καθορίσει από πριν. Κατά συνέπεια, ξαίρω μερικές τουλάχιστον από τις ιδιότητές του και μάλιστα εκείνες τις ιδιότητες, που μ’ αυτές το βάζω να ενεργήσει. Μα αυτό δεν είναι ακόμα όλο. Βάζοντας το πράγμα αυτό να ενεργήσει κατά έναν τρόπο γνωστό σε μένα, γίνομαι γι’ αυτό το πράγμα αίτιο. Ο Καντ όμως λέγει, ότι η κατηγορία της αιτιότητας δεν έχει καμιά σχέση με τα “πράγματα καθαυτά”. Εδώ λοιπόν η πείρα τον ανασκευάζει περισσότερο από όσο ανασκευάζε ο ίδιος τον εαυτό του, όταν έλεγε, πως η κατηγορία της αιτιότητας αναφέρεται μονάχα στα φαινόμενα (κι όχι στα πράγματα καθαυτά), ενώ ταυτόχρονα υποστήριζε, ότι το πράγμα “καθαυτό” επενεργεί πάνω στο “εγώ” μας, δηλαδή είναι το “αίτιο” των φαινομένων. Απ’ αυτό όμως πάλι βγαίνει το συμπέρασμα, ότι είχε λάθος ο Καντ, όταν έλεγε, πως οι “μορφές της νόησής μας” (δηλαδή οι κατηγορίες ή οι “βασικές έννοιες του λογικού”, λ.χ. η αιτιότητα, η αλληλεπίδραση, η ύπαρξη, η αναγκαιότητα) είναι μονάχα “μορφές a priori”, δηλαδή ότι τα πράγματα καθαυτά δεν βρίσκονται κάτω από τη σχέση αιτίου και αιτιατού, κάτω από την αλληλεπίδραση κ.λπ. Στην πραγματικότητα οι βασικές μορφές της νόησής μας όχι μονάχα αντιστοιχούν σ’ εκείνες τις σχέσεις, που υπάρχουν ανάμεσα στα πράγματα καθαυτά, αλλά και δεν μπορούν να μην αντιστοιχούν σ’ αυτές, γιατί αλλιώς θα ήταν αδύνατη η ύπαρξή μας γενικά και, κατά συνέπεια, δεν θα υπήρχαν κι οι “μορφές της νόησής μας”. Είναι αλήθεια, πως μπορούμε να γελαστούμε, όταν ερευνούμε τις βασικές αυτές μορφές, μπορούμε να πάρουμε για κατηγορία κάτι, που δεν είναι καθόλου κατηγορία. Αλλά το ζήτημα αυτό είναι άλλο και δεν έχει άμεση σχέση μ’ αυτό, που μάς απασχολεί. Σχετικά μ’ αυτό θα περιοριστούμε να σημειώσουμε: όταν μιλούμε για το δυνατό της γνώσης του εξωτερικού κόσμου, δεν θέλομε διόλου να πούμε, πως ο πρώτος φιλόσοφος, που θα συναντήσωμε έχει σωστή αντίληψη γι’ αυτόν.

Καλά· ας παραδεχτούμε, πως ο Καντ δεν είχε δίκιο, ότι ο δυαδισμός δεν αντέχει στην κριτική. Η ίδια η ύπαρξη όμως των εξωτερικών αντικειμένων μένει μ' όλα αυτά αναπόδεικτη. Πώς θ' αποδείξουμε, ότι ο Hume δεν είχε δίκιο, ότι δεν έχουν δίκιο οι υποκειμενικοί ιδεαλιστές, όπως ο Berkeley, που τις απόψεις του τις έχουμε εκθέσει πιο πάνω;

Στην ερώτηση για τον υποκειμενικό ιδεαλισμό δεν νομίζω, πως χρειάζεται ν' απαντήσω. Η φιλοσοφία αυτή λογικά οδηγεί στο σολιπσισμό, όπως το είπα πιο πάνω. Μ' εκείνον, που μπορεί να ικανοποιηθί μ' αυτή τη φιλοσοφία, η συζήτηση είναι ανώφελη. Μπορούμε μονάχα και πρέπει να τού ζητήσωμε να έχη συνέπεια. Κι η συνέπεια για έναν, που δέχεται τον υποκειμενικό ιδεαλισμό, είναι λ.χ. ν' αρνηθί ακόμα και την ίδια του τη γέννηση: ο σολιπσιστής, που δεν παραδέχεται τίποτε άλλο εκτός από το "εγώ" του, θα έκανε βέβαια μεγάλο λογικό λάθος, - σωστό νοητικό salto mortale, - αν παραδεχτή, πως η μητέρα του υπάρχει ή υπήρξε πραγματικά στον έξω κόσμο κι όχι μονάχα στη συνείδησή του. Κανένας όμως δεν "αιστάνθηκε" τον εαυτό του κατά τις στιγμές, που γινόταν η λειτουργία της γέννησής του. Γι' αυτό, ο σολιπσιστής δεν έχει κανένα δικαίωμα να λέγη, πως είναι "γεννημένος από γυναίκα". Αλλά με τέτοιο ιδεαλισμό θα ικανοποιηθί μονάχα το μυαλό του δυστυχισμένου Ποπρίστριν. Τέτοιος ιδεαλισμός μάς φέρνει στον παραλογισμό του κριτικισμού εκείνου, που αμφιβάλλει, αν είναι δυνατή η γνώση του εξωτερικού κόσμου. Ο άνθρωπος πρέπει να ενεργή, να συμπεραίνη και να πιστεύη στην ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου, έλεγε ο Hume.

Στους υλιστές μένει να προστέσουν, ότι η τέτοια "πίστη" είναι ο αναγκαίος προκαταρκτικός όρος της κριτικής νόησης, με την καλύτερη έννοια της λέξης κριτική, ότι αυτή είναι το αναπότρεπτο salto vitale της φιλοσοφίας. Το βασικό φιλοσοφικό ζήτημα δεν μπορεί να λυθί με την αντιπαράθεση του "εγώ" στο "όχι-εγώ", δηλαδή στον εξωτερικό κόσμο: τέτοια αντιπαράθεση δεν οδηγεί παρά μονάχα στο αδιέξοδο της ανοησίας.

Για να λυθή το ζήτημα αυτό, είναι ανάγκη να βγούμε από τα πλαίσια του “εγώ” και να εξετάσωμε, πώς αυτός ο οργανισμός ο προικισμένος με συνείδηση σχετίζεται με το γύρω του εξωτερικό κόσμο. Αλλά μόλις το ζήτημα πάρη αυτή τη μοναδική ορθή μορφή, τότε αμέσως γίνεται ολοφάνερο, ότι το “υποκείμενο” γενικά, κατά συνέπεια, και το “εγώ” μου όχι μονάχα δεν υπαγορεύει στον αντικειμενικό κόσμο τους νόμους, αλλά κι αυτό το ίδιο είναι ένα συστατικό μέρος τού κόσμου αυτού, που εξετάζεται από μίαν άλλη πλευρά, - από την πλευρά της σκέψης κι όχι του χώρου, όπως έλεγε ο Σπινόζα, που αναμφισβήτητα ήταν υλιστής, αν και δεν θέλουν να το παραδεχτούν οι ιστορικοί της φιλοσοφίας*.

Μ’ αυτό το αποφασιστικό βήμα της σκέψης κόβεται και ο γόρδιος δεσμός του σκεπτικισμού του Hume. Είναι φανερό, πως, αφού αμφιβάλλω για την ύπαρξη των εξωτερικών αντικειμένων, το ζήτημα της αιτιότητας, που συνδέει τα αντικείμενα αυτά, αναγκαστικά παίρνει μπροστά μας τη μορφή, που πήρε στο Hume: έχω δικαίωμα να μιλώ μονάχα για τη συνέπεια των ίδιων μου των εντυπώσεων, που είναι άγνωστο από πού τις παίρνω. Μα όταν η εργασία των σκέψεών μου με πείση, ότι η αμφιβολία για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου με οδηγεί στον παραλογισμό και όταν - όχι πια “δογματικά”, αλλά “κριτικά” - διακηρύξω αναμφισβήτητη την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου, τότε είναι σαν να αναγνωρίζω έτσι, ότι οι εντυπώσεις μου είναι αποτέλεσμα της επενέργειας, που ασκούν πάνω σε μένα τα εξωτερικά αντικείμενα, δηλαδή αναγνωρίζω στην αιτιότητα αντικειμενική σημασία. Εννοείται ότι κάτω από ωρισμένη διάθεση του σοφού το νοητικό salto vitale, που υπόδειξα, μπορεί να μη φανή κανονικό κι έτσι να θέλη να γυρίση στο Hume. Μα η άποψη

(*) Βλ. στο Φοΐερπαχ: Για μένα καθετί στον κόσμο είναι από υποκειμενική άποψη μια καθαρή, πνευματική, άυλη, μη αισθητή πράξη καθαυτή, ενώ από αντικειμενική άποψη είναι μια πράξη υλική, αισθητή. (Werke II, 350).

του Hume καταδικάζει τη σκέψη σε τέλειαν ακινησία: ο ίδιος ο Hume την άφηγε κάθε φορά, που θέλοντας να σκεφτή άρχιζε να “πιστεύη” στην ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου. Να γιατί όταν γυρίζη κανείς στο Hume, κατά την ορθή έκφραση του Έγκελς κάνει ένα βήμα πίσω συγκριτικά με τον υλισμό. Σήμερα ανάμεσα στ’ άλλα τέτοιο βήμα προς τα πίσω κάνουν οι εμπειριομονιστές, που τη φιλοσοφία τους ο Ριλ πολύ σωστά την ονομάζει ανανέωση της φιλοσοφίας του Hume. (“Zur Einleitung in die Philosophie der Gegenwart” Leipzig, 1903, S. 101).

7. Σελίδα 85. - Πάνω σ' αυτό το ζήτημα μπορούμε να παρατηρήσω-
με, ότι το κάτω-κάτω και η χημεία και η βιολογία ανήκουν στη μοριακή (moléculaire) μηχανική. Μα ο αναγνώστης βλέπει, ότι ο Έγκελς δεν μιλεί γι' αυτή τη μηχανική, που δεν την είχαν κι ούτε μπορούσαν να την έχουν υπόψει τους οι Γάλλοι υλιστές, καθώς κι ο δάσκαλός τους ο Ντεκάρτ στο ζήτημα της κατασκευής της “ζωϊκής μηχανής”. Σε ποιού είδους μηχανικά αίτια κατάφυγε ο Ντεκάρτ για να εξηγήση τα φαινόμενα, που παράγονται στο ζωϊκόν οργανισμό, μπορούμε να το ιδούμε ακόμα και στον πρώτο τόμο του έργου του “Για τα πάθη” (De passions en général etc.). Αλλά πόσο λίγο είχε συνδεθή η μηχανική κοσμοθεωρία των Γάλλων υλιστών με την ιστορικήν άποψη πάνω στη φύση, καλύτερα από κάθε αλλού, φαίνεται στο περίφημο βιβλίο “Système de la nature” (“Σύστημα της φύσης”). Στο έκτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους οι συγγραφείς του βιβλίου αυτού καταπιάνονται με το ζήτημα της καταγωγής του ανθρώπου. Αν και η σκέψη για τη βαθμιαία του (ζωολογική) εξέλιξη δεν τους φαίνεται “αντιφατική”, όμως φαίνεται, πως τη θεωρούν πάρα πολύ αδέβαιη “πιθανότητα”. Αν κάποιος ήθελε αντικρούσει μια τέτοια πιθανότητα, αν κάποιος τούς έλεγε, πως “η φύση ενεργεί με τη βοήθεια ωρισμένων γενικών και αμετάβλητων νόμων (σαν τάχα οι γενικοί και αμετάβλητοι νόμοι ν' αντιφάσκουν στην εξέλιξη!!), αν σ' αυτό ήθελε

προστέσει, ότι ο άνθρωπος, τα τετράποδα, το ψάρι, το έντομο, το φυτό κ.τ.λ. υπάρχουν προαιώνια και μένουν αιώνια αμετάβλητα, οι συγγραφείς “δεν θα είχαν αντιρρήσεις ούτε και γι’ αυτό”: θα παρατηρούσαν μονάχα, πως κι αυτή η άποψη δεν αντιφάσκει σ’ εκείνες τις αλήθειες (του μηχανικού υλισμού), που εκθέτουν αυτοί. Τέλος βγαίνουν από τις δυσκολίες με τη βοήθεια τέτοιων συλλογισμών: “Ο άνθρωπος δεν είναι προωρισμένος να τα ξαίρη όλα, δεν τού είναι δυνατό να εισχωρήση στην ουσία των πραγμάτων και να φτάση ως τα πρώτα αίτια. Έχει όμως την ιδιότητα του λογικού και καλές προθέσεις. Αναγνωρίζει φανερά εκείνο, που δεν ξαίρει, εκείνο, που δεν μπορεί να μάθη και στη θέση της αμάθειάς του δεν βάζει ακατανόητα λόγια και ανόητες υποθέσεις” (“Syst. de la Nat.”, έκδοση Λονδίνου 1781, μερ. I, σελ. 75). Προειδοποίηση για εκείνους, που αγαπούν να φιλοσοφούν για τα “όρια στη γνώση της φύσης”.

Με την ανεπάρκεια του “λογικού” εξηγούν οι συγγραφείς του “Συστήματος της φύσης” όλες τις ιστορικές συμφορές της ανθρωπότητας: “Οι λαοί δεν ξαίρουν τις αληθινές βάσεις της εξουσίας, δεν μπορούσαν να ζητήσουν από τους κυβερνήτες τους την ευτυχία, που ήταν υποχρεωμένοι να τους τη δώσουν ... Αναπόφευκτο αποτέλεσμα αυτών των ιδεών ήταν ο εκφυλισμός της πολιτικής στην απαίσια τέχνη να θυσιάζεται η ευτυχία όλων στην ιδιοτροπία ενός ή περισσότερων προνομιούχων” κ.λπ. (id. σελ. 291). Με τέτοιες απόψεις μπορούσαν να καταπολεμηθούν με επιτυχία τα υπάρχοντα “προνόμια”, μα ούτε σκέψη μπορούσε να γίνη για μιαν επιστημονική αντίληψη της ιστορίας. Περισσότερα βλέπε στον Μπέλτωφ “Για το ζήτημα της εξέλιξης της μονιστικής άποψης πάνω στην ιστορία” και το βιβλίο μου “Beiträge zur geschichte des Materialismus”.

8. Σελίδα 90. - Τί είναι η κατηγορική προσταγή; Γιατί ο Έγκελς μιλάει τόσο περιφρονητικά γι’ αυτή; Μήπως γιατί εκφράζει πάρα πολύ μεγάλα ιδανικά; Όχι: δεν είναι γι’ αυτό.

Τί είναι το ιδανικό; “Το ιδανικό - λέγει ο φιλισταίος - είναι ένας σκοπός, που σ' αυτόν έχουμε την ηθικήν υποχρέωση να τείνωμε, μα που στέκεται τόσο ψηλά, ώστε ποτέ δεν θα τον φτάσωμε”. Και κατά το φιλισταίο βγαίνει το συμπέρασμα, που είναι τόσο ευνοϊκό γι' αυτόν, ότι η “πίστη στο ιδανικό” συμβιβάζεται με πράξεις, που στο κάτω κάτω δεν έχουν τίποτε κοινό με το “ιδανικό”. Κατά την όγδοη δεκαετία (του 19ου αιώνα) στη Ρωσσία υπήρχαν αξιωματικοί της χωροφυλακής με τέτοιου είδους “ιδανικά”. Οι αξιωματικοί αυτοί κάθε φορά που κατώρθωναν να συλλάβουν το “μηδενιστή”, τον διαβεβαίωναν, ότι ο σοσιαλισμός είναι πραγματικά πολύ καλό πράγμα, ότι καλύτερο πράγμα από το σοσιαλισμό ούτε να σκεφτή μπορεί κανείς. Δεν παράλειπαν όμως να προστέσουν ταυτόχρονα ότι το “ιδανικό” αυτό είναι απραγματοποίητο, ότι εφόσο ζούμε στη γη, πρέπει να σκεφτώμαστε τα γήϊνα, ότι τα γήϊνα όμως απαιτούν κάτι άλλο από τον αξιωματικό της χωροφυλακής, που δεν παύει να έχη τα “ιδανικά” του: απαιτούν να βρη και να συλλάβη το “μηδενιστή”, που δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να έχη κι αυτός τα ιδανικά του. Να γιατί έρχεται να τον ζητήσει και να τον συλλάβη. Οι χωροφύλακες λοιπόν έλεγαν ψέματα, όταν μιλούσαν για την τάση τους προς το “ιδανικό”. Αλλά ας πάρωμε άλλο παράδειγμα. Οι “νόμιμοι” ναροντικοί με μεγάλη ειλικρίνεια προχωρούσαν προς τα “ιδανικά” τους. Ας δούμε όμως τί βγήκε από την ειλικρινή αυτή τάση τους προς τα “ιδανικά”, που είχαν. Το κοινωνικό τους ιδανικό ήταν ο ελεύθερος “λαός”, που αναπτύσσεται ανεξάρτητα, χωρίς κανένα εμπόδιο από μέρος της κυβέρνησης και των ανώτερων τάξεων. Το ιδανικό τους εξαφάνιζε ολότελα την κυβέρνηση και τις ανώτερες τάξεις. Και τί έκαναν για τη πραγματοποίηση του ιδανικού τους; Άλλοι έκλαιγαν μονάχα για τη αποσύνθεση των “κοινωνικών βάσεων” (“έκλαιγαν πάνω στους αριθμούς” όπως έλεγε ο Γ. Η. Ουσπένσκυ). Άλλοι συμβούλευαν την κυβέρνηση ν' αυξήσει τον κλήρο των χωρικών και να λιγοστέψη τη φορολογική καταπίεση. Και

άλλοι, - αυτοί ήταν πιο συνεπείς κι αδιάλλαχτοι, - “έμεναν κολλημένοι στη γη”. Αλλά με όλα αυτά που έκαναν, άφηναν τη ρωσική πραγματικότητα μακριά από το ιδανικό τους. Να γιατί οι ναροντνικοί έκλαιγαν όχι μονάχα πάνω στους αριθμούς αλλά και πάνω στον εαυτό τους. Αναγνώριζαν την αδυναμία των ιδανικών τους. Αλλά πώς πρέπει να εξηγηθί η αδυναμία αυτή; Το ζήτημα είναι ξεκάθαρο: δεν είχαν καμμιά οργανική σύνδεση ανάμεσα στα ιδανικά και στην πραγματικότητα. Η πραγματικότητα πήγαινε από τη μια μεριά, τα ιδανικά τους από την άλλη. Καλύτερα μάλιστα μπορούμε να πούμε, ότι τα ιδανικά τους έμεναν στην ίδια θέση, εξακολουθούσαν να μένουν κι αυτά “κολλημένα στη γη” μαζί με τους κυρίους αυτούς, έτσι που η απόσταση ανάμεσα στα ιδανικά και στην πραγματικότητα ολοένα μεγάλωνε. Γι' αυτό ίσα-ίσα τα ιδανικά γίνονταν κάθε μέρα πιο αδύνατα. Να ποιού είδους ιδανικά χλεύαζε ο Έγκελς, όπως τα είχε χλεύασει κι ο Χέγκελ. Η χλεύη όμως δεν ήταν για το ύψος των ιδανικών, αλλά για την αδυναμία τους, για το απομάκρυσμά τους από τη γενική πορεία του ρωσικού κινήματος. Ο Έγκελς αφιέρωσε όλη του τη ζωή σ' έναν ανώτατο σκοπό: την απελευθέρωση του προλεταριάτου. Κι αυτός είχε “ιδανικό”, αλλά δεν ήταν για πάντα απομακρυσμένο από την πραγματικότητα. Το ιδανικό του είναι η ίδια η πραγματικότητα η αυριανή, που θα πάρη σάρκα και οστά, όχι γιατί ο Έγκελς είναι ιδεολόγος, αλλά γιατί οι ιδιότητες της σημερινής πραγματικότητας είναι τέτοιες, ώστε μέσα απ' αυτήν, σύμφωνα με δικούς της εσωτερικούς νόμους, πρέπει να βγη η αυριανή πραγματικότητα, που μπορούμε να την ονομάσωμε ιδανικό του Έγκελς. Καθυστερημένοι άνθρωποι μπορούν να μάς ερωτήσουν: αν όλα είναι εξαρτημένα από τις ιδιότητες της πραγματικότητας, τότε τί θέλει ο Έγκελς, γιατί ανακατεύεται με τα “ιδανικά” του στην ιστορική πορεία, που έτσι ή αλλιώς είναι αναπότρεπτη; Μήπως ό,τι είναι να γίνη δεν θα γίνη και χωρίς αυτόν; Από αντικειμενική άποψη η θέση του Έγκελς παρουσιάζεται

έτσι: στη μεταβατική της πορεία από τη μια μορφή στην άλλη η πραγματικότητα το άρπαξε σαν ένα από τα αναγκαία όργανα της μεταβολής, που θα γίνη. Από υποκειμενική άποψη μπορούμε να πούμε, ότι για τον Έγκελς είναι ευχάριστη η συμμετοχή του στην ιστορική κίνηση, ότι αυτό το θεωρεί χρέος του, ένα μεγάλο χρέος της ζωής του. Όπως οι φυσικοί νόμοι δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν χωρίς την ύλη, έτσι κι οι νόμοι της κοινωνικής εξέλιξης χωρίς την επέμβαση των ανθρώπων. Αυτό όμως δεν σημαίνει καθόλου, πως η “προσωπικότητα” δεν μπορεί να μάθη τους νόμους της κοινωνικής εξέλιξης. Αν δεν ξαίρη τους νόμους αυτούς, στην καλύτερη περίπτωση, θα καταδικαστή να παίξει το ρόλο του γελοίου Δον Κιχώτη.

Στο γνωστό του έργο “Wirtschaft und Recht” ο Στάμμελερ διατυπώνει μια μεγάλη απορία, γιατί οι μαρξιστές από τη μια μεριά θεωρούν την προλεταριακή επανάσταση αναπόφευκτη, ενώ από την άλλη βρίσκουν αναγκαίο να βοηθήσουν την προσέγγισή της. Κατά τη γνώμη του αυτό είναι τόσο παράδοξο, όσο θα ήταν η ίδρυση ενός κόμματος για την ενίσχυση των εκλείψεων της σελήνης, που αστρονομικά είναι αναπόφευκτες. Μα η παρατήρησή του αυτή, όπως άλλωστε κι όλο το βιβλίο του, δείχνει, πως δεν κατάλαβε διάλου την υλιστική φιλοσοφία, που βρίσκεται στη βάση του σύγχρονου σοσιαλισμού. Ακόμα κι ο Πρίστλεϋ λέγει πολύ σωστά: Αν και η αλυσίδα των γεγονότων είναι αναγκαία, όμως οι αποφάσεις κι οι ενέργειές μας αποτελούν έναν κρίκο, αναγκαίο επίσης, της αλυσίδας αυτής”. (“Disquisitions” vol. I., p. 110). Ο Καντ έβρισκε τον Πρίστλεϋ φαταλιστή. Πού είναι όμως εδώ ο φαταλισμός; Δεν υπάρχει ούτε ίχνος, όπως το έδειξε κι ο ίδιος ο Πρίστλεϋ, όταν φιλονικούσε με τον Πράιλ.

Τώρα ας μιλήσουμε για την κατηγορική προσταγή. Τι είναι αυτή; Ο Καντ ονομάζει προσταγή της αρχές, που έχουν “χαρακτήρα υποχρέωσης”. Η προσταγή μπορεί να είναι ή από συνθήκη ή κατηγορική. Η προσταγή από συνθήκη καθορίζει τη θέληση μονάχα σχετικά με μian

ωρισμένη επιθυμητήν ενέργεια. Η κατηγορική προσταγή καθορίζει τη θέληση ανεξάρτητα από τον έναν ή τον άλλον επιδιωκόμενο σκοπό. Καθορίζει τη θέληση “ακόμα πριν αναρωτηθώ αν έχω ικανότητα αρκετή για να εκτελέσω τη πράξη, που επιδιώκω, ή αν έχω την ικανότητα να κάμω εκείνο, που χρειάζεται για την εκτέλεσή της”. Εκτός από το χαρακτηριστικό τής υποχρέωσης η κατηγορική προσταγή έχει και το χαρακτηριστικό της απόλυτης αναγκαιότητας. Αν πουν σε κάποιον, ότι πρέπει να δουλέψη και να οικονομήσῃ χρήματα για τα γεράματά του, αυτό θα είναι προσταγή από συνθήκη: ο άνθρωπος πρέπει να οικονομήσῃ χρήματα, μονάχα όταν θέλη να μη δυστυχίσῃ στα γεράματα και όταν ξαίρη, πως δεν θα μπορῇ να εξασφαλισθῇ με άλλο μέσο. Η αρχή όμως να μη δίνῃ ψεύτικες υποσχέσεις είναι σχετική μονάχα με τη θέληση του ανθρώπου και δεν είναι εξαρτημένη καθόλου από τους σκοπούς, που επιδιώκει ένας ωρισμένος άνθρωπος. Μ’ αυτή την αρχή η θέληση καθορίζεται a priori. Κι αυτή είναι η κατηγορική προσταγή. “Λοιπόν, - λέγει ο Καντ, - οι πρακτικοί νόμοι αναφέρονται μονάχα στη θέληση ανεξάρτητα από το αποτέλεσμά της. Αν αποχωριστούμε από τα αποτελέσματα, ἔχομε καθαρούς τους νόμους αυτούς. (“Κριτική του Πρακτικού λόγου”).

Ουσιαστικά δεν υπάρχει παρά μια μονάχα κατηγορική προσταγή: “να ενεργῆς πάντα σύμφωνα με τέτοιαν αρχή, που θα ήθελες να υψωθῇ σε γενικό νόμο. (“Grundlegung zur Metaphisik der Sitten” Leipzig, 1897, S. 44). Για να εξηγήσῃ τη σκέψη του ο Καντ φέρνει μερικά παραδείγματα. Κάποιος είναι τόσο άτυχος, που η ζωὴ τού ἔγινε βάρος κι ερωτάει αν του επιτρέπεται ν’ αυτοκτονήσῃ. Πού θα ζητήσωμε απάντηση σ’ αυτή την ερώτηση; Στην κατηγορική προσταγή. Τί θα γινόταν, αν η αυτοκτονία γίνῃ γενικός νόμος; Θα ἔπαυε κάθε ζωή. Ὄστε λοιπόν η αυτοκτονία δεν συμβιβάζεται με την ηθική. Κι ἄλλο παράδειγμα. Κάποιος εμπιστεύτηκε σ’ ἕναν ἄνθρωπο να τού φυλάξῃ την περιουσία του. Γεννιέται το ερώτημα: επιτρέπεται σ’ αυτό τον ἄνθρωπο να τη σφετερισθῇ; Και τὸ ζήτημα αυτό

μπορεί να λυθή εύκολα με τη βοήθεια της κατηγορικής προσταγής. Αν όλοι οι άνθρωποι σφετερίζονταν την περιουσία, που τούς εμπιστεύονται, τότε κανείς δεν θα μπορή να εμπιστευθή σε κανέναν την περιουσία του. Τρίτο παράδειγμα: Ο πλούσιος άνθρωπος θα μπορούσε εύκολα να βοηθήση τους φτωχούς, μα δεν το κάνει. Μήπως αυτό δεν είναι αντίθετο στο ηθικό χρέος; Είναι αντίθετο: Κανείς δεν θα θέλη να γίνη η τέτοια συμπεριφορά γενική αρχή, αφού ο καθένας μπορεί να βρεθή σε δύσκολη θέση.

Τα παραδείγματα αυτά ξεκαθαρίζουν καλά τη σκέψη του Καντ, αλλά συνάμα φανερώνουν και τη χρεωκοπία του. Κι ο Χέγκελ ακόμα είχε παρατηρήσει πολύ σωστά, ότι το παράδειγμα για την περιουσία, που δίνεται για φύλαξη δεν είναι πειστικό, γιατί μπορούμε να ερωτήσωμε: τί κακό μπορεί να γίνη, αν τα πράγματα δεν θα δίνονται για φύλαξη; Κι αν κανείς απαντούσε, ότι έτσι θα γινόταν πιο δύσκολη η διαφύλαξη της περιουσίας κι ότι στο τέλος κι η ίδια η ιδιοκτησία δεν θα ήταν δυνατή, πάλι μπορούμε ν' απαντήσωμε: και γιατί χρειάζεται η ιδιοκτησία; Όπως λέγει ο Χέγκελ, στη διδασκαλία του Καντ δεν υπάρχει ούτε ένας ηθικός νόμος, που να είναι μόνος του ξεκάθαρος, χωρίς κατοπινές κρίσεις, χωρίς αντικράσεις και χωρίς να είναι εξαρτημένος από άλλους ορισμούς. Αυτό είναι σωστό και φαίνεται καθαρά στο παράδειγμα για την αυτοκτονία όλων των ανθρώπων γενικά, αλλά μονάχα εκείνων, που έχουν τσακιστή από το δύσκολο αγώνα της ζωής: αυτοκτονία όμως τέτοιων ανθρώπων δεν θα σήμαινε καθόλου σταμάτημα της ζωής.

Ο Χέγκελ λέγει ακόμα, ότι στον Καντ κάθε νόμος είναι ένας κούφιος ισχυρισμός, μια ταυτολογία, που δεν λέγει τίποτε σαν τον τύπο $A=A$: η περιουσία που εμπιστευτήκαμε είναι περιουσία, που εμπιστευτήκαμε, η ιδιοκτησία είναι ιδιοκτησία. Είναι κι αυτό πολύ σωστό και αυτονόητο. Για τον Καντ απλούστατα είναι ανύπαρκτα τα ζητήματα, που ο Χέγκελ αντιπαραθέτει στους “κούφιους ισχυρισμούς” του: τί κακό μπορεί να γίνη, αν τα πράγματα δεν θα δίνονται για φύλαξη; τί χρειάζεται η ιδιο-

χτησία; κ.τ.λ. Το ιδανικό του Καντ, το δικό του "Βασίλειο των σκοπών" (Reich der Zwecke, βλ. Grundlegung, σελ. 58) ήταν το αφηρημένο ιδανικό της αστικής κοινωνίας, και τους κανόνες (normes) της κοινωνίας αυτής θεωρούσε ο Καντ σαν ασυζήτητες διαταγές του "πρακτικού λόγου". Η καντιανή ηθική είναι μπουρζουαζική ηθική, μεταφρασμένη στη γλώσσα της φιλοσοφίας του και της φιλοσοφίας του αυτής το κυριώτερο ελάττωμα ήταν, καθώς είδαμε, ότι δεν μπορούσε καθόλου ν' αντιληφτή και να προσαρμοστή στο ζήτημα της εξέλιξης. Για να το επιβεβαιώσω αυτό θα σταθώ στο τρίτο παράδειγμα απ' αυτά, που αναφέραμε πιο πάνω και που τα έχει δώσει ο ίδιος ο Καντ. Αλλά προκαταβολικά θα παρακαλέσω τον αναγνώστη να σημειώσει, ότι ο Καντ ήταν ένας αποφασιστικός αντίπαλος της ωφελμιστικής ηθικής. Κατά τη γνώμη του η αρχή της ευτυχίας δεν έχει τις βάσεις για τον ορισμό της θέλησης. Η αρχή της ευτυχίας είναι φυσικά συνδεδεμένη μονάχα με την ιδιότητα, που έχομε να επιθυμούμε. Αλλά το λογικό, που καθορίζει τη θέληση, είναι ολότελα διαφορετικό απ' αυτή την κατώτερη ιδιότητα. Τόσο είναι διαφορετικό απ' αυτήν, ώστε κι η παραμικρότερη ανάμιξη με τις παρορμήσεις, που γεννάει αυτή, "του αφαιρεί τις δυνάμεις, καθώς και τα πλεονεκτήματα, όπως κι η παραμικρότερη εμπειρική ανάμιξη, σαν όρος στη μαθηματική απόδειξη, ελαττώνει και εκμηδενίζει κάθε ενέργεια της απόδειξης". ("Κριτική του πρακτικού λόγου"). Η αρχή της ηθικότητας περικλείνεται στην ανεξαρτησία από το επιθυμούμενο αντικείμενο.

Από την παλιά εποχή η ανεξαρτησία αυτή από το επιθυμητό αντικείμενο έδινε αφορμή σε αστεία και σε επιγράμματα (βλ. λ.χ. τον Ξενία του Schiller-Goethe). Δεν μπορώ να τα μεταδώσω εδώ(*). Θέλω μονάχα να πω, ότι το τρίτο παράδειγμα του Καντ μπορούμε να το βρούμε πειστικό

(*) Να όμως ένα από τον Ξενία:

"Τύψη της συνείδησης: Εξυπηρετώ πρόθυμα τους φίλους μου, αλλά δυστυχώς

μονάχα στη περίπτωση, που θα σταθούμε στην άποψη της ωφελμιστικής ηθικής και θα αναγκάσουμε τον “πρακτικό μας λόγο” να έχει υπόψει του “την ιδιότητα, που έχουμε να επιθυμούμε”, αφού κατά τον Καντ εγώ πρέπει να βοηθώ τους άλλους, γιατί μπορεί να βρεθώ στην ανάγκη να με βοηθήσουν κι οι άλλοι.

Υπάρχει τίποτε πιο ωφελμιστικό απ' αυτό; Θέλω ακόμα να προσέξω ο αναγνώστης, ότι ο Καντ αντικρούοντας τους ωφελμιστές έχει πάντα υπόψει του την αρχή της “προσωπικής ευτυχίας”, που πολύ σωστά την ονομάζει αρχή (principe) του εγωισμού. Γι' αυτό δεν μπορεί να πάρη μια θέση απέναντι στο ζήτημα της ηθικής. Πραγματικά στη βάση της ηθικότητας βρίσκεται η τάση όχι προς την προσωπική ευτυχία, αλλά προς την ευτυχία του συνόλου: του γένους, του λαού, της τάξης, της ανθρωπότητας. Αυτή η τάση δεν έχει τίποτε κοινό με τον εγωισμό. Το αντίθετο: αυτή πάντα προϋποθέτει έναν μεγάλο ή μικρό βαθμό αυτοθυσίας. Κι αφού τα κοινωνικά συναισθήματα μπορούν να μεταδοθούν από γενεά σε γενεά και να δυναμώνουν με τη φυσική επιλογή (βλ. τις πολύ σωστές παρατηρήσεις του Ντάρβιν γι' αυτό το ζήτημα στο βιβλίο του “Για την καταγωγή του ανθρώπου”), η αυτοθυσία μπορεί να πάρη μια τέτοια μορφή, που να φαίνεται σαν έργο τάχα “της ελεύθερης θέλησης”, που είναι ξένη από κάθε ανάμιξη της “ικανότητας, που έχουμε να επιθυμούμε”. Αυτό είναι αναμφισβήτητο. Δεν αποκλείει όμως καθόλου την ωφελμιστική βάση. Αν η αυτοθυσία δεν ήταν απαραίτητη στον αγώνα για την ύπαρξη (ας μην ξεχνούμε, ότι κοινωνικά συναισθήματα δεν έχουν μονάχα οι άνθρωποι), τότε θα ήταν ξένη για τα άτομα, που ανήκουν σ' αυτή την κοινωνία, σ' αυτή την τάξη ή σ' αυτό το είδος. Αυτό είναι όλο.

αυτό το κάνω μ' ευχαρίστηση και φοβούμαι, μήπως δεν είμαι ενάρετος. Απόφαση: Άλλος τρόπος δεν υπάρχει: μίσσή τους και κάνε με αηδία εκείνο, που σου προστάζει το καθήκον”.

Κάθε άτομο γεννιέται έχοντας a priori την "ικανότητα προς αυτοθυσία" το ίδιο, όπως γεννιέται - κατά την παρατήρηση του Ρέινκε, που την αναφέραμε πιο πάνω στην πέμπτη σημείωση, - έχοντας a priori την "ικανότητα προς αναπνοή και χώνευση". Σ' αυτή την a priori ικανότητα δεν κρύβεται κανένα μυστήριο: σχηματίστηκε σιγά-σιγά μέσα στη μακριά, πολύ μακριά πορεία της εξέλιξης.

Παίρνοντας την άποψη της εξέλιξης και της κοινωνικής ωφέλειας ο Χέγκελ ανάτρεψε τους ηθικούς νόμους του Καντ: τί χρειάζεται η φύλαξη της περιουσίας; τί χρειάζεται η ιδιοκτησία; κ.λπ. Κι έτσι, το ξαναλέγω, στη διδασκαλία της ηθικής πιο ξεκάθαρα παρά στη θεωρία της γνώσης, φανερώνεται η ανικανότητα του Καντ και των οπαδών του να σταθούν πάνω στη βάση της εξέλιξης. Κι εδώ, όπως και στην καντιανή θεωρία της γνώσης, πρέπει να θυμηθούμε τα ίδια τα λόγια του Καντ: "η μεγαλύτερη υποχρέωση του φιλοσόφου είναι η συνέπεια. Μα αυτό ίσα-ίσα είναι εκείνο, που βρίσκεται σπανιότερα απ' όλα".

Ο Γιακομπί, σύγχρονος του Καντ, αποκορούοντας την καντιανή διδασκαλία της ηθικής, λέγει σ' ένα γράμμα του στο Φίχτε: "Μάλιστα· είμαι άθρησκος και άθεος. Αντίθετα από εκείνους, που δεν θέλουν τίποτε, εγώ θέλω να λέγω ψέματα, όπως έλεγε ψέματα η Δυσδαιμόνα πεθαίνοντας. Θέλω να λέγω ψέματα και να ξεγελάω τους άλλους, όπως ο Πυλάδης, που παρέδινε τον εαυτό του για να σώση τον Ορέστη, θέλω να σκοτώνω, όπως ο Τιμολέων, να παραβιάζω το νόμο και τον όρκο, όπως ο Επαμεινώνδας κι ο Jean de Witt, ν' αυτοκτονήσω, όπως ο Όθων, να λεηλατήσω ναούς, όπως ο Δαυΐδ, κι ακόμα να ξερριζώσω στάχια το σάββατο (*), μονάχα γιατί πεινάω και γιατί πιστεύω, ότι ο νόμος έγινε για τον άνθρωπο κι όχι ο άνθρωπος για το νόμο". Αυτό είναι πολύ σωστό κι είχε

(*) "Ξερριζώνω στάχια το σάββατο" βλ. στον πίνακα των λέξεων.

μεγάλο δίκιο ο Χέγκελ, που τις σκέψεις αυτές του Γιακομπί τις θεωρούσε “ξεκάθαρες, αφού η διατύπωσή τους στο πρώτο πρόσωπο - “είμαι”, “θέλω” - δεν εμποδίζει την αντικειμενικότητά τους”.

Άλλωστε η ολότελα σωστή σκέψη, ότι ο νόμος γίνεται για τον άνθρωπο κι όχι ο άνθρωπος για το νόμο είναι μια αδιάσειστη βάση για την ωφελμιστική ηθική, που εννοείται στην αληθινή της, δηλαδή στην αντικειμενική σημασία.

9. Σελίδα 99. - Και ο Χέγκελ ακόμα είχε παρατηρήσει, ότι είναι ανόητη η εξέταση των ιστορικών γεγονότων από την άποψη της ηθικής (βλ. το άργο του «Αναγνώσεις πάνω στη φιλοσοφία της ιστορίας»). Μα οι «πρωτοπόροι συγγραφείς» μας και τώρα ακόμα δεν καταλαβαίνουν, πόσο είναι σωστή αυτή η παρατήρηση (κι είναι ζήτημα, αν άκουσαν τίποτε γι’ αυτή). Νιώθουν κατάκαρδα μια μεγάλη λύπη για τη διαφθορά των ηθών, που αποσυνθέτει τα παλιά «θεμέλια» της λαϊκής ζωής, θεμέλια, που πάνω τους φύτρωσαν ολόκληρα δάση από βέργες κι ολόκληρα βουνά από γροθιές. Το εργοστασιακό προλεταριάτο το θεωρούν πηγή κάθε κακίας. Ο επιστημονικός σοσιαλισμός τα βλέπει αλλιώς τα πράγματα. Βλέπει, ότι η εξέλιξη της καπιταλιστικής παραγωγής φέρνει αναπόφευκτα μαζί της εκείνο, που μπορεί να ονομαστή εξαχρείωση των εργαζομένων, δηλαδή πρώτα-πρώτα τη σύγκρουση με την από αιώνες παραδομένη ηθικότητα. Αυτό το ήξαιραν οι εκπρόσωποι του επιστημονικού σοσιαλισμού πολύ πιο πριν το παρατηρήσουν οι «πρωτοπόροι» Ρώσοι συγγραφείς (βλ. λ.χ. το βιβλίο του Έγκελς. «Die lage der arbeitenden Klasse in England», Leipzig, 1845, σ. 120 κ.τ.λ.). Μα ο Έγκελς δεν ονειροπολούσε την παλινόρθωση των πατριαρχικών σχέσεων και, το σπουδαιότερο, καταλάβαινε, ότι από την «ανηθικότητα» του εργοστασιακού προλεταριάτου γενιέται μια καινούργια «ηθικότητα», η ηθική του επαναστατικού αγώνα ενάντια στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και στο

τέλος βγαίνει ένα καινούργιο κοινωνικό συγκρότημα, πού σ' αυτό θα πάψη πια η «εξαχρείωση» των εργαζομένων, γιατί θα εξαφανιστούν οι πηγές της «εξαχρείωσης» (σελ. 256). Η σημερινή κατάσταση της ρωσικής «πρωτοπόρας» σκέψης μπορεί να εκφραστή έτσι: ούτε ιδέα δεν έχουμε για εκείνο, που ήξαιρε η αληθινή πρωτοπόρα σκέψη της Δύσης μόλις πενήντα χρόνια πριν. Αλήθεια, είναι ν' απελπίζεται κανείς!

Τώρα πια οι «πρωτοπόροι» συγγραφείς μας δεν νιώθουν καμιά λύπη για την αποσύνθεση των παλιών «θεμελίων» και δεν στενοχωριούνται, γιατί εμφανίστηκε και σε μας το προλεταριάτο: η ίδια η ζωή τους έδειξε πια, πόσο μεγάλη είναι η σημασία της τάξης αυτής κι ο «πρωτοπόρος» τύπος χαρίζει σ' αυτήν αμέτρητα κομπλιμέντα. Κάλιο αργά, παρά ποτέ, μα εγώ θα πω: θα ήταν καλύτερα ενωρίς, παρά αργά. Αν οι «πρωτοπόροι» μας παρατηρούσαν ενωρίτερα την ανόητη γνώμη τους για το προλεταριάτο, που το θεωρούσαν μονάχα σαν μια «πληγή», αν παρατώντας αυτή τη γνώμη συντελούσαν μ' όλες τις δυνάμεις τους στην ανάπτυξη της αυτοσυνείδησης στην τάξη αυτή, τότε ο διάσημος «μαύρος λόχος» δεν θα έπαιζε τον επικίνδυνο πολιτικό ρόλο που παίζει. Η επίμονη κι αδιάκοπη υποστήριξη, που έδωσαν οι «πρωτοπόροι» διανοούμενοι στις προλήψεις των ναρόντικων είναι αληθινά το πολιτικό έγκλημα, που τους βαρύνει και που γι' αυτό τους καταδικάζει αυστηρά σήμερα η ανυπόλητη ιστορία.

10. Σελίδα 117. - Όσο για την πρωτόγονη κοινωνία, οι ιστορικές απόψεις του Μαρξ επικυρώθηκαν περιλαμπρα από τις έρευνες του Μόργκαν (βλ. το έργο του «Η αρχαία κοινωνία», που πρωτοβγήκε στην αγγλική γλώσσα και που τώρα υπάρχει γερμανική, ρωσική και, αν δεν γελιέμαι, πολωνική μετάφραση). Μερικοί ασυνείδητοι κριτικοί επιμένουν, πως τα συμπεράσματα του Μόργκαν σχετικά με την κατά γέννη ζωή δεν στηρίζονται παρά μονάχα στη μελέτη της κοινωνικής ζωής των ερυθρόδερμων

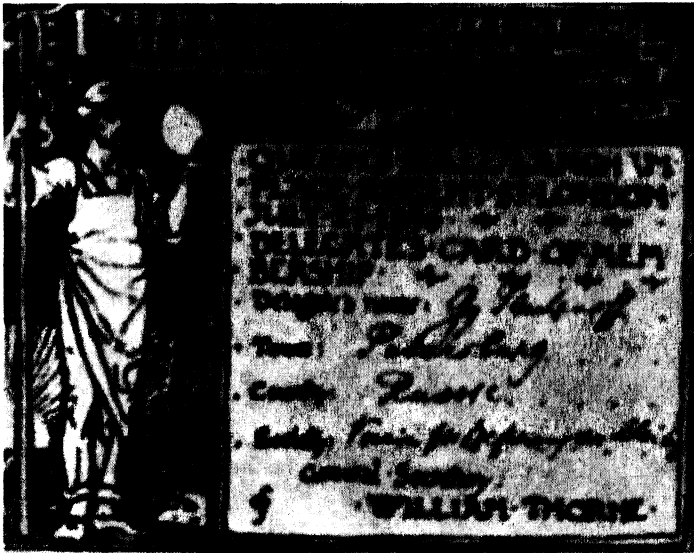
της Β. Αμερικής. Φτάνει να διαβάση κανείς αυτό το βιβλίο για να πειστή, ότι είναι ολωσδιόλου αστήριχτες παρόμοιες «κριτικές» παρατηρήσεις. Φτάνει επίσης να γνωρίση κανείς με προσοχή και από τις πρώτες πηγές την ιστορία του αρχαίου κόσμου για να δη πόσο αδιαφιλονίκητα είναι το συμπεράσματα, που βγάζουν απ' αυτήν οι Μόργκαν και Έγκελς (βλ. του τελευταίου: «Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους»). Κι όμως, μ' όλη την εχθρική στάση πολλών σοφών προς το έργο του Μόργκαν, οι υπέροχες σκέψεις του ανθρώπου αυτού δεν χάθηκαν για τη σύγχρονη εθνολογία. Στη Β. Αμερική κάτω από την επίδρασή του εμφανίστηκε ολόκληρη σχολή εθνολόγων. Οι εθνολόγοι αυτοί δημοσιεύουν τα έργα τους στα σημαντικώτατα χρονιάτικα «reports» του Ινστιτούτου Σμιθόνιαν και δίνουν πολυτιμώτατο υλικό για την υλιστική εξήγηση της πρωτόγονης κοινωνίας. Στην Ευρώπη ανάμεσα στα έργα, που έχουν για βάση τους τις έρευνες του Μόργκαν αξιωματικότερη είναι η εργασία του γερμανού συντρόφου μας Γ. Κούνωφ για τα συστήματα συγγένειας των μαύρων της Αυστραλίας, για την κοινωνική οργάνωση στο Μεξικό και στο κράτος των Ίνκα και τέλος για το μητριαρχικό σύστημα σχετικά με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στις «άγριες» φυλές. Ωστόσο, όσο για την Ευρώπη πρέπει να παραδεχτούμε, ότι εδώ η επίδραση των ιδεών του Μόργκαν είναι μέχρι σήμερα σχετικά μικρή. Είναι όμως αναμφισβήτητο, ότι κι εδώ η «εθνογραφία» ολοένα πιο συχνά καταφεύγει σε καθαρές υλιστικές εξηγήσεις των κοινωνικών φαινομένων. Δεν νομίζω, πως ο ερευνητής Καρλ φον ντερ-Στέινεν ενδιαφέρεται για τον ιστορικό υλισμό. Τουλάχιστο στα έργα του δεν βρίσκεται ούτε και υπαινιγμός, αν είναι έστω και λίγο γνώστης της θεωρίας αυτής. Όμως, στο διδαχτικό βιβλίο του «Unter den Naturvölkern zentral Brasiliens», Berlin, 1894, ακολουθεί από την αρχή ως το τέλος αμετάβλητη – και στις περισσότερες φορές επιτυχημένη – τη μέθοδο, που υποδείχνουν οι «οικονομικοί» υλιστές. Ακόμα κι ο

Ράτσελ, που νομίζει αναγκαίο να δικαιολογηθή για την κατηγορία, πως είναι υλιστής (βλ. το έργο του «Völkerkunde», II, S. 631) βάζει την εξέλιξη της «πνευματικής» κουλτούρας σ' αιτιώδικη εξάρτηση από την «υλική» κουλτούρα. Λέγει: «Το άθροισμα των εκπολιτιστικών καταχτήσεων σε κάθε λαό σ' οποιαδήποτε βαθμίδα της εξέλιξης, αποτελείται από τις υλικές και τις πνευματικές καταχτήσεις. Οι καταχτήσεις αυτές δεν γίνονται με τα ίδια μέσα, ούτε με την ίδια ευκολία και ούτε ταυτόχρονα... Στη βάση των πνευματικών εκπολιτιστικών καταχτήσεων βρίσκονται οι υλικές» (id. τόμ. I, σ. 17). Αυτό ίσα-ίσα είναι ιστορικός υλισμός, που δεν έχει όμως μελετηθή ως το τέλος και γι' αυτό είναι κατά ένα μέρος χωρίς συνέπεια και κατά ένα μέρος με κάποια απλοϊκότητα. Κι έναν τέτοιο υλισμό, με μια φυσική ανάπτυξη και γι' αυτό με μιαν απλοϊκότητα, με μια πολλήν ή λίγην ασυνέπεια, βρίσκομε σε πολλά έργα, που ασχολούνται σε ζητήματα σχετικά με την εξέλιξη αυτών ή εκείνων των ειδικών πεδίων της πρωτόγονης «κουλτούρας», ή για να μιλήσωμε με τη γλώσσα του Μαρξ αυτών ή εκείνων των ιδεολογιών. Έτσι λ.χ. η έρευνα της πρωτόγονης τέχνης στέκεται γερά σε υλιστικών έδαφος και για να το επιβεβαιώσωμε αυτό, θα μπορούσαμε να παρουσιάσωμε μακρούς πίνακες έργων, που βγήκαν στην Ευρώπη και στη Β. Αμερική, θα περιοριστώ όμως ν' αναφέρω τα έργα του Γκρόσσε «Die Anfänge der Kunst» και του Μπούχερ «Arbiet u. Rhythmus». Το σπουδαίο είναι, ότι το τελευταίο αυτό γράφτηκε από άνθρωπο, που η άποψή του πάνω στα αίτια της οικονομικής εξέλιξης είναι ολωσδιόλου αντίθετη στην υλιστική άποψη (όπως φαίνεται από τη γνώμη του Μπούχερ για τη σχέση των παιχνιδιών και της εργασίας). Αλλά φαίνεται, ότι την επίδραση της αλήθειας δεν μπορεί να την αποφύγη πάντα ούτε ο μπουρζουάς σοφός, αν και δεν θέλει να την παραδεχτή επηρεασμένος από τις διάφορες προλήψεις. Όλα δείχνουν, πως τώρα πια πλησιάζομε στην εποχή, που θα γίνη και στην κοινωνική επιστήμη εκείνο, που σήμερα παρατηρούμε στις φυσικές επιστήμες: όλα

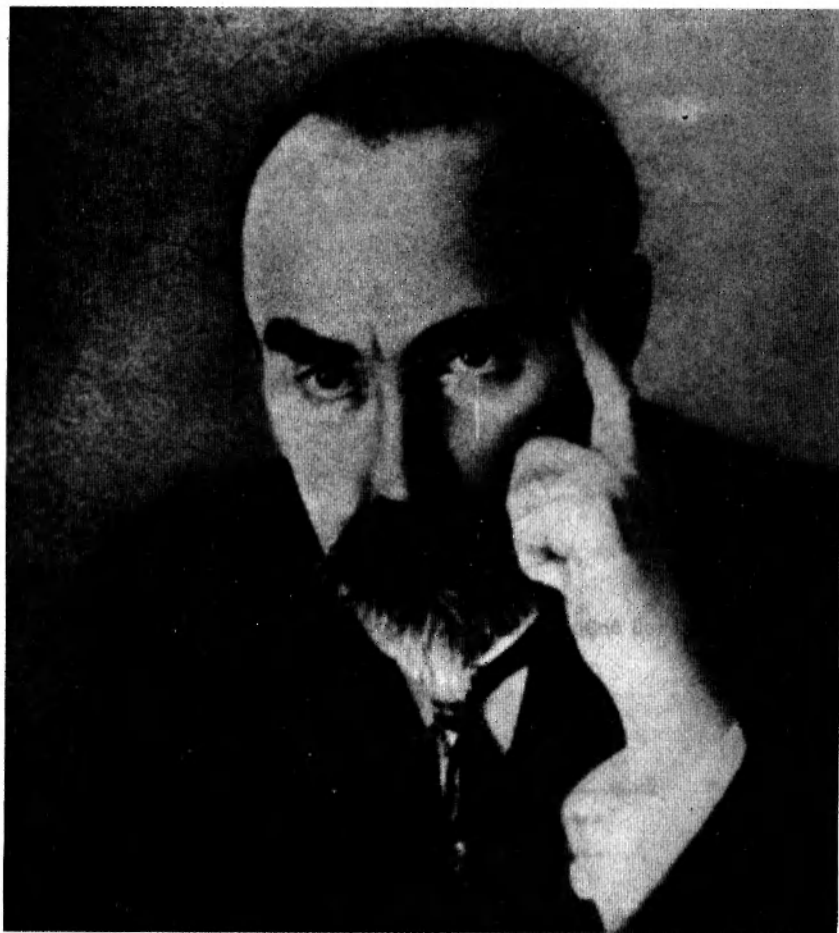
τα φαινόμενα θα εξηγούνται υλιστικά, ενώ η βασική άποψη του υλισμού θ' απορρίχεται σαν κάτι, που δεν στέκεται. Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε πως μπορεί να εξηγηθή αυτή η διπλή στάση απέναντι στον υλισμό: η υλιστική κοσμοθεωρία με λογική συνέπεια, είναι πριν απ' όλα επαναστατική κοσμοθεωρία, όμως οι «μορφωμένες τάξεις» των δυτικών χωρών τώρα πια δεν τείνουν καθόλου προς την επανάσταση. Λέγοντας αυτό δεν συκοφαντώ τις «μορφωμένες τάξεις». Αυτό φαίνεται ανάμεσα στ' άλλα κι από ένα ενδιαφέρον βιβλίο του Αμερικανού Έντβιν Ζέλιγκμεν: «The economic interpretation of history», New York, 1902. Ο καθηγητής Ζέλιγκμεν λέγει ξεκάθαρα, ότι ο ιστορικός υλισμός χάνει πολύ στην εκτίμηση των σοφών, γιατί είναι πολύ στενά συνδεδεμένος με το σοσιαλισμό (σ. 90) και με τις παράλογες τάχα υπερβολές του («absurd exaggeration»). Μέσα σ' αυτές τις «παράλογες υπερβολές» του σοσιαλισμού βρίσκει ο Ζέλιγκμεν την άρνητική του στάση απέναντι στη θρησκεία γενικά και ιδιαίτερα στο χριστιανισμό (βλ. όλο το τέταρτο κεφάλαιο του έργου, που αναφέραμε). Ο Ζέλιγκμεν παραδέχεται σωστή την υλιστικήν εξήγηση της ιστορίας και θέλει να επιτύχη την αναγνώριση της ορθότητάς της κι από τους άλλους σοφούς, προσπαθεί όμως ν' αποδείξει, ότι μπορεί κανείς να παραδέχεται την υλιστικήν εξήγηση της ιστορίας, χωρίς να συμμερίζεται τα αθεϊστικά και σοσιαλιστικά εκείνα συμπεράσματα, που δέχτηκε ως τώρα η μεγάλη πλειοψηφία των οπαδών της. Πρέπει να παραδεχτούμε, ότι ο Ζέλιγκμεν κατά τον τρόπο, που σκέφτεται, έχει δίκιο: με ωρισμένη ασυνέπεια η λογική εγχείρηση, που προτείνει, είναι δυνατή. Όσο για την κοινωνική επιστήμη, θα ήταν ωφέλιμο, αν οι μπουρζουάδες σοφοί άκουαν τη συμβουλή του Ζέλιγκμεν: αν αφήσουν κατά μέρος τις «υπερβολές» του σύγχρονου μαρξισμού, βέβαια θα έκαναν μεγάλο λάθος. Μα όταν αποκορούν ολότελα τον ιστορικό υλισμό, δεν κάνουν ένα λάθος, αλλά πάρα πολλά. Από τα δύο αυτά κακά το δεύτερο είναι το μικρότερο...

Οπωσδήποτε όμως ο μακαρίτης Ν. Μιχαηλόφσκυ έκανε μεγάλο λάθος, όταν πολεμώντας τους «Ρώσους μαθητές του Μαρξ» έλεγε, πως ο ιστορικός υλισμός από εσωτερική του αδυναμία δεν μπορεί να προσελκύση την προσοχή του επιστημονικού κόσμου. Τώρα πια η προσοχή του επιστημονικού κόσμου στρέφεται από παντού προς το μέρος του. Βέβαια οι μπουρζουάδες σοφοί για το λόγο, που είπαμε πιο πάνω, στις περισσότερες φορές δείχνουν πολύ λίγη θέληση να παραδεχτούν τις επιστημονικές του αξίες. Όμως τώρα πια κι αυτοί ακόμα οι ειδικοί στη γεωγραφία μιλούν συχνά γι' αυτόν σε ειδικές μελέτες, τόσο μάλιστα, ώστε μερικά μέλη της γεωγραφικής εταιρίας του Βερολίνου τους έκαμαν άγριο πόλεμο. Παρηγορητικά και πολύ σοβαρά σημεία των καιρών.

Γ. ΠΛΕΧΑΝΩΦ

Πληρεξούσιο Γ. Β. Πλεχάνοφ για το συνέδριο της Β' Διεθνούς που έγινε το 1896 στο Λονδίνο.

Γκεόργκι Β. Πλεχάνοφ 1915

V

ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΕΞΕΩΝ

Αγνωστικισμός. - Ο όρος ανήκει στον Huxley. Ο αγνωστικισμός αρνιέται την αντικειμενικήν αλήθεια, κατέχει μίαν ενδιάμεση θέση ανάμεσα στον υλισμό και στον ιδεαλισμό και γενικά δεν δέχεται την πλήρη γνώση των πραγμάτων.

Albigois ή Cathares. - Θρησκευτική αίρεση, που διαδόθηκε απ' το 11ο αιώνα στη μεσημβρινή Γαλλία, στα περίχωρα της Albi, τότε που υπήρχαν εκεί πόλεις ανθηρές με μίαν αναπτυγμένη μπουρζουαζία. Κάτω απ' τη μάσκα της θρησκευτικής αίρεσης γίνονταν κρυμμένος ο αγώνας της μπουρζουαζίας ενάντια στη φεουδαρχία. Ο πάπας Innocent ο III διάταξε μίαν σταυροφορία (1209), οι σταυροφόροι λεηλάτησαν τις πόλεις Béziers και Carcassonne και νίκησαν τους Albigois στα 1213 στη Muret και στη Toulouse. Ο καταστρεφτικός αυτός πόλεμος δεν τέλειωσε παρά μόνο στο 1229.

“Αληθινός” γερμανικός σοσιαλισμός. - Ουτοπιστική γερμανική σοσιαλιστική σχολή της προμαρξικής περιόδου. Οι βάσεις του “αληθινού” σοσιαλισμού ήταν μικροαστικές και επικρατούσε στη Γερμανία κατά τα μέσα του περασμένου αιώνα. Ο “αληθινός” σοσιαλισμός χτυπήθηκε απ' τους Μαρξ και Έγκελς και τσακίστηκε κάτω απ' την επιστημονική κριτική του μαρξισμού. Κύριός του εκπρόσωπος ήταν ο Κάρολος Γκρουν.

Αλχημεία. - Η τέχνη της μετατροπής των μετάλλων. Οι αλχημιστές πίστευαν, ότι με τη “φιλοσοφική λίθο”, που άκαρπα τη ζητούσαν,

θα ήταν δυνατή η μετατροπή των άλλων μετάλλων σε χρυσό.

Αναγέννηση. - Έτσι ονομάζουν την ανάπτυξη της μπουρζουαζίας, που άρχισε ακόμα απ' τον 11ο και 12ο αιώνα και που χαρακτηρίζεται με την ανάπτυξη του εμπορίου, της βιομηχανίας, με τις εφευρέσεις, με τους δρόμους συγκοινωνίας, με την ανακάλυψη της Αμερικής και με την παράλληλη ανάπτυξη των τεχνών, της φιλολογίας κ.τ.λ. Οι ιδεολόγοι εκπρόσωποι της νέας μπουρζουαζίας δεν μπορούσαν να εξηγήσουν πώς ήταν δυνατό ν' αναπτυχθή ο νέος πολιτισμός από τις μεσαιωνικές κοινότητες των πόλεων, που ζούσαν ταπεινά και περικωτισμένα και που δεν αφήκαν αξιόλογα ίχνη ούτε στη φιλολογία, ούτε στην ιστορία της σκέψης, τη στιγμή, που ο κατά το φαινόμενο τόσο ισχυρός και με μεγάλη ανάπτυξη και πολιτισμό αρχαίος κόσμος καταστράφηκε τόσο τραγικά μην αφήνοντας μάλιστα κατόπι του ούτε πολιτισμένους διαδόχους. Δεν μπορούσαν να τα εξηγήσουν όλα αυτά οι ιδεολόγοι της μπουρζουαζίας, που ήταν γέννημα των μεσαιωνικών πόλεων και γι' αυτό αρνήθηκαν κάθε συγγένεια με τις τελευταίες αυτές, καταδικάζοντας το μεσαίωνα σαν εποχή σκότους και αμάθειας και δημιούργησαν το θρύλο για μian αναγέννηση. Και σύμφωνα μ' αυτό το θρύλο ο αρχαίος κόσμος, ύστερα από χιλιόχρονη ανυπαρξία, αναγεννήθηκε σαν το φοίνικα για να χρησιμεύσει σαν αφετηρία στην ανάπτυξη του πολιτισμού των νέων χρόνων. Η αναγέννηση είναι η εποχή της νέας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, που εμφανίζουν στην πρώτη γραμμή τη νέα επαναστατική τάξη, τη μπουρζουαζία, που έρχεται σε σύγκρουση με την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, με το φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής και διεξάγει ένα μακρόχρονο αιματηρόν αγώνα ενάντια στον παλιό κόσμο, που τελικά τον γκρεμίζει και στερεώνει τη δική της κυριαρχία. Αλήθεια καταλαβαίνω την απογοήτευση των φιλισταίων μας, που όλο το νεώτερο "πολιτισμό" τον αποδίνουν στην επίδραση των φυγάδων του Βυζαντίου! Ξεχνούν όμως ότι η αναγέννηση και η μπουρζουαζική διάνοηση της Ευρώπης

μέσα στα “χίλια χρόνια” της αμάθειας και του σκότους περιλαβαίνουν και τη βυζαντινή αυτοκρατορία!

A priori (από πριν, εκ των προτέρων). - Εκείνο, που είναι δεδομένο από πριν· αρχή, που η παραδοχή της είναι υποχρεωτική, χωρίς να υπόκειται σε θεωρητική απόδειξη, ισχύει για όλες τις εποχές και για όλα τα πράγματα, δεν μπορεί ν’ αμφισβητηθή, και υπάρχει πριν από κάθε πείρα.

Άριοι. - Όνομα, που δίνεται στους πιο παλιούς γνωστούς προγόνους της ινδοευρωπαϊκής οικογένειας. Εκείνοι απ’ αυτούς, που εγκαταστάθηκαν στο Ιράν και μιλούσαν τη ζανδική ονομάστηκαν ιράνιοι (Πέρσες κ.λπ.), εκείνοι που εγκαταστάθηκαν στις Ινδίες και μιλούσαν τη σανσκριτική ονομάστηκαν Ινδοί. Η παραβολή της ζανδικής και της σανσκριτικής με τις γλώσσες της Ευρώπης έδειξε πως οι Κέλτες, οι Έλληνες, οι Λατίνοι, οι Γερμανοί, οι Σλαύοι έχουν την ίδια καταγωγή με τους Αρίους.

Αρχαιοπτέρυξ και Ιχθυόσαυρος. - Ζώα γιγάντια, που δεν υπάρχουν τώρα. Τα απολιθώματά τους, όσα βρίσκονται, είναι της δευτερογενούς εποχής.

*

Βαστίλλη. - Φρούριο του Παρισιού κοντά στην πύλη του Αγίου Αντωνίου. Χτίστηκε στα 1370 - 1382. Έγινε γρήγορα κρατική φυλακή, όπου έκλειναν τους πολιτικούς καταδίκους. Η Βαστίλλη έγινε το σύμβολο του απολυταρχισμού. Κυριεύτηκε και γκρεμίστηκε από τον επαναστατημένο λαό του Παρισιού στις 14 Ιουλίου 1789. Η ημέρα αυτή γιορτάζεται από τότε σαν εθνική γιορτή των Γάλλων.

*

Γνωσιολογία ή θεωρία της γνώσης, που μελετάει και εξετάζει την ανθρώπινη γνώση γενικά, δηλαδή τις πρωταρχικές της βάσεις. Ο διαλεκτικός υλισμός λέγει: “Πρώτη και βασική άποψη της θεωρίας της γνώσης πρέπει να είναι η άποψη της ζωής, της πρακτικής. Και αυτή οδηγεί

αναπόφευκτα στον υλισμό, πετώντας έξω τις ατέλειωτες επινοήσεις του καθηγητικού σχολαστικισμού. Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνούμε, ότι το κριτήριο της πρακτικής δεν μπορεί ποτέ απ' αυτή την ουσία του πράγματος να επικυρώσει ή να ανατρέψει ολοκληρωτικά οποιαδήποτε ανθρώπινη παράσταση. Και το κριτήριο αυτό είναι τόσο "ακαθόριστο", ώστε να μην επιτρέψει τη μεταβολή των ανθρώπινων γνώσεων σε κάτι το "απόλυτο", και ταυτόχρονα είναι τόσο καθωρισμένο, ώστε να διεξάγει αμείλικτο αγώνα με όλες τις ποικιλομορφίες του ιδεαλισμού και του αγνωστικισμού: αν εκείνο, που επικυρώνει η πρακτική μας είναι η μοναδική, τελική, αντικειμενική αλήθεια, τότε, απ' αυτό βγαίνει η παραδοχή, σαν μοναδικού δρόμου προς αυτή την αλήθεια, του δρόμου της επιστήμης, που στέκεται στην υλιστική άποψη" (Λένιν). Η θεωρία της γνώσης του διαλεκτικού υλισμού περικλείνει μέσα της τη σχετικότητα (ρελατιβισμό), αλλά δεν ανάγεται σ' αυτόν. Παραδέχεται τον εξωτερικό κόσμο και την αντανάκλασή του στην ανθρώπινη νόηση. Έτσι σαν κριτήριο της αλήθειας παραδέχεται την ανθρώπινη πρακτική.

*

Διαλεκτική. - Η διαλεκτική μέθοδος του Μαρξ ζητεί απ' το μαρξιστή να είναι διαλεκτικός όχι μονάχα στη θεωρία, αλλά και στην πράξη. Ο μαρξισμός ζητεί δράση επαναστατική, αναμορφωτική, πρακτική. Χωρίς αυτή την πρακτική πλευρά ο μαρξισμός μετατρέπεται σε νεκρό δόγμα, και από θεωρητικό όπλο του αγώνα της εργατικής τάξης μπορεί να μεταβληθεί σε όπλο υποδούλωσης. "Χρήσιμο μάθημα μπορεί (και πρέπει) να είναι εκείνο, που έγινε με τέτοιους μεγάλους σοφούς μαρξιστές και αφοσιωμένους στο σοσιαλισμό αρχηγούς της II Διεθνούς, όπως ο Κάουτσκι, Όττο Μπάουερ κ.λπ. Αυτοί συναισθάνονταν ολότελα την αναγκαιότητα της ευλύγιστης τακτικής, μελέτησαν και δίδαξαν σ' άλλους τη μαρξιστική διαλεκτική (και πολλά απ' εκείνα, που έκαμαν στο ζήτημα αυτό θα μείνουν για πάντα σαν πολύτιμα αποχτήματα της

σοσιαλιστικής σκέψης), αλλά στην εφαρμογή της διαλεκτικής αυτής έκαμαν τέτοιο λάθος ή στην πρακτική αποδείχτηκαν τόσο όχι διαλεκτικοί, αποδείχτηκαν άνθρωποι τόσο ανίκανοι να προεξοφλήσουν τη γρήγορη μεταβολή των μορφών και το γρήγορο γέμισμα των παλιών μορφών με καινούργιο περιεχόμενο, ώστε η τύχη τους είναι πολύ λίγο αξιοζηλευτότερη από την τύχη των Γκαϊντμαν, Γκεντ και Πλεχάνωφ. Το βασικό αίτιο της χρεωκοπίας τους είναι, ότι “απορροφήθηκαν” από μια ωρισμένη μορφή ανάπτυξης του εργατικού κινήματος και του σοσιαλισμού, ξέχασαν ότι αυτή είναι μονόπλευρη, φοβήθηκαν να παρατηρήσουν το απότομο σπάσιμο, που χάρη σ' αντικειμενικούς όρους έγινε αναπόφευκτο και εξακολουθούσαν να ξαναλέγουν απλές, πασίγνωστες και αδιαφιλονίκητες στην πρώτη όψη αλήθειες: Ο αριθμός 3 είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό 2. Η πολιτική όμως μοιάζει περισσότερο με την άλγεβρα παρά με την αριθμητική και ακόμα περισσότερο μοιάζει με τα ανώτερα μαθηματικά παρά με τα κατώτερα. Στην πραγματικότητα όλες οι παλιές μορφές του σοσιαλιστικού κινήματος γέμισαν με καινούργιο περιεχόμενο. Μπροστά στους αριθμούς εμφανίστηκε το καινούργιο σημείο: “μείον”, οι σοφοί μας όμως εξακολουθούσαν (και εξακολουθούν) επίμονα να βεβαιώνουν τον εαυτό τους και τους άλλους, ότι το “μείον τρία” είναι πίοτερο από το “μείον δύο” (Λένιν). Κάθε μεταβολή, που δημιουργείται στην αντικειμενική υλική πραγματικότητα, πρέπει να μελετάται. Η μεταβολή στη θέση των τάξεων στην κατάσταση όλης της κοινωνίας, πρέπει να φέρνει μαζί και μιαν αναθεώρηση και μια μεταβολή όλης της δράσης και όλης της τακτικής. “Οι παλιές μορφές έσπασαν, γιατί φάνηκε, ότι το νέο τους περιεχόμενο, - περιεχόμενο αντιπροληταριακό αντιδραστικό - έφθασε σε δυσανάλογη ανάπτυξη. Έχουμε σήμερα, από την άποψη της ανάπτυξης του διεθνούς κομμουνισμού, τέτοιο στερεό και δυνατό περιεχόμενο για την εργασία (για τη σοβιετική εξουσία και τη δικτατορία του προλεταριάτου), που μπορεί και πρέπει να

φανερωθή με οποιαδήποτε μορφή παλιά ή καινούργια, μπορεί και πρέπει να αναζωογονήσει, να νικήσει, να υποτάξει στον εαυτό του όλες τις μορφές και τις καινούργιες και τις παλιές, όχι για να συμφιλιωθεί με τις παλιές, αλλά για να μπορέσει όλες και οποιεσδήποτε καινούργιες και παλιές μορφές να τις κάμει όπλο για την ολοκληρωμένη και τελειωτική, αποφασιστική και άκαμπτη νίκη του κομμουνισμού” (Λένιν).

Η διαλεκτική είναι η διδασκαλία της εξέλιξης, που πραγματοποιείται με υπερπηδήσεις, καταστροφές και επαναστάσεις, είναι η επιστήμη των γενικών νόμων της κίνησης, τόσο του εξωτερικού κόσμου όσο και της ανθρώπινης νόησης. Ο διαλεκτικός υλισμός, η φιλοσοφική βάση του μαρξισμού, δεν είναι τυπική μέθοδος, αλλά η έρευνα της πραγματικής πορείας, που σημειώνεται στην αντικειμενική πραγματικότητα και που έχει την αντανάκλασή της στο μυαλό μας.

Η διαλεκτική είναι συγκεκριμένη και επαναστατική (δράση, πρακτική), χτυπάει τις αφηρημένες κρίσεις, μελετάει απ’ όλες τις πλευρές κάθε πορεία στο σύνολό της, αναλύει συγκεκριμένα κάθε ιστορική κατάσταση και έχει για βασική της θέση, ότι η αλήθεια είναι συγκεκριμένη και όχι αφηρημένη. Ο υλισμός δίχως τη διαλεκτική είναι αδύνατος και αν δεν γνωρίζουμε τη διαλεκτική οδηγούμαστε προς τον ιδεαλισμό.

Διαδισμός (Dualisme). - Το φιλοσοφικό σύστημα, που παραδέχεται δύο βασικές αρχές: το πνεύμα και την ύλη, που θεωρεί όμως ως πρωταρχικό το πνεύμα, ενώ την ύλη την θεωρεί εξαρτημένη απ’ αυτό. Οι διάφορες ποικιλομορφίες του διαδισμού ανήκουν στην ιδεαλιστική κατεύθυνση.

*

Εκλεκτισμός. - Φιλοσοφική κατεύθυνση, που αποτελείται από μέρη παρμένα (εκλεγμένα) από διάφορα συστήματα, που πολλές φορές είναι αντίθετα το ένα με τ’ άλλο.

Εμπειριοκριτικισμός (ή immanents = εσωεμπειρικοί). - Ιδεαλιστική φιλοσοφική κατεύθυνση, που παίρνει μian ενδιάμεση θέση ανάμεσα στον

υλισμό και στον ιδεαλισμό, παίρνει για βάση και σαν αφετηρία της γνώσης την πείρα, που την ερμηνεύει ιδεαλιστικά, αρνιέται την αντικειμενική ύπαρξη της ύλης και διακηρύττει, ότι εξαφανίζει τη διαφορά του υλισμού και του ιδεαλισμού. Κύριοι εκπρόσωποι της φιλοσοφίας αυτής υπήρξαν οι ιδεαλιστές φυσικοί-φιλόσοφοι Μαχ και Avenarius.

Εμπειριομονισμός. - Ιδεαλιστική φιλοσοφική κατεύθυνση, παρακλάδι του εμπειριοκριτικισμού. Ιδρυτής ο Α. Α. Μπογδάνωφ.

Ενεργητική. - Κατεύθυνση στη φυσική και στη φιλοσοφία των φυσικών επιστημών, που μελετάει τους γενικούς νόμους της ενεργείας των δυνάμεων, καταργεί την έννοια της ύλης και ανάγει όλα στη δύναμη. Εκπρόσωπος της τάσης αυτής ο Ostwald.

*

Ζανσενιστές (Jansénistes). - Έτσι λέγονταν οι οπαδοί του jansénisme, δόγματος, που περιώριζε την ελευθερία της βούλησης (αυτεξούσιο) και που είχε υπερασπιστές στη Γαλλία το διάσημο μεταφυσικό Arnauld και τους θεολόγους του Port-Royal, που ήταν ένα μοναστήρι γυναικών. Το δόγμα αυτό το υποστήριξε ο Pascal με τα περίφημά του Επαρχιακά γράμματα. Το δόγμα αυτό καταδικάστηκε απ' τους πάπες και το μοναστήρι καταστράφηκε (1710). Το δόγμα υπήρχε στη Γαλλία ως τα μέσα του 18ου αιώνα. Σήμερα υπάρχει στην Ολλανδία μια μικρή ζανσενιστική εκκλησία. Αντίπαλοί των ήταν οι ιησουΐτες.

*

Ηράκλειος στήλες. - Έτσι έλεγαν στην αρχαιότητα το Γιβραλτάρ, που τα δυο βουνά του τα είχε χωρίσει ο Ηρακλής και που αποτελούσαν το τέλος του κόσμου.

*

Ιησουΐτες ή εταιρία του Ιησού, εκκλησιαστικό τάγμα που ιδρύθηκε στα 1534 από τους Ιγνάτιο και Loyola, και είχε σκοπό την καταδίωξη των αιρετικών και την εξυπηρέτηση της καθολικής εκκλησίας της

Ρώμης. Οι ιησουΐτες, είχαν σπουδαιότατη θέση παντού, όπου είχε απλωθή η θρησκευτική επιρροή της Ρώμης. Αυτοί ήταν οι πρώτοι, που έπαιξαν τον αντιδραστικότερο ρόλο σ' όλα τα επαναστατικά κινήματα από το μεσαίωνα κι έπειτα, που αναγκαστικά έπαιρναν θρησκευτικό χαρακτήρα χάρη στη μονοπώληση τότε κάθε ιδεολογικής εκδήλωσης από τη θεολογία. Στα χέρια των Ιησουϊτών η Ιερά Εξέταση έγινε ένα μέσο δολοφονίας, αποτρόπαιων βασανιστηρίων, εκβιασμών, καταπίεσης και χτυπήματος κάθε κινήματος της εποχής εκείνης. Το τάγμα των ιησουϊτών υπάρχει και σήμερα.

Ιγκα. - Φυλή της νότιας Αμερικής, που είχε αξιόλογο πολιτισμό και που κατά την εποχή της ισπανικής κατάκτησης κατείχε την περιοχή του σημερινού Περού.

*

“Κολλημένοι στη γη”. - Η έκφραση αυτή είναι των ορθόδοξων ναρόντικων της Ρωσίας, που για βάση της προόδου στη Ρωσία έπαιρναν τους χωρικούς, αρνιόνταν το ρόλο το προλεταριάτου και το αναπόφευκτο της ανάπτυξης του καπιταλισμού στη Ρωσία, λέγοντας, ότι η Ρωσία θα περάσει απευθείας στο σοσιαλισμό με τις αγροτικές κοινότητες (αρτέλ). Όλη τους την προσοχή την έστρεφαν στους αγρότες και τη γεωργία γι' αυτό και η έκφραση “κολλημένοι στη γη”.

*

Λαϊκή θέληση (ή λαϊκή ελευθερία). - Κόμμα των επαναστατών ναρόντικων, που ύστερα από τα συνέδρια της Λιπέτσκο-Βορονέζσκυ αποσπάσθηκε απ' την οργάνωση “Γη και Ελευθερία”. Η προηγούμενη απολίτικη δράση των ναρόντικων αντικαταστάθηκε από τους ναροντοβόλτσους (της λαϊκής θέλησης) με το πολιτικό ρεαλισμό του αγώνα ενάντια στην απολυταρχία και τα όργανά της με την τρομοκρατία. Η Εκτελεστική Επιτροπή της λαϊκής θέλησης - αυστηρά συνωμοτικό επαναστατικό κέντρο - προετοίμαζε τρομοκρατικές απόπειρες. Ύστερα από από-

φαση της Εκτ. Επ. δολοφονήθηκε την 1 του Μάρτη 1881 ο Τσάρος Αλέξανδρος ο ΙΙ. Έπειτα η Εκτ. Επ. αποτόνθηκε με ένα της γράμμα στον Αλέξανδρο τον ΙΙΙ και ζήτησε αμνηστία, πολιτικές ελευθερίες και συντακτική συνέλευση. Στα μέσα της 9ης δεκαετίας του περασμένου αιώνα η κυβέρνηση με τη βοήθεια προδοτών-χαφιέδων μπόρεσε και τσάκισε τους ναροντοβόλτσους, μα η οργάνωση επέζησε και χρησίμευσε για την ίδρυση νέων επαναστατικών κέντρων στις αρχές του 20ού αιώνα.

*

“Μαύρος λόχος”. - Έτσι έλεγαν στη Ρωσία την οργάνωση των αντιδραστικών αριστοκρατών-γαιοχτημόνων, που ήτανε και το στήριγμα της απολυταρχίας.

“Μαύρο ξαναμοίρασμα” (της γης). (“Τσόρνυ περεντέλ”). Σχέδιο ολοκληρωτικής κατάργησης της μεγάλης αγροτικής ιδιοκτησίας και ξαναμοιράσματος της γης στους μικρούς παραγωγούς. Κατά τη διάσπαση της οργάνωσης “Γη και Ελευθερία” στα 1879 η ομάδα των ορθοδόξων ναρόντικων ονομάστηκε ομάδα “Τσόρνυ Περεντέλ” για να ξεχωρίζεται από την ομάδα των επαναστατών, που στη πρώτη γραμμή έθεταν τον πολιτικόν αγώνα με την τρομοκρατία (η “Λαϊκή θέληση”).

Μεταρρύθμιση (Réforme). - Έτσι ονομάστηκε το πολιτικό και οικονομικό κίνημα, που με θρησκευτική μορφή ξαπλώθηκε στις αρχές του 16ου αιώνα στην Ευρώπη με χαρακτήρα αντικαθολικό και αντιπαπικό, που στην ουσία όμως δεν ήταν παρά κίνημα των χωρικών δουλοπαροίκων και της μπουρζουαζίας ενάντια στη φεουδαρχία και τη δουλοπαροικία. Αρχηγός της μεταρρύθμισης στη Γερμανία ήτανε ο Λούθηρος. Το κίνημα όμως στη Γερμανία γρήγορα εκφυλίστηκε γιατί οι γερμανοί αριστοκράτες-γαιοχτήμονες δεν υπόφεραν την παπική κυριαρχία και ήθελαν να καταλάβουν τις εκκλησιαστικές περιουσίες. Έτσι προσχώρησαν στο λουθηριανισμό, επέτυχαν την ανεξαρτησία τους από την παπική κυριαρχία και με αρχηγό το Λούθηρο τσάκισαν στα 1525 το αγροτικό κίνημα

των αναβαπτιστών. Στη Σουηδία ο Γουσταύος Wasa ελευθέρωσε την πατρίδα του από την κυριαρχία του παπικού κλήρου και εφάρμοσε τη μεταρρύθμιση. Στη Γαλλία, Αγγλία, Ελβετία, Ολλανδία κάτω από τη σημαία της καλβινικής μεταρρύθμισης γινόταν ο αγώνας της μπουρζουαζίας ενάντια στο φεουδαρχισμό. Στη Γαλλία το κίνημα των Ουγκενότων (καλβινιστών) πνίγηκε στη φρικώδη σφαγή το Αγίου Βαρθολομαίου. Ιδεολογικός πρόδρομος της μεταρρύθμισης υπήρξε η Αναγέννηση.

Μεταφυσική. - Με τη μαρξιστική έννοια του όρου αυτού σημαίνει το αντιδιαλεκτικό, το αντιδυναμικό, το στατικό. Η μεταφυσική τα φαινόμενα τα εξετάζει απομονωμένα, στατικά και όχι στην εξέλιξη και αλληλεξάρτησή τους, τα θεωρεί έξω από τόπο και από χρόνο.

*

Νεοβιταλισμός. - Ιδεαλιστική κατεύθυνση στη φυσιογνωσία, που προσπαθεί να διαδόση την έννοια του “βιταλισμού” σαν ιδιαίτερης ζωϊκής δύναμης, έμφυτης στο ζωϊκό οργανισμό. Ένας απ’ τους εκπροσώπους του νεοβιταλισμού είναι και ο Φέβορν.

Νεοκαντιανοί. - Αρκετά παρδαλή πλειάδα αστών φιλοσόφων, που κήρυξαν στην επιστροφή στην ιδεαλιστική φιλοσοφία του Καντ ενάντια στον υλισμό, που ξαπλώθηκε πλατειά. Οι κύριοι εκπρόσωποι του νεοκαντιανισμού είναι οι Λάγκε, Λίμπμαν, Κόγεν, Βίντελμπαυτ κ.λπ. Το ίδιο σύνθημα “πίσω στον Καντ” δηλαδή στην ιδεαλιστική φιλοσοφία από το φιλοσοφικό υλισμό των Μαρξ-Έγκελς, το ύψωσαν ακολουθώντας τους αστούς φιλοσόφους-νεοκαντιανούς και οι οπαδοί τους από τις γραμμές της σοσιαλδημοκρατίας με επικεφαλής τον Μπερνστάιν.

Νεοκαμπίστες. - Επαναστατικό κίνημα, που ξέσπασε το Δεκέμβριο του 1825 στη Ρωσία. Επικεφαλής του ήταν μερικά προοδευτικά στοιχεία του στρατού. Το κίνημα αυτό είχε δημοκρατικές κατευθύνσεις, επηρεασμένο από τη γαλλική επανάσταση. Καταπνίγηκε στο αίμα και οι αρχηγοί του τουφεκίστηκαν.

“Ξερριζώνω στάχυα το Σάββατο”. - Όταν κάποτε πεινούσαν οι μαθητές του Χριστού, αυτός τούς έδειξε τα στάχυα στα χωράφια, λέγοντάς τους να φάνε. Οι μαθητές είπαν, ότι αυτό απαγορευόταν από την εβραϊκή θρησκεία, γιατί ήταν Σάββατο.

*

Πιετιστές (piétistes). - Έτσι έλεγαν τους οπαδούς του πιετισμού. Ο πιετισμός ήταν ένα προτεσταντικό θρησκευτικό δόγμα, που διακήρυττε τον ασκητισμό και την παγκόσμια ιερωσύνη όλων των πιστών. Οι Ιταλοί λέγουν *pietà* τις εικόνες, που δείχνουν την Παναγία, όταν κλαίει το Χριστό, ή μόνη ή με τον Άγιο Ιωάννη ή με τις τρεις Μαρίες.

Processus. - Δεν υπάρχει λέξη ελληνική, που ν' αποδίνει όσο χρειάζεται σε όλη της την έννοια αυτό το μαρξιστικόν όρο, που σημαίνει το φαινόμενο στην εξέλιξή του, στην ανάπτυξη και τη μεταβολή του. Σημαίνει την πορεία της πραγμάτωσης ενός φαινομένου σε όλη τη διαδρομή του, δείχνει τη δυναμική, τη διαλεκτική του πλευρά, εξετάζοντάς το στις μεταβολές, που παθαίνει κατά την πορεία του αυτή.

*

Σάδοβα (Sadowa). - Κωμόπολη της Βοεμίας (Τσεχοσλοβακία). Στις 3 του Ιουλίου 1866 οι Πρώσοι νίκησαν τους Αυστριακούς. Η νίκη αυτή καθώρισε και την έκβαση του πολέμου του 1866. Η νίκη αυτή αποδόθηκε στην υπεροχή της γερμανικής κουλτούρας, της γερμανικής παιδείας. Γι' αυτό και ο Έγκελς έχοντας υπόψει του αυτό, ερωτάει “μήπως δεν είναι μύθος;” Αποκρούει δηλαδή την απόδοση της νίκης των Πρώσων σε ιδεολογικούς λόγους, αποκρούει την ιδεαλιστική αυτή εξήγηση. Η νίκη των Πρώσων οφείλονταν σε σειρά ιστορικών λόγων, που μεταξύ τους την πρώτη θέση την κατείχε η τότε οικονομική ζωή της Γερμανίας, που έδειχνε μιαν αλματώδη ανάπτυξη και συνοδεύονταν από τις πρώτες προσπάθειες για την οργάνωση της γερμανικής αυτοκρατορίας και για τη δημιουργία ενός γερού κρατικού οργανισμού της γερμανι-

κής μπουρζουαζίας, ικανού να βαστάξει και να πραγματοποιήσει τα κα-
τακτητικά της σχέδια.

Salto mortale (θανάσιμο πήδημα). - Λέγεται όταν κάποιος παραδε-
χτή κάτι, που έρχεται σε τέλεια σύγκρουση με την πρωταρχική του
αφετηρία, ή όταν υποστηρίξει κάποιος ολοφάνερο παραλογισμό. Α. χ. η
από μέρους του σολιπσιστή παραδοχή της ύπαρξης της μητέρας του
αποτελεί salto mortale με το σολιπσισμό του, που δεν επιτρέπει την
παραδοχή παρά μονάχα του ίδιου του εαυτού σου και κανενός άλλου.

Salto vitale (ζωϊκό, σωτήριο πήδημα). - Χρησιμοποιείται στις αντί-
θετες με τις πιο πάνω περιπτώσεις. Η παραδοχή λ.χ. της αντικειμενι-
κής πραγματικότητας αποτελεί salto vitale για τον υλισμό.

Σολιπσισμός (solupsisme). - Φιλοσοφική κατεύθυνση, που δεν παρα-
δέχεται την πραγματική ύπαρξη παρά μονάχα της ατομικής συνείδησης
του καθενός και που αμφιβάλλει για την ύπαρξη του λοιπού κόσμου, που
σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία δεν είναι παρά δημιούργημα της συνείδη-
σης. Σύμφωνα με μια παρατήρηση του Πλεχάνωφ ο σολιπσιστής παρα-
δέχεται, ότι αυτός δεν γεννήθηκε από τους γονείς του, αλλά οι γονείς
του απ' αυτόν, αφού δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη παρά μονάχα του εγώ
και αφού ο εξωτερικός κόσμος (λοιπόν και οι γονείς) δεν είναι παρά προϊ-
όν της συνείδησης.

Σπิริτουαλισμός (spiritualisme = πνευματοκρατία). - Είναι η θεω-
ρία, που δέχεται το πνεύμα για βάση κάθε πραγματικού. Αποκρούει
ολωσδιόλου την ύπαρξη κάθε μη πνευματικού. Είναι ο λεγόμενος υποκει-
μενικός ιδεαλισμός, που η λογική του συνέπεια οδηγεί στο σολιπσισμό.

Σκεπτικισμός είναι η θεωρία, που αρνιέται τη δυνατότητα της αλη-
θινής γνώσης του κόσμου.

*

Τρανσφορμισμός (transformisme = μεταμορφισμός), ή νταρβινισμός
είναι η θεωρία, που δέχεται, ότι με την εξέλιξη, με την προσαρμογή και

με την φυσική επιλογή γίνεται η ανάπτυξη των ζωϊκών και φυτικών οργανισμών και ότι από τους κατώτερους οργανισμούς δημιουργούνται οι ανώτεροι κ.τλ.

*

Υπερβατική (transcendental). - Είναι η φιλοσοφία που ανάγει τη γνώση στα γνωστικά στοιχεία, που υπάρχουν a priori στη συνείδησή μας, δηλαδή τη γνώση την ανάγει στον ορθό λόγο, που υπάρχει πριν από κάθε πείρα.

*

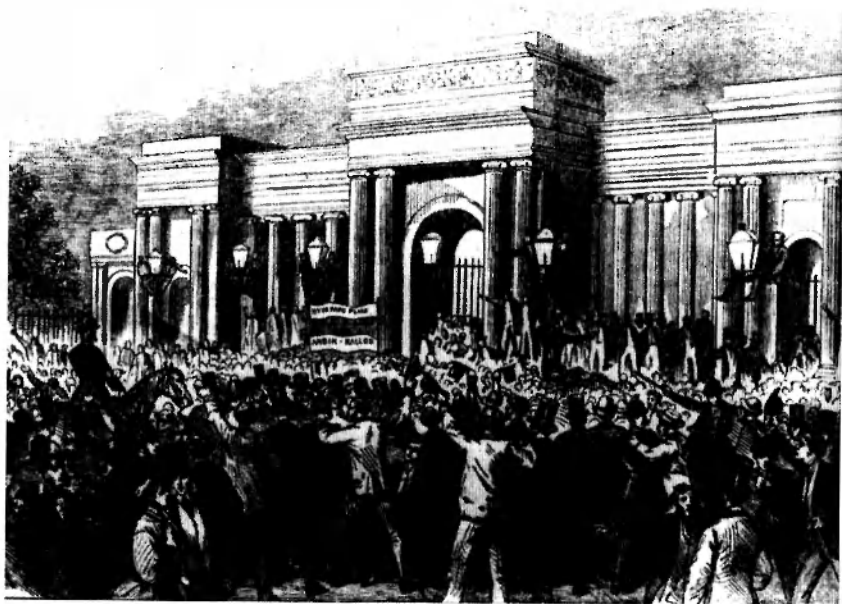
Φαινομενικότητα (Phaenomenalität) παραδέχεται, ότι στη γνώση μας είναι προσιτά μονάχα τα φαινόμενα και όχι τα πράγματα καθαυτά (νοούμενα). Τέτοια είναι η φιλοσοφία του Καντ.

Φιλισταίος και φιλισταϊσμός. - Έτσι ωνόμαζαν οι Γερμανοί φοιτητές στο τέλος του 17ου αιώνα όλους τους μη φοιτητές, τους μη γνώστες της επιστήμης, τους περικωτισμένους ανθρώπους. Σύμφωνα με τον κλασικόν ορισμό του Γκαίτε, φιλισταίος - ο μικροαστός άνθρωπος - είναι άδειο έντερο, γεμάτο από τρόμο και ελπίδα στο έλεος του Θεού.

Φυσιοκράτες. - Έτσι έλεγαν όσους ακολουθούσαν τη σχολή της πολιτικής οικονομίας, που κυριαρχούσε στη Γαλλία πριν από την επανάσταση του 1789 και που διατύπωνε τις τάσεις της νέας καπιταλιστικής κοινωνίας, που νίκησε το παλιό φεουδαρχικό σύστημα. Αν και ζούσαν σε χώρα με επικρατούσα την αγροτική οικονομία και θεωρούσαν σαν παραγωγική μονάχα την αγροτική εργασία, όμως οι φυσιοκράτες είναι οι πρώτοι, που έδωκαν μιαν ανάλυση της καπιταλιστικής παραγωγής. Σαν αντίπαλοι του μερκαντιλισμού ήτανε κατά της ανάμιξης του κράτους στις οικονομικές σχέσεις.

*

Ωφελιμισμός (utilitarisme). - Έτσι λέγεται η ηθική, που παίρνει για βάση της το συμφέρο, όχι όμως το ατομικό συμφέρο (εγωϊσμός), αλλά το αντικειμενικό συμφέρο μιας τάξης, ενός λαού κ.τλ.

Εργατική διαδήλωση στο Λονδίνο (1866).

VI

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Avenarius Richard (1843 - 1896). - Καθηγητής της φιλοσοφίας στη Ζυρίχη. Θεμελιωτής της ιδεαλιστικής σχολής του εμπειριοκριτικισμού.

Αππιανός. - Έλληνας ιστορικός του δεύτερου αιώνα μ. χ. Έγραψε μια σημαντικώτατη "Ρωμαϊκή Ιστορία".

Αναξαγόρας. - Έλληνας φιλόσοφος της ιωνικής σχολής. Ο Σωκράτης και ο Περικλής άκουσαν τα μαθήματά του. Φιλοσοφικός εκπρόσωπος των συμφερόντων της εμπορικής αθηναϊκής δημοκρατίας. Ύπηρξε οπαδός της βαθμιαίας εξέλιξης και ο πρώτος, που διατύπωσε τη θεωρία των ατόμων. Πέθανε στα 418 π.χ.

Αριστοτέλης. - Διάσημος Έλληνας ιδεαλιστής φιλόσοφος. Μια από τις μεγαλύτερες διάνοιες, που υπήρξαν ποτέ. Ιδεολογικός πρόδρομος του χριστιανισμού μαζί με τον Πλάτωνα. Η Αναγέννηση κυριώτατα πάνω σ' αυτούς τους δυο στηρίχτηκε για τις φιλοσοφικές της εκδηλώσεις. Πέθανε στη Χαλκίδα της Ευβοίας (384 - 322 π.χ.).

Αριστοφάνης. - Διάσημος ποιητής σατιρικός, απολογητής της αριστοκρατίας.

Arnould. - Λέγεται ο Μεγάλος, καθηγητής της Σορβώνης και θεολόγος. Ένας από τους μεγαλύτερους μεταφυσικούς. Ήταν οπαδός των ζανσενιστών και καταπολέμησε τους ιησουΐτες (1612 - 1694).

Άντλερ (Adler Max). - Γερμανός καθηγητής κοινωνιολόγος.

Άρτλεϋ (Hartley) Άγγλος υλιστής.

*

Babeuf (Φραγκίσκος, λέγοταν Γράγχος). - Γάλλος κομμουνιστής,

καταδικάστηκε σε θάνατο από το Διευθυντήριο (Directoir) για συνωμοσία ενάντιά του. Οι οπαδοί του λέγονταν μπαμπουβιστές (babuvistes, 1760 - 1797).

Beck Ph. γερμανός φυσιολόγος υλιστής.

Bacon de Verulam. - Διάσημος άγγλος φιλόσοφος, υλιστής, ένας απ' τους θεμελιωτές της πειραματικής μεθόδου (1561 - 1626).

Bauer Bruno (Μπάουερ 1809 - 1882). - Γερμανός φιλόσοφος, συγγραφέας σειράς έργων, που αναλύει σ' αυτά τις ιστορικές πηγές του χριστιανισμού. Στην αρχή στέκονταν στη δεξιά (αντιδραστική) πτέρυγα των χεγκελιανών, αλλά γρήγορα ακολούθησε τους αριστερούς. Ήταν εκπρόσωπος των απόψεων της ριζοσπαστικής μπουρζουαζίας της Γερμανίας στην 5η δεκατία του περασμένου αιώνα.

Berkeley (1685 - 1753). - Ιρλανδός, επίσκοπος, φιλόσοφος υποκειμενικός ιδεαλιστής. Αρνιέται την ύπαρξη της ύλης. Καταπολέμησε με λύσσα τον υλισμό.

Berthelot (1827 - 1907). - Διάσημος χημικός, έκανε σπουδαίες ανακαλύψεις πάνω στην οργανική χημεία και τη θερμοχημεία.

Βίντελμπαυτ. - Γερμανός επιστήμων, φιλόσοφος, νεοκαντιανός.

Βίτ (Jean de Witt, 1625 - 1672). - Γεννήθηκε στη Ντορντρέχτ της Ολλανδίας, ένας απ' τους μεγαλύτερους πολιτικούς της χώρας του, διάσημος για τις δημοκρατικές του ιδέες. Δολοφονήθηκε μαζί με τον αδελφό του σε μια στάση, που προκλήθηκε απ' τους αντιπάλους του κατά την εισβολή των στρατευμάτων του Λουδοβίκου XIV στην Ολλανδία.

Blanc Louis (1811 - 1882). - Πολιτικός, σοσιαλιστής-ουτοπιστής, μέλος της προσωρινής κυβέρνησης του 1848. Υποστήριξε την ιδέα της ταυτότητας των συμφερόντων της μπουρζουαζίας και του προλεταριάτου.

Βολνέ. - Γάλλος υλιστής του 18ου αιώνα.

Βολφ Γουλιέλμος. - Αριστερός χεγκελιανός, φίλος και συνεργάτης του Marx.

Βρούτος (Marcus Junius Brutus). - Γεννήθηκε στα 86 π.χ. και είναι συγγενής του Lucius-Junius Brutus, που έκανε την επανάσταση, που έδιωξε τους Ταρκίνιους και εγκαθίδρυσε τη Δημοκρατία. Γιός του Κάτωνα της Ούτικας, που υπερασπίστηκε τις ελευθερίες ενάντια στον Καίσαρα. Ο Βρούτος στάθηκε ένας από τους θερμότερους υπερασπιστές της Δημοκρατίας και των φτωχών λαϊκών στρωμάτων ενάντια στην αριστοκρατία. Πήρε ενεργά μέρος στη δολοφονία του Καίσαρα. Μαζί μ' αυτόν και με τον Κάσσιο έπεσε στη μάχη των Φιλίππων (42 π.χ.) και η δημοκρατία.

Bühner (1824 - 1899). Γερμανός φυσιολόγος και υλιστής φιλόσοφος. Συγγραφέας του έργου “Δύναμη και ύλη”.

*

Γιακομπί (Jacombi Jean 1740 - 1814). Γερμανός φιλόλογος, φίλος του Goethe. Ο αδελφός του Φρειδερίκος ήταν φιλόσοφος σπิริτουαλιστής (1743 - 1819).

Γκαίτε (Goethe 1749 - 1832), ένας από τους μεγαλύτερους ποιητές της Γερμανίας και όλου του κόσμου. Μέσα στην υψηλή του φαντασία προείπε και προέβλεψε πολλές από τις κατοπινές του μεγάλες ανακαλύψεις. Ένα απ' τα αριστουργήματά του είναι και ο Faust. Επίσης μαζί με το Schiller έγραψε τον “Ξενία”.

Γκασσέντι (Gassenti, 1592 - 1655). - Γάλλος μαθηματικός και φιλόσοφος υλιστής, διάσημος για τις επιθέσεις του ενάντια στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη.

Γκέρτσεν (1812 - 1870). - Ρώσος επαναστάτης, συγγραφέας, θεμελιωτής του ελεύθερου παράνομου τύπου στο εξωτερικό, ιδρυτής του κινήματος των ναρόντικων.

Γκαλλέ. - Γερμανός αστρονόμος, που πάνω στη βάση των υπολογισμών του Leverrier βρήκε τον Ποσειδώνα.

Γκες. - Γερμανός, από τους κορυφαίους του “αληθινού” σοσιαλισμού.

Γκιζό (Guijot 1787 - 1874). - Γάλλος ιστορικός και αστός πολιτικός παράγοντας, υπουργός του Λουϊ Φιλίπ, αντίπαλος του Thiers. Η κυβέρνηση του έπεσε από την επανάσταση του Φεβρουαρίου 1848. Σαν ιστορικός μελέτησε την ιστορική πορεία και κατάλαβε τη σημασία της πάλης των τάξεων (της μπουρζουαζίας ενάντια στους φεουδάρχες). Έργα του: "Ιστορία της Επανάστασης στην Αγγλία", "Ιστορία του πολιτισμού στην Ευρώπη και στη Γαλλία".

Γκρος. - Γερμανός εθνολόγος, στα έργα του εφαρμόζει την υλιστική μέθοδο.

Γκρουν Κ. (Grun Karl, 1813 - 1887). - Εκπρόσωπος του μικροαστικού ("αληθινού") σοσιαλισμού. Στα 1845 έβγαλε το βιβλίο του "Η κοινωνική κίνηση στη Γαλλία και το Βέλγιο" (Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien. Briefe und Studien). Ο Μαρξ και ο Έγκελς τον έκριναν αλύπητα στο έργο τους "Γερμανική ιδεολογία".

*

Δημόκριτος (460 - 350 π.χ.). - Έλληνας φιλόσοφος-υλιστής, θεμελιωτής μιας υλιστικής αντίληψης του κόσμου, που στηρίζεται πάνω στη θεωρία των ατόμων.

Diderot Denis (Ντιντερώ, 1713 - 1784). - Γάλλος φιλόσοφος, υλιστής, συντάκτης της γαλλικής εγκυκλοπαιδείας. Ένα από τα μεγαλύτερα πνεύματα της εποχής του.

Duns Scot (1247 - 1308). - Άγγλος θεολόγος, σχολαστικός και υπερασπιστής του "ρεαλισμού".

Dupuis (1742 - 1809). - Γάλλος φιλόσοφος υλιστής.

*

Έγκελς Φρειδερίκος (Engels). - Γεννήθηκε στις 28 του Νοέμβρη στα 1820 στη Μπάρμεν (επαρχία) από ευπόρους γονείς. Σπούδασε στην αρχή στο σχολείο της Μπάρμεν και κατοπινά στο γυμνάσιο της Ελμπέρφελντ ως τα 1837. Υπηρέτησε σε ένα εμπορικό οίκο στη

Μπάρμπεν ως τα 1838 και ύστερα ως τα 1840 στη Βρέμη. Βαθμιαία απελευθερώθηκε από τη φιλοθρησκεία, που είχε από την ανατροφή του στα παιδικά του χρόνια. Στην αρχή βρίσκονταν κάτω από τη επίδραση της ερευνητικής θεολογίας του Σλϊεϊερμάχερ. Ύστερα κάτω από την επίδραση του Strauss (“Βίος του Ιησού”) άρχισε να μελετάη τον Hegel. Στα 1841 - 42, αφού απολύθηκε απ’ το στρατό στο Βερολίνο πλησίασε την ομάδα των ριζοσπαστών νεογεγκελιανών. Τον Απρίλη του 1842 βγήκε το φιλοσοφικό έργο του Engels “Ο Schelling και η Αποκάλυψη”, όπου κηρύσσεται ξεκάθαρα άθεος. Από το Νοέμβρη του 1842 ως τον Αύγουστο του 1843 εργάστηκε στο Μάντζεστερ στην επιχείρηση του πατέρα του. Μελέτησε τον αγγλικό καπιταλισμό και τους οικονομικούς και κοινωνιολόγους συγγραφείς. Συνεργάστηκε στα όργανα των χαρτιστών και των οπαδών του Owen. Κάτω από την επίδραση του Feuerbach (“Η ουσία του χριστιανισμού”, “θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας”) έγινε υλιστής. Από το φθινόπωρο του 1844 συνδέθηκε με το Marx, που τον επισκέφθηκε στο Παρίσι. Από τότε άρχισε η φιλία και η συνεργασία τους, που βάσταξε ως το θάνατο του Marx. Στα 1844 - 1848 έγραψε μαζί με το Marx το “Κομμουνιστικό Μανιφέστο”, που δίνει περιληπτική ανάλυση του επιστημονικού σοσιαλισμού. Στην επανάσταση του 1848 πήρε ενεργό μέρος. Υπήρξε υπασπιστής του Βίλλιχ κατά την εξέγερση του Μπάντεν. Υποχώρησε με το λόχο του στην Ελβετία. Από τα 1849 έζησε εξόριστος στην αρχή στο Μάντσεστερ (ως το 1870) και έπειτα ως το θάνατό του στο Λονδίνο (5 Αυγούστου 1895). Χάρη στη συνεργασία του Engels ο Marx πραγματοποίησε το τεράστιο έργο της μελέτης του καπιταλισμού.

Ο Engels μαζί με το Marx διέθυσαν το εργατικό κίνημα. Μετά το θάνατο του Marx υπήρξε ο θεωρητικός εκπρόσωπος του επιστημονικού σοσιαλισμού και αρχηγός του διεθνούς εργατικού κινήματος. Είναι συγγραφέας κλασικών έργων πάνω στη θεωρία του μαρξισμού: “Anti-

Düring”, “L. Feuerbac” και το τέλος της γερμανικής κλασσικής φιλοσοφίας”, “Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους” κ.τ.. Έγραψε προλόγους στα έργα του Marx και τύπωσε το 2ο και 3ο τόμο του κεφαλαίου.

Επίκουρος (342 - 270). - Φιλόσοφος υλιστής, μαθητής του Ξενοκράτη.

Εχτμέγερ. - Χεγκελιανός της αριστερής ριζοσπαστικής κατεύθυνσης.

*

Ζέλιγκμεν. - Αμερικανός κοινωνιολόγος, οπαδός του ιστορικού υλισμού.

Ζήνων ο Ελεάτης. - Έλληνας φιλόσοφος, γεννήθηκε ανάμεσα στα 490 - 485 π. χ. Ήταν μαθητής του Παρμενίδη. Αρνιόταν απόλυτα την ύπαρξη της κίνησης.

*

Ηράκλειτος (576 - 480 π.χ.). - Φιλόσοφος της ιωνικής σχολής. Θεωρούσε τη φωτιά πρωταρχική ύλη. Πρώτος διατύπωσε τη θεωρία της αδιάκοπης μεταβολής: “Πάντα ρει”.

*

Ίμπερβεγκ. - Φιλόσοφος Γερμανός.

*

Gabani (1750 - 1808). - Γάλλος γιατρός υλιστής, φίλος του Mirabeau.

Gabet (1788 - 1856). - Δημοσιολόγος Γάλλος, κομμουνιστής. Έγραψε ένα ουτοπιστικό έργο: “Ταξίδι στην Ικαρία”.

Καίσαρ. - Διάσημος ρωμαίος στρατηγός και ένας από τους μεγαλύτερους της αρχαιότητας. Εκπρόσωπος των γαιοκτημόνων και των πατρικίων, πρόδωσε τη δημοκρατία και εγκαθίδρυσε τη δικτατορία. Δολοφονήθηκε από δημοκρατικούς με αρχηγό το Βρούτο. Έζησε στα 101 - 44 π.χ.

Καλβίνος (Calvin, 1509 - 1564). - Αρχηγός της μεταρρύθμισης

στη Γαλλία και Ελβετία. Εκπρόσωπος των συμφερόντων της αναπτυσσόμενης μπουρζουαζίας των πόλεων. Ο καλβινισμός στηριζόμενος πάνω σε δημοκρατικές αρχές έγινε ο ιδεολογικός φορέας των τάσεων της μπουρζουαζίας και το θεωρητικό της όπλο στην Αγγλία, Ολλανδία, Ουγγαρία κ.τ.λ. Στη Γαλλία το κίνημα χτυπήθηκε και πνίγηκε μέσα στο αίμα κατά τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου (23 Αυγούστου 1572) κατά τη βασιλεία του Καρόλου ΙΧ. Επακολούθησε ο πέμπτος εμφύλιος πόλεμος και εξωντώθηκαν όλοι οι Ουγκενότοι (έτσι λέγονταν στη Γαλλία οι οπαδοί του Καλβίνου). Ο Καλβίνος έμεινε στη Γενεύη, όπου ωργάνωσε μια δημοκρατία. Ένα από τα χαρακτηριστικά του καλβινισμού είναι, ότι καταργούσε όλες τις γιορτές, εκτός από την Κυριακή, που τη γιόρταζε αυστηρά.

Καμπχάουζεν. - Αριστερός γεγκελιανός.

Καντ (Kant Immanuel, 1724 - 1804). - Γερμανός φιλόσοφος· ιδεαλιστής καθηγητής της φιλοσοφίας στη Καινιξβέργη, ιδρυτής του κριτικισμού.

Καρτέσιος (Descartes, 1596 - 1660). - Γάλλος φιλόσοφος, ιδρυτής του γαλλικού υλισμού, αλλά και μεταφυσικός.

Κάσσιος, Γάιος. - Δημοκρατικός, ένας από τους δολοφόνους του Καίσαρα. Έπεσε τη μάχη των Φιλίππων στα 42 π.χ., όπου μαζί με τον Βρούτο αγωνίστηκε για να υπερασπιστή τη δημοκρατία ενάντια στους αντιδημοκρατικούς Αντώνιο και Οκτάβιο. Επωνομάστηκε ο τελευταίος των Ρωμαίων.

Κόγκεν. - Γερμανός νεοκαντιανός.

Collins. - Άγγλος μυθιστοριογράφος (1824 - 1889).

Κόνραντ Σμιθ (Conrad Smith). - Νεοκαντιανός Γερμανός φιλόσοφος.

Κοντιλλάκ. - (Condillac, 1715 - 1780). - Γάλλος φιλόσοφος, αρχηγός της σενσουαλιστικής σχολής.

Κόουαρντ. - Άγγλος υλιστής.

Κοπερνίκ (Copernic, 1473 - 1543). - Πολωνός αστρονόμος. Απόδειξε τη διπλή κίνηση των πλανητών γύρω στον άξονά τους και γύρω στον ήλιο. Οι θεωρίες του καταδικάστηκαν από τον πάπα, γιατί ήταν αντίθετες με τις γραφές.

Cornelius. - Γερμανός φιλόσοφος εμπειριοκριτικιστής, μαθητής του Avenarius.

Κούνωφ. - Θεωρητικός του μαρξισμού, μέλος του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, σοσιαλ-σωβινιστής των άκρων.

*

Λάγκε (Lange, 1828 - 1875). - Γερμανός αστός σοφός. Πήρε μέρος στο εργατικό κίνημα σαν οπαδός της συνεργασίας των τάξεων. Στη φιλοσοφία οπαδός του νεοκαντιανισμού. Έγραψε “Ιστορία του Υλισμού”.

Λάιμπνιτς (Leibniz, 1646 - 1716). - Γερμανός φιλόσοφος ιδεαλιστής. Μυαλό πολύ πλατύ και μόρφωση πάρα πολύ μεγάλη. Δική του είναι η περίφημη αρχή “Natura non facit saltus” (η φύση δεν κάνει πηδήματα).

Λαμάρκ (Lamarck, 1744 - 1829). - Γάλλος φυσιολόγος, θεωρείται ένας απ’ τους θεμελιωτές της θεωρίας του τρανσφορμισμού.

Λαμεττρί (La Mettrie, 1709 - 1751). - Γάλλος γιατρός και φιλόσοφος υλιστής.

Λεβερριέ (Leverrier, 1811 - 1877). - Διάσημος Γάλλος αστρονόμος, ανακάλυψε με υπολογισμούς τον πλανήτη Ποσειδώνα. Διευθυντής του αστεροσκοπείου του Παρισιού.

Λερούά. - Γάλλος γιατρός υλιστής, αντιμεταφυσικός οπαδός του μηχανικού υλισμού του Descartes.

Λινναίος (Linné, 1707 - 1778). - Διάσημος Σουηδός βοτανολόγος και φυσικός. Μεταφυσικός, παραδεχόταν το ανεξέλικτο του οργανισμού.

Λοκ (Locke, 1632 - 1704). - Άγγλος φιλόσοφος υλιστής.

Λόου (Jhon Law, 1671 - 1729). - Διάσημος Σκώτος οικονομολόγος

της Γαλλίας. Γενικός ελεγκτής των οικονομικών της Γαλλίας. Ιδρυτής της Εταιρίας των Ινδιών. Στα 1716 κατά την αντιβασιλεία ίδρυσε μια κρατική Τράπεζα, που έβγαζε χαρτόσημα για νόμισμα και μετοχές. Στα 1820 η Τράπεζα χρεωκόπησε ελεεινά.

Λούθηρος (1483 - 1546). - Καλόγηρος αρχηγός της μεταρρύθμισης στη Γερμανία.

Μαχ (Mach E.). - Γεννήθηκε στα 1838. Γερμανός φυσικός και φιλόσοφος ιδεαλιστής (εμπειριοκριτικιστής).

Μαντεβίλ. - Οπαδός του Locke, υλιστής.

Malebranche (1638 - 1715). - Γάλλος μεταφυσικός ιδεαλιστής.

Μαρξ Κ. (Marx Karl). - Γεννήθηκε στις 5 του Μάη 1818 στην Τρεβ (παραρήμειος Πρωσσία). Ο πατέρας του ήταν Εβραίος δικηγόρος, και στα 1824 διαμαρτυρόμενος. Η οικογένειά του ήταν αναπτυγμένη και μορφωμένη, όχι όμως επαναστατική. Αφού τέλειωσε το γυμνάσιο στην Τρεβ ο Μ. γράφτηκε στο πανεπιστήμιο στην αρχή στη Μπον και ύστερα στο Βερολίνο και σπούδασε νομικές επιστήμες και περισσότερο απ' όλα ιστορία και φιλοσοφία. Τέλειωσε τις σπουδές του στα 1841 παρουσιάζοντας πραγματεία για τη φιλοσοφία του Επικούρου. Ο Μ. τότε ήτανε ακόμα χειγκελιανός-ιδεαλιστής. Στο Βερολίνο πήρε μέρος στην ομάδα των "αριστερών χειγκελιανών" (Strauss, Bauer κ.λπ.), που προσπαθούσαν από τη φιλοσοφία του Hegel να βγάλουν αθεϊστικά και επαναστατικά εξαγόμενα.

Μόλις τέλειωσε ο Μ. πήγε στη Μπον και είχε σκοπό να γίνη καθηγητής. Αλλά ήταν τόσο μεγάλη η αντιδραστική πολιτική της κυβέρνησης, ώστε στα 1832 δεν άφησε το Feuerbach να καταλάβη την έδρα, στα 1836 αρνήθηκε και πάλι να τον αφήση στο πανεπιστήμιο και στα 1841 απαγόρευσε στο νεαρό καθηγητή Bruno Bauer να κάνη διαλέξεις. Όλα αυτά ανάγκασαν το Μ. να παραιτηθή από την ιδέα του αυτή. Αυτό τον καιρό η εξέλιξη των απόψεων των αριστερών χειγκελιανών προχωρούσε

γρήγορα. Ο L. Feuerbach ειδικά απ' το 1836 άρχισε να κριτικάρη τη θεολογία και να στρέφεται προς τον υλισμό, που κυριαρχεί πάνω του οριστικά στα 1841 ("Η ουσία του χριστιανισμού"), στα 1843 στο έργο του "Βασικές θέσεις της μελλούμενης φιλοσοφίας". "Έπρεπε να δοκιμάσωμε την απελευθερωτική επίδραση αυτών των βιβλίων" - έγραφε αργότερα ο Engels για τα βιβλία αυτά του Feuerbach, - "εμείς (δηλ. οι αριστεροί χεγκελιανοί και μαζί τους και ο Μ.) εγίναμε αμέσως οπαδοί του Feuerbach". Την εποχή αυτή οι ριζοσπαστικοί μπουρζουάδες του Ρήνου, που είχαν σημεία επαφής με τους αριστερούς χεγκελιανούς, ίδρυσαν στην Κολωνία την αντιπολιτευόμενη "Εφημερίδα του Ρήνου", που άρχισε να βγαίνει από την 1 του Γενάρη 1842. Οι Μ. και Bauer προσκλήθηκαν για συνεργάτες του φύλλου από τον Οχτώβρη του 1842, ο Μ. έγινε αρχισυντάκτης και πήγε από τη Μπον στην Κολωνία. Η επαναστατική-δημοκρατική κατεύθυνση της εφημερίδας με συντάκτη το Marx γινόταν πιο ξεκάθαρη, γι' αυτό η κυβέρνηση στην αρχή έβαλε στην εφημερίδα βαρεία λογοκρισία και έπειτα αποφάσισε να την κλείση, τις 14 του Γενάρη 1843. Ο Μ. τότε εγκατάλειψε τη σύνταξη, αλλά αυτό δεν έσωσε την εφημερίδα, που κλείστηκε το Μάρτη του 1843. Ο Μ. τότε εγκατάλειψε τη σύνταξη, αλλά αυτό δεν έσωσε την εφημερίδα, που κλείστηκε το Μάρτη του 1843. Η δουλειά στην εφημερίδα έδειξε στο Μ. την ανεπάρκεια των γνώσεών του σχετικά με την πολιτική οικονομία και γι' αυτό επιδόθηκε με ζήλο στη μελέτη της.

Στα 1843 ο Marx παντρεύτηκε στην Κρέιτςναχ με την Τζέννυ φον Βεστφάλεν, που ήταν φίλη του από τα παιδικά χρόνια και που την είχε αρραβωνιαστή, όταν ακόμα ήταν φοιτητής. Η γυναίκα του ανήκε σε πρωσοική αντιδραστική αριστοκρατική οικογένεια. Ο μεγαλύτερός της αδελφός ήταν υπουργός των Έσωτερικών της Πρωσσίας σε μια από τις πιο αντιδραστικές εποχές, από τα 1850 - 1858. Το φθινόπωρο του 1843 ο Marx πήγε στο Παρίσι για να εκδώση μαζί με τον Αρνόλδο Ρού-

γε ένα ριζοσπαστικό περιοδικό. Δεν βγήκε παρά το πρώτο τεύχος των “Γερμανογαλλικών Χρονικών”. Έπαψε να βγαίνει, γιατί ήταν δύσκολη η παράνομη κυκλοφορία στη Γερμανία και γιατί διαφωνούσε με το Ρούγκε. Από τα άρθρα του περιοδικού αυτού φαίνεται πια ο Marx-επαναστάτης, που “κριτικάρει αλύπητα κάθε τι από ό,τι υπάρχει”, και που αποτείνεται στις μάζες και στο προλεταριάτο.

Το Σεπτέμβρη του 1844 πήγε στο Παρίσι για μερικές μέρες ο Engels, που από τότε έγινε στενός φίλος τού Marx. Οι δυο τους πήραν ενεργότατο μέρος στις τότε επαναστατικές ομάδες του Παρισιού (σπουδαιότητα είχε η διδασκαλία τού Προυντών, που απ’ αυτόν ο Marx χωρίστηκε τελειωτικά στα 1847 με το βιβλίο του “Αθλιότητα της φιλοσοφίας”) και επεξεργάστηκαν, αγωνιζόμενοι γερά ενάντια στις διάφορες διδασκαλίες του μικροαστικού σοσιαλισμού, την τακτική και τη θεωρία του επαναστατικού προλεταριακού σοσιαλισμού ή κομμουνισμού (μαρξισμού).

Την Άνοιξη του 1848 ο Marx και ο Engels μπήκαν στη μυστική προπαγανδιστική “Ένωση των Κομμουνιστών”, πήραν ενεργότατα μέρος στο II συνέδριο της ένωσης αυτής (Νοέμβρης 1847 στο Λονδίνο) και σύμφωνα με την εντολή του συνεδρίου έγραψαν το Φεβρουάριο του 1848 το περίφημο “Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος”. Στο έργο αυτό με μίαν εξαιρετική σαφήνεια περιγράφονται η νέα κοσμοθεωρία, ο συνεπής υλισμός, που περιέχει και το πεδίο της κοινωνικής ζωής, η διαλεκτική, σαν η πιο βαθειά και γενική διδασκαλία για την εξέλιξη, η θεωρία της πάλης των τάξεων και του παγκόσμιου ιστορικού επαναστατικού ρόλου του προλεταριάτου, δημιουργού της νέας κομμουνιστικής κοινωνίας.

Όταν ξέσπασε η επανάσταση το Φεβρουάριο του 1848, ο Marx διώχτηκε απ’ το Βέλγιο. Ξαναγύρισε στο Παρίσι και ύστερα από την επανάσταση του Μάρτη ξαναπήγε στην Κολωνία της Γερμανίας. Εκεί απ’ την 1 Ιουνίου του 1848, ως τις 19 Μαΐου 1849 βγήκε η “Νέα Εφημερίδα του Ρήνου” με αρχισυντάκτη το Marx. Η νέα θεωρία επικυρώθηκε

ολότελα απ' την πορεία των επαναστατικών γεγονότων του 1848 - 1849, όπως αργότερα την επικύρωσαν όλα τα προλεταριακά και δημοκρατικά κινήματα όλων των χωρών του κόσμου. Ύστερα από τη νίκη της αντεπανάστασης ο Μαρχ παραπέμφτηκε σε δίκη (αθώωθηκε στις 9 του Φεβρουαρίου του 1849) και έπειτα εξωρίστηκε απ' τη Γερμανία (16 Μαΐου 1849). Ο Μαρχ στην αρχή πήγε στο Παρίσι, αλλά και απ' εκεί ύστερα απ' τις διαδηλώσεις της 13 Ιουνίου 1849 διώχτηκε και πήγε στο Λονδίνο, όπου έμεινε ως το θάνατό του.

Η ζωή του Μαρχ στην εξορία, όπως φαίνεται και απ' την αλληλογραφία του Μαρχ και Έγκελς, ήταν πολύ δύσκολη. Η οικογένειά του υπόφερε από τη στέρηση και μονάχα με την αδιάκοπη ενίσχυση του Έγκελς μπόρεσε ο Μαρχ να τελειώσει το "Κεφάλαιο". Εχτός απ' αυτά, οι επικρατούσες διδασκαλίες και τάσεις του μικροαστικού και γενικά του όχι προλεταριακού σοσιαλισμού, ανάγκαζαν το Μαρχ να κάνει καθημερινό και αλύπητο αγώνα, που πολλές φορές έπαιρνε χαρακτήρα άγριων προσωπικών επιθέσεων ("Heft Vogt"). Παραμερίζοντας απ' τους ομίλους των μεταναστών ο Μαρχ μαζί με τα ιστορικά του έργα επεξεργάστηκε την υλιστική θεωρία, αφιερώνοντας ιδιαίτερες δυνάμεις για τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας. Την επιστήμη αυτή ο Μαρχ την επαναστατοποίησε με τα έργα του "Κριτική της πολιτικής οικονομίας" (1859) και "Κεφάλαιο" (τόμ. I, 1867).

Η εποχή της αναζωογόνησης των δημοκρατικών κινήματων στο τέλος της 5ης και στην 6η δεκαετία του περασμένου αιώνα έφερε πάλι το Μαρχ στην πρακτική δράση. Στα 1864 στις 28 του Σεπτέμβρη ιδρύθηκε στο Λονδίνο η 1η Διεθνής, η "Διεθνής Ένωση των Εργατών". Ο Μαρχ ήταν η ψυχή της ένωσης αυτής, αυτός έγραψε την πρώτη της "έκκληση" και σωρό από αποφάσεις, δηλώσεις, προκηρύξεις. Συνενώνοντας το εργατικό κίνημα διαφόρων χωρών, προσπαθούσε να κατευθύνει σε ενιαία δράση τις διάφορες μορφές του όχι προλεταριακού, προμαρξιστικού σο-

σιαλισμού (Ματσίνι, Προυντών, Μπακούνιν, αγγλικός φιλελεύθερος τρεντιουνισμός, τις λυσσαλέες τάσεις προς τα δεξιά στη Γερμανία). Πολέμησε τις θεωρίες όλων αυτών των αιρέσεων και σχολών και σφυρηλάτησε την ενιαία τακτική του αγώνα της εργατικής τάξης στις διάφορες χώρες. Ύστερα από την πτώση της παρισινής Κομμούνας (1871), που τόσο βαθειά και επιτυχημένα την εκτίμησε ο Μαρξ (“Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία”), και ύστερα από το χωρισμό των μπακουνιστών από τη διεθνή, η ύπαρξη της τελευταίας αυτής στην Ευρώπη έγινε αδύνατη. Μετά το συνέδριο της Διεθνούς στα 1872 και τη μεταφορά του γενικού συμβουλίου της Διεθνούς στη Νέα Υόρκη τέλειωσε και ο ιστορικός της ρόλος και παραχώρησε τη θέση της στην κατά πολύ μεγαλύτερη ανάπτυξη του εργατικού κινήματος σ’ όλες τις χώρες του κόσμου. Είναι η εποχή της πλατειάς ανάπτυξης και της οργάνωσης των σοσιαλιστικών εργατικών κομμάτων σε κόμματα μαζών, πάνω στη βάση των ξεχωριστών κατά κράτος κομμάτων.

Η κουραστική δουλειά στη Διεθνή και οι ακόμα πιο κουραστικές θεωρητικές απασχολήσεις κατάστρεψαν τελειωτικά την υγεία του Μαρξ, που εξακολούθησε την επεξεργασία της πολιτικής οικονομίας και το τέλειωμα του “Κεφαλαίου” μαζεύοντας σωρούς από καινούργια υλικά και μαθαίνοντας πολλές γλώσσες (λ.χ. τη ρωσική). Αλλά η αρρώστεια δεν τον άφησε να τελειώσει το “Κεφάλαιο”. Στις 2 του Δεκεμβρίου 1881 πέθανε η γυναίκα του. Στις 14 του Μάρτη 1883 έσβυσε ήσυχα ο Μαρξ. Θάφτηκε μαζί με τη γυναίκα του στο νεκροταφείο του Χαίιγκετ στο Λονδίνο. Από τα παιδιά του Μαρξ μερικά πέθαναν μικρά στο Λονδίνο, όπου υπόφεραν πολύ. Τρία κορίτσια του παντρεύτηκαν και πήραν σοσιαλιστές στην Αγγλία και Γαλλία: Ελεονώρα Έβελιγκ, Λάουρα Λαφάργκ και Τζένου Λογκέ. Ο γιός της τελευταίας είναι μέλος του γαλλικού σοσιαλιστικού κόμματος.

Μέντσελ (Menzel, 1815 - 1905). - Γερμανός ιστορικός ζωγράφος.

Μέριγγ Φραντς (1846 - 1919). - Επιφανέστατο μέλος της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας της αριστεράς. Θεωρητικός μαρξιστής, έχει γράψει σειρά από σπουδαιότατα έργα.

Μινιέ (Mignet, 1896 - 1884). - Γάλλος ιστορικός, συγγραφέας της “Ιστορίας της γαλλικής επανάστασης” κ.α.

Μιχαηλόβσκυ (1842 - 1904). - Θεωρητικός του κινήματος των ναρόντικων. Ανήκε στη λαϊκή θέληση (αυτός έγραψε το γνωστό γράμμα της Εκτελεστικής Επιτροπής της Λαϊκής Θέλησης προς τον Αλέξανδρο τον ΙΙΙ μετά την 1 του Μάρτη 1881 που ζητούσε αμνηστία, πολιτικές ελευθερίες και συνταχτική συνέλευση). Ήταν συντάχτης στο περιοδικό των ναρόντικων (“Ρωσσιός Πλούτος” κ.τ.λ.) και διέυθυνε τις συζητήσεις των ναρόντικων με τους μαρξιστές.

Moleschott (1822 - 1893). - Ολλανδός φυσιολόγος, “χυδαίος” υλιστής. Καθηγητής ως τα 1854 στο πανεπιστήμιο της Heidelberg, αναγκάστηκε από τις υλιστικές του απόψεις να εγκαταλείψει τη θέση του και να πάει στην Ελβετία, όπου στα 1856 έγινε καθηγητής της φυσιολογίας στο πολυτεχνείο της Ζυρίχης. Στα 1861 καθηγητής στο Τουρίνο και απ' το 1878 στη Ρώμη.

Μόργκαν (Morgan, 1818 - 1881). - Αμερικανός κοινωνιολόγος και ανθρωπολόγος υλιστής. Τα έργα του, όταν πρωτοβγήκαν, αναστάτωσαν τον επιστημονικό κόσμο. Στηρίζονταν στο διαλεκτικόν υλισμό, όπου είχε φθάση ανεξάρτητα απ' τους Μαρξ-Έγκελς.

Μπακούιν (1814 - 1876). - Ένας απ' τους ιδρυτές και τους θεωρητικούς του αναρχισμού. Κατά τα 1830 - 1840 πήρε μέρος στην ομάδα του Στανκέβιτς στη Μόσχα, όπου γνωρίστηκε με τη φιλοσοφία του Χέγκελ. Το καλοκαίρι του 1840 πήγε στο Βερολίνο και ύστερα στη Δρέσδη. Γνωρίστηκε με το γερμανικό φιλολογικό ουτοπιστικό σοσιαλισμό. Στα “Χρονικά” του Ρούγε δημοσίευσε άρθρο για την “αντίδραση στη Γερμανία” με το ψευδώνυμο Ζουλ Ελιζάρ.

Στην Ελβετία, όπου πήγε στις αρχές του 1843, γνωρίστηκε με τον Βέιτλιγκ. Γοητεύτηκε από τη γαλλική σοσιαλιστική φιλοσοφία. Στα 1844 η ρωσική κυβέρνηση του ζήτησε να γυρίσει στη Ρωσία, αλλά αυτός αρνήθηκε. Ζούσε στις Βρυξέλλες και στο Παρίσι. Είχε μεγάλη επίδραση πάνω του η γνωριμία του με τον Προυντών και το Μαρξ. Στα 1848 πήρε μέρος στην εξέγερση της Πράγας και στα 1849 στη Δρέσδη. Συνελήφθηκε στο Χέμνιτς και κλείστηκε στο φρούριο του Κε-νιγκστέιν. Το δικαστήριο της Σαξωνίας τον καταδίκασε σε θάνατο, η ποινή του όμως μετριάστηκε σε ισόβια δεσμά. Στις 14 Ιούνη του 1850 ο Μπακούνιν παραδόθηκε στην αυστριακή κυβέρνηση, που κι αυτή τον καταδίκασε με τη σειρά της για την εξέγερση της Πράγας και ύστερα (1851) παραδόθηκε στη ρωσική κυβέρνηση και καταδικάστηκε από την κυβέρνηση του Νικολάου Ι σε ισόβια δεσμά. Ως τις 11 του Μάρτη 1854 έμενε κλεισμένος στο φρούριο του Πέτρου και Παύλου και ύστερα μεταφέρθηκε στο φρούριο του Σλίσεμπουργκ. Το Μάρτη του 1857 η ποινή του μεταβλήθηκε σε εξορία στη Σιβηρία. Στα 1861 ο Μπακούνιν έφυγε απ' τη Σιβηρία στο εξωτερικό. Πήρε ενεργό μέρος στην πολωνική εξέγερση του 1863. Στα 1864 συναντήθηκε στο Λονδίνο με το Μαρξ. Ο Μπακούνιν στη Διεθνή δεν προσχώρησε αμέσως. Στην αρχή μπήκε στη μπουρζουαζική "Ένωση της Ειρήνης και της Ελευθερίας". Στο συνέδριο της Ένωσης στη Βέρνη το 1868 ο Μπακούνιν μειοψήφισε και με τους οπαδούς του αποχώρησε από την Ένωση και ίδρυσε τη "Διεθνή Ένωση της κοινωνικής δημοκρατίας". Στα 1869 η ένωση αυτή - "Alliance" - έγινε τμήμα της Διεθνούς. Στη Διεθνή ο Μπακούνιν ήταν αντίπαλος του Μαρξ. Στα 1872 διώχτηκε απ' τη Διεθνή.

Μπέυλ (Pierre Bayle, 16146 - 1706). - Γάλλος συγγραφέας, έγραψε ένα ιστορικό λεξικό. Σκεπτικιστής και κήρυκας της ελεύθερης φιλοσοφίας.

Μπελίνσκι (1812 - 1848). - Διάσημος ρώσος αναμορφωτής κριτικός και δημοσιολόγος.

Μπέλτωφ. - Ψευδώνυμο του Πλεχάνωφ.

Μπένταμ (Bentham, 1748 - 1832). - Άγγλος φιλόσοφος και νομομαθής. Η Convention (επαναστατική συνέλευση, που κήρυξε τη δημοκρατία στα 1792) τού έδωσε τον τίτλο του Γάλλου πολίτη.

Μπέρνσταϊν (Berstein). - Γεννήθηκε στα 1860. Ένας από τους πρώτους αγωνιστές της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας. Απόχτηκη παγκόσμια άθλια φήμη με τις προσπάθειές του να αναθεώρηση τον επαναστατικό μαρξισμό. Στα έργα του υποστήριξε, ότι η καλοπέραση της μικρομπουρζουαζίας και του προλεταριάτου μεγαλώνει, ότι οι εργάτες πρέπει αναπόφευκτα να περιοριστούν στον αγώνα για τις μεταρρυθμίσεις, προσπαθώντας να επιτύχουν καλύτερευση της θέσης τους μέσα στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος, ότι για το προλεταριάτο το παν είναι το ρεφορμιστικό κίνημα, χωρίς κανένα σκοπό κ.λπ.

Μπερντάεφ. - Νόμιμος μαρξιστής στα τέλη του περασμένου αιώνα. Στις φιλοσοφικές του απόψεις ιδεαλιστής· μετά την επανάσταση του 1905 έγινε μυστικιστής.

*

Νεκράσωφ. - Ένας από τους μεγαλύτερους Ρώσους λαϊκούς ποιητές.

Newton Isaac (1642 - 1727). - Διάσημος Άγγλος μαθηματικός, φυσικός, αστρονόμος και φιλόσοφος.

Ντάρβιν (Darvin Charles, 1809 - 1882). - Ιδρυτής της θεωρίας του τρανσφορμιζμού (μεταμορφισμού) από τους μεγαλύτερους επιστήμονες φυσιολόγους. Το έργο του “Για την καταγωγή των ειδών” χτύπησε θανάσιμα τις μεταφυσικές απόψεις στην επιστήμη και σημείωσε το θρίαμβο της θεωρίας της εξέλιξης.

Ντίτςγκεν (Dietzgen Ιωσήφ, 1828 - 1888). - Εργάτης βυρσοδέψης. Με ατομική μελέτη και παρατήρηση έφτασε και διατύπωσε μια κοσμοθεωρία ανάλογη με το διαλεκτικόν υλισμό των Marx- Engels.

Όθων (Marcus Sylvius). - Αυτοκράτορας Ρωμαίος στα 69 μ.χ. ανακηρύχθηκε από τους πραιτωριανούς και νικήθηκε στη Μπεντριάκ από τις λεγεώνες του Vitellius. Αυτοκτόνησε, γιατί φοβόταν τον εμφύλιο πόλεμο.

*

Οκτάβιος. - Όνομα, που έφερε ο Αύγουστος πριν γίνει αυτοκράτορας. Αυτός κατάργησε όλους τους δημοκρατικούς θεσμούς και εγκαθίδρυσε την αυτοκρατορία.

Ostwald. - Καθηγητής της χημείας, εκπρόσωπος της ενεργητικής κατεύθυνσης, που αρνιέται την ύλη και παραδέχεται την ύπαρξη της ενέργειας μονάχα.

Ουσπένσκυ (1840 - 1902). - Ρώσος λογογράφος ναρόντικος.

Owen Robert (1771 - 1858). - Άγγλος σοσιαλιστής-ουτοπιστής. Προσπάθησε να ιδρύσει τις πρώτες βάσεις της σοσιαλιστικής κοινωνίας ιδρύοντας σοσιαλιστικές αποικίες και προπαγανδίζοντας ενεργητικά τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Παράμεινε ειρηνικός ουτοπιστής και ξένος προς το τότε πολιτικό κίνημα της εργατικής τάξης (χαρτισμός).

Ορέστης. - Γυιός του Αγαμέμνονα και της Κλυταιμνήστρας. Μαζί με την αδελφή του την Ηλέκτρα σκότωσε τη μητέρα του για να εκδικηθεί το φόνο του πατέρα του. Καταδιώχτηκε απ' τις Ερινύες, αλλά αθωώθηκε απ' τον Άρειο Πάγο και έγινε βασιλέας στο Άργος και στη Λακεδαίμονα. Η φιλία του με τον Πυλάδη είναι πολύ γνωστή.

*

Παρμενίδης. - Έλληνας ελεάτης φιλόσοφος, γεννήθηκε στα 550 π.χ.

Πλάτων. - Έλληνας φιλόσοφος ιδεαλιστής μαθητής του Σωκράτη και δάσκαλος του Αριστοτέλη. Ο θεμελιωτής της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας (428 - 347 π.χ.).

Πλεχάνωφ Γ. Β (1856 - 1918). - Ιδρυτής και θεωρητικός του ρωσικού μαρξισμού στην περίοδο της εμφάνισής του. Ένας από τους μεγαλύτερους θεωρητικούς της 2ας Διεθνούς. Στα 1870 ήταν ναρόντι-

κος. Όταν διασπάστηκε η ναρόντνικη επαναστατική οργάνωση “Γη και θέληση” στα 1879 και χωρίστηκε στους “λαοθελητές”, που έβαζαν στην πρώτη γραμμή τον πολιτικόν αγώνα και στους “μαύρους ξαναμοιραστές της γης”, που έμειναν πιστοί στην παλιά θεωρία των ναρόντνικων, ο Πλεχάνωφ έμεινε με τους τελευταίους. Όταν πήγε στο εξωτερικό μελέτησε συστηματικά την πείρα του δυτικο-ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος, τη θεωρία του μαρξισμού και καταπιάστηκε με την κριτική της θεωρίας των ναρόντνικων. Αποσπάστηκε από τους ναρόντνικους και με την μπροστούρα του του 1883 “Σοσιαλισμός και πολιτικός αγώνας” έδωσε μια κριτική της αναρχικής θεωρίας, που δεν καταλάβαινε τη σημασία του πολιτικού αγώνα και ανύψωσε τις απόψεις του επαναστατικού μαρξισμού. Τον ίδιο χρόνο ιδρύθηκε η ομάδα “Απελευθέρωση της εργασίας” που είχε σκοπό τη διάδοση των απόψεων του επαναστατικού μαρξισμού. Στο βιβλίο “Οι διαφωνίες μας”, που βγήκε στα 1885, ο Πλεχάνωφ κριτίκαρε συστηματικά τις θεωρίες των ναρόντνικων. Τα χρόνια 1890 - 1900 και έπειτα αποτελούν εποχής πολιτικής και συγγραφικής του δράσης. Στην εποχή αυτή έγραψε σωρό από άρθρα, βιβλία, μπροστούρες κ.τ.λ. Στα 1901 ο Πλεχάνωφ μπήκε στη σύνταξη της “Ισκρας” και του επιστημονικού οργάνου “Ζαριά” (“Αυγή”). Ο Πλεχάνωφ πρόσφερε τέρραστια υπηρέσια στο διεθνές εργατικό κίνημα χτυπώντας τον οππορτουניσμό (Μπέρνσταϊν). Στο 2ο Συνέδριο του Κόμματος ο Πλεχάνωφ ήταν μαζί με το Λένιν ενάντια στους μενσεβίκους. Μετά το συνέδριο ένα διάστημα έμενε διστακτικός και ύστερα πήγε με τους μενσεβίκους. Στα 1911 - 1914 ήταν ενάντια στους λιχβιταριστές και ήρθε σε συμφωνία με το Λένιν για τον αγώνα “υπέρ του κόμματος”. Από την αρχή του ιμπεριαλιστικού πολέμου κηρύχτηκε αποφασιστικός σοσιαλπατριώτης. Στη Ρωσία γύρισε στα 1917, αλλά στη ρωσική επανάσταση δεν πήρε μέρος.

Πομπήιος ο Μεγάλος (107 - 48 π.χ.). - Ρωμαίος στρατηγός και

πολιτικός. Μέλος της πρώτης τριανδρίας. Διαφώνησε με τον Καίσαρα και ανάλαβε την υπεράσπιση της δημοκρατίας ενάντια στους δικτατορικούς σκοπούς του Καίσαρα. Νικήθηκε απ' αυτόν στη μάχη των Φαρσάλων της Θεσσαλίας στα 48 π.χ. και σκοτώθηκε στην Αίγυπτο, όπου ζήτησε καταφύγιο κατά διαταγή του Πτολεμαίου του XII. Ιστορική είναι η παρακάτω φράση σχετική με την ήττα του στα Φάρσαλα: "Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni" (δηλ. "Οι θεοί ήτανε με το νικητή και ο Κάτων με το νικημένο"), υπονοώντας, ότι ο Κάτων θα επιδοκίμαζε τον Πομπηίο, που πολεμούσε για χάρη του αυτοκράτορα και ενάντια στον Καίσαρα, που η νίκη του αποτέλεσε τη νίκη των γαιοκτημόνων.

Πρίστλεϋ (Joseph Priestley, (1733 - 1804). - Άγγλος φυσικός και χημικός. Φιλόσοφος υλιστής.

Προυντών (Proudhon Pierre, 1809 - 1865). - Ένας απ' τους θεωρητικούς του αναρχισμού. Εκπρόσωπος ιδεολόγος της μικρομπουρζουαζίας. Ζητούσε να διορθώσει μονάχα την καπιταλιστική κοινωνία. Κριτική του προυντονισμού, έδωσε ο Μαρξ με άρθρα καθώς και με το βιβλίο του "Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" απάντηση στο βιβλίο του Προυντόν "Φιλοσοφία της Αθλιότητας".

Πυλάδης. - Φίλος του Ορέστη και άνδρας της Ηλέκτρας, αδελφής του Ορέστη.

*

Ράτσελ. - Γερμανός εθνολόγος, "ντροπαλός" υλιστής.

Ρεϊνκε. - Γερμανός καθηγητής βιολόγος νεοβιταλιστής.

Renan (1823 - 1892). - Γάλλος σοφός φιλόλογος και ιστορικός. Συγγραφέας σειράς έργων για την καταγωγή και για τις βάσεις του χριστιανισμού.

Ροβεσπιέρος Μαξιμιλιανός (1758 - 1794). - Επωνομάστηκε Αδέκαστος. Δικηγόρος, αστός επαναστάτης, ένας από τους αρχηγούς της

μεγάλης γαλλικής επανάστασης. Ήταν η ψυχή της Επιτροπής της Κοινής Σωτηρίας. Πέθανε πάνω στο ικρίωμα.

Robinet. - Γάλλος υλιστής.

Ρούγε. - Γερμανός, χεγκελιανός της αριστεράς, εκπρόσωπος της ριζοσπαστικής γερμανικής μπουρζουαζίας. Έβγαλε πολλές εφημερίδες και στα 1843 μαζί με το Μαρξ στο Παρίσι τα "Γερμανογαλλικά Χρονικά". Στην επανάσταση του 1848 ήταν μέλος της βουλής της Φραγκφούρτης, όπου ανήκε στην άκρα αριστερά. Στην περίοδο της αντίδρασης προσπάθησε να οργανώσει στο Λονδίνο μαζί με το Ματζίνι διεθνή ένωση των ριζοσπαστών δημοκρατικών για την καταπολέμηση της αντίδρασης. Όταν γύρισε στη Γερμανία έγινε υποστηρικτής του Μπίσμαρκ.

Rousseau (1712 - 1778). - Γάλλος φιλόσοφος. Ένας από τους ιδεολογικούς εκπροσώπους της γερμανικής μπουρζουαζίας και της μεγάλης γαλλικής επανάστασης.

*

Σίλλερ Schiller (1759 - 1805). - Γερμανός μεγάλος συγγραφέας, ποιητής και ιστορικός. Ιδεαλιστής των άκρων.

Σετσένωφ. - Ρώσος, διάσημος φυσιολόγος υλιστής.

Σπινόζα (Spinoza Baruch, 1632 - 1677). - Εβραίος από την Ολλανδία, μια απ' τις μεγαλύτερες φιλοσοφικές διάνοιες του κόσμου. Το σύστημά του και οι θεωρίες του, με όλο το πανθειστικό και θεολογικό περιβάλλοντά τους είναι υλιστικό.

Στάμμελερ (Stammlier). - Γερμανός αστός κοινωνιολόγος ιδεαλιστής.

Στάρκε (Starke). - Καθηγητής της φιλοσοφίας στη Στοκχόλμη. Συγγραφέας έργου για τη φιλοσοφία του Φόιερμπαχ.

Στέινεν. - Γερμανός καθηγητής ανθρωπολόγος.

Στρίνερ (Strirner, ψευδώνυμο του Γκασπαρ Smith). - χεγκελιανός της ριζοσπαστικής κατεύθυνσης και ιδρυτής του αναρχισμού.

Στράους (Straus David, 1808 - 1874). - Γερμανός, χεγκελιανός της

αριστεράς. Συγγραφέας μελετών για την καταγωγή του χριστιανισμού, ανατρέπει τις χριστιανικές θεβαιώσεις και αποδείχνει, ότι η ευαγγελική ιστορία δεν είναι παρά ένα παραμύθι.

*

Τιμολέων (4ος αιώνας π.χ.). - Κορίνθιος στρατηγός, ελευθερωτής των Συρακουσών. Τόσο αγαπούσε τους νόμους και την ελευθερία, ώστε άφησε δυο φίλους του να σκοτώσουν τον αδελφό του, που ήθελε να εγκαθιδρύση τυραννία.

Τολστόϊ Λέων (1828 - 1889). - Ουτοπιστής, εκπρόσωπος ενός μικροαστικού χριστιανικού σοσιαλισμού.

Τσερνισέφσκυ (1828 - 1889). - Διάσημος ρώσος επαναστάτης οικονομολόγος, σοφός, δημοσιολόγος, φιλόσοφος-υλιστής και σοσιαλιστής ουτοπιστής. Θεωρητικός των επαναστατικών ναρόντικων. Θεωρούσε την αγροτική κοινότητα πυρήνα της μέλλουσας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Στις 12 του Ιουνίου 1862 κλείστηκε στο φρούριο Πέτρου και Παύλου και ύστερα στάλθηκε στη Σιβηρία, απ' όπου γύρισε στα 1883. Ακόμα απ' τα 1850 είχε κηρυχτή οπαδός του Φόϊερμαχ και κατά την έκφραση του Λένιν "μόρεσε ως τα 1889 να σταθή στο επίπεδο του ξεκάθਾਰου φιλοσοφικού υλισμού, απορρίπτοντας τις ανοησίες των νεοκαντιανών, των θετικιστών, των μαχιστών κ.λπ.". Αλλά ο Τσερνισέφσκυ δεν κατώρθωσε, ή πιο σωστά δεν μπορούσε εξαιτίας του καθυστερημένου της ρωσικής ζωής, να ανυψωθή ως το διαλεχτικό υλισμό των Μαρξ-Έγκελς. Ο Μαρξ που διάβασε τα έργα του, τα εκτίμησε πολύ και στον πρόλογο του δεύτερου τόμου του "Κεφαλαίου" τον ονομάζει "μεγάλο ρώσσο σοφό και κριτικό".

Thierry Augustin (1795 - 1856). - Γάλλος ιστορικός, ιδιαίτερος γραμματέας και μαθητής του Saint Simon απ' τα 1814 - 1817.

Thiers (1797 - 1877). - Γάλλος ιστορικός και πολιτικός. Πρωθυπουργός της κυβέρνησης των Βερσαλλιών και σφαγέας των Γάλλων

εργατών κατά την πτώση της Κομμούνας του Παρισιού στα 1871.

*

Φόϊερμπαχ (Feuerbach, 1804 - 1872). - Μαθητής του Χέγκελ, γερμανός φιλόσοφος-υλιστής, που με τα έργα του ("Η ουσία του χριστιανισμού", "Θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας"), επέδρασε πολύ πάνω στο Μαρξ και στον Έγκελς και τους βοήθησε πολύ να περάσουν στον υλισμό.

Φίχτε (ichte 1762 - 1814). - Γερμανός φιλόσοφος, υποκειμενικός ιδεαλιστής, μαθητής του Kant και διδάσκαλος του Schelling.

Φοχτ Κάρολος (Vogt, 1817 - 1898). - Γερμανός φυσικός και ανθρωπολόγος υλιστής.

Fourier Charles (772 - 1837). - Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, σοσιαλιστής-ουτοπιστής.

Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο III. - Γεννήθηκε στα 1770, βασιλέας της Πρωσίας από τα 1797 - 1840.

Φρειδερίκος Γουλιέλμος ο IV. - Βασιλέας της Πρωσίας στα 1840, πέθανε τρελλός στα 1861. Και οι δυο αντιδραστικώτατοι χτύπησαν κάθε δημοκρατική κίνηση της μπουρζουαζίας, και το εργατικό κίνημα, εκπρόσωποι των γαιοκτημόνων.

Φρεΐλιγκρατ. - Αριστερός χεγκελιανός, εξελέχτηκε σε σοσιαλιστή-υλιστή. Συνεργάτης του Μαρξ.

*

Χάνσεμαν. - Χεγκελιανός της αριστερής κατεύθυνσης.

Χέγκελ (Hegel, 1770 - 1831). - Μεγάλος γερμανός φιλόσοφος-ιδεαλιστής-διαλεκτικός (αντικειμενικός ιδεαλισμός). Τέλειωσε το πανεπιστήμιο στην Τουμπίργκεν. Ήταν ιδιωτικός δάσκαλος στη Βέρνη (1793 - 1796) και στη Φραγκφούρτη (1797 - 1800). Στα 1800 υφηγητής στην Ιένα. Στα 1818 καθηγητής της φιλοσοφίας στο Βερολίνο. Ερεύνησε τους νόμους της διαλεκτικής κίνησης και έδωσε θαυμάσια δείγματα

εφαρμογής της διαλεκτικής μεθόδου. Ο Χέγκελ είχε μεγάλη επίδραση πάνω στο Μαρξ και τον Έγκελς. Η διαλεκτική στηριγμένη πάνω σε υλιστικές βάσεις έγινε χάρη στο Μαρξ και Έγκελς το θεωρητικό όπλο του διεθνούς προλεταριάτου ενάντια στον καπιταλισμό.

Χάινε (Heine Henri, 1799 - 1856). - Γερμανός λυρικός ποιητής επαναστάτης.

Helvetius (1715 - 1771). - Γάλλος δημοσιολόγος και φιλόσοφος υλιστής.

Henning. - Χεγκελιανός της δεξιάς. Μαζί με τον Χέγκελ ίδρυσε στα 1827 τα "Χρονικά της Επιστημονικής Κριτικής" για την υπεράσπιση των δεξιών τάσεων της χεγκελιανής φιλοσοφίας.

Χόμπες (Hobbes, 1588 - 1679). - Άγγλος φιλόσοφος υλιστής.

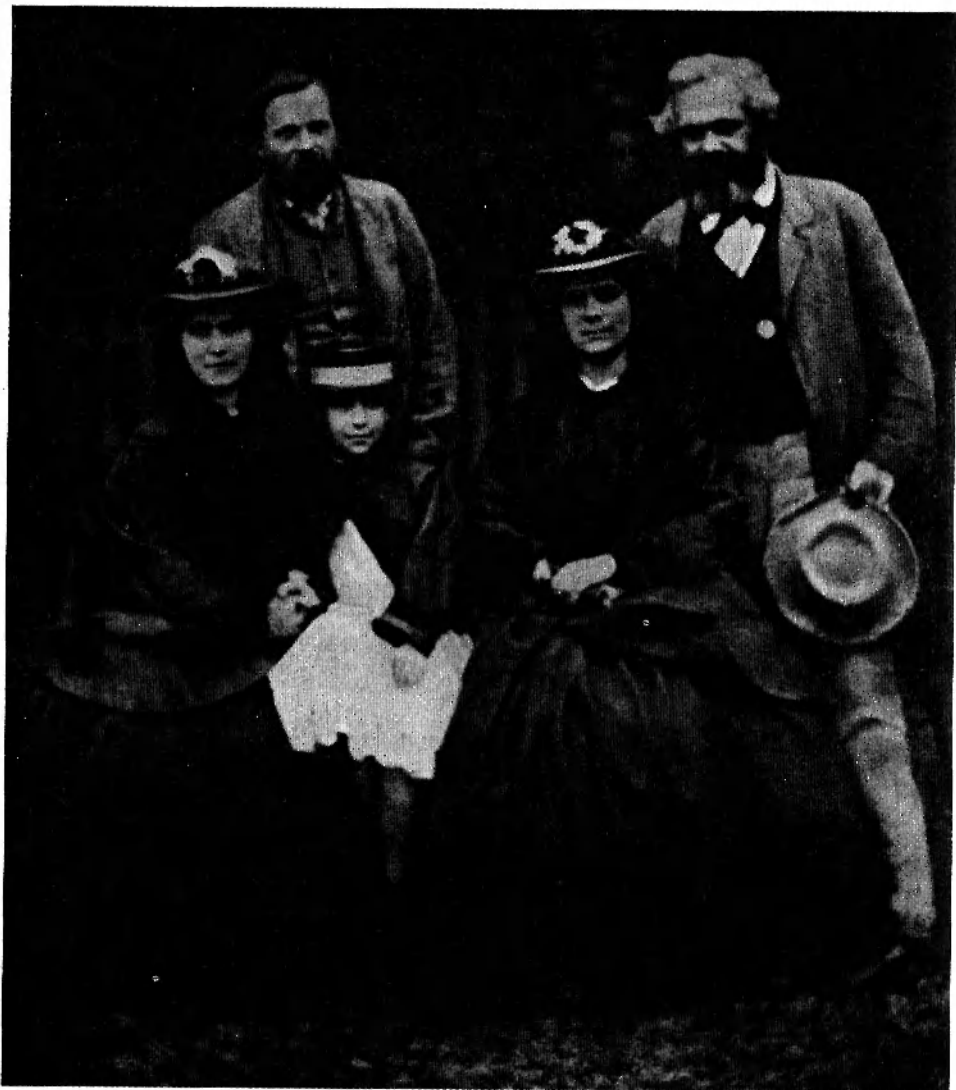
Χόλμπαχ (Holbach, 1723 - 1789). - Γάλλος φιλόσοφος υλιστής.

Hume David (1711 - 1776). - Άγγλος ιστορικός και φιλόσοφος σκεπτικιστής-αγρωστικιστής.

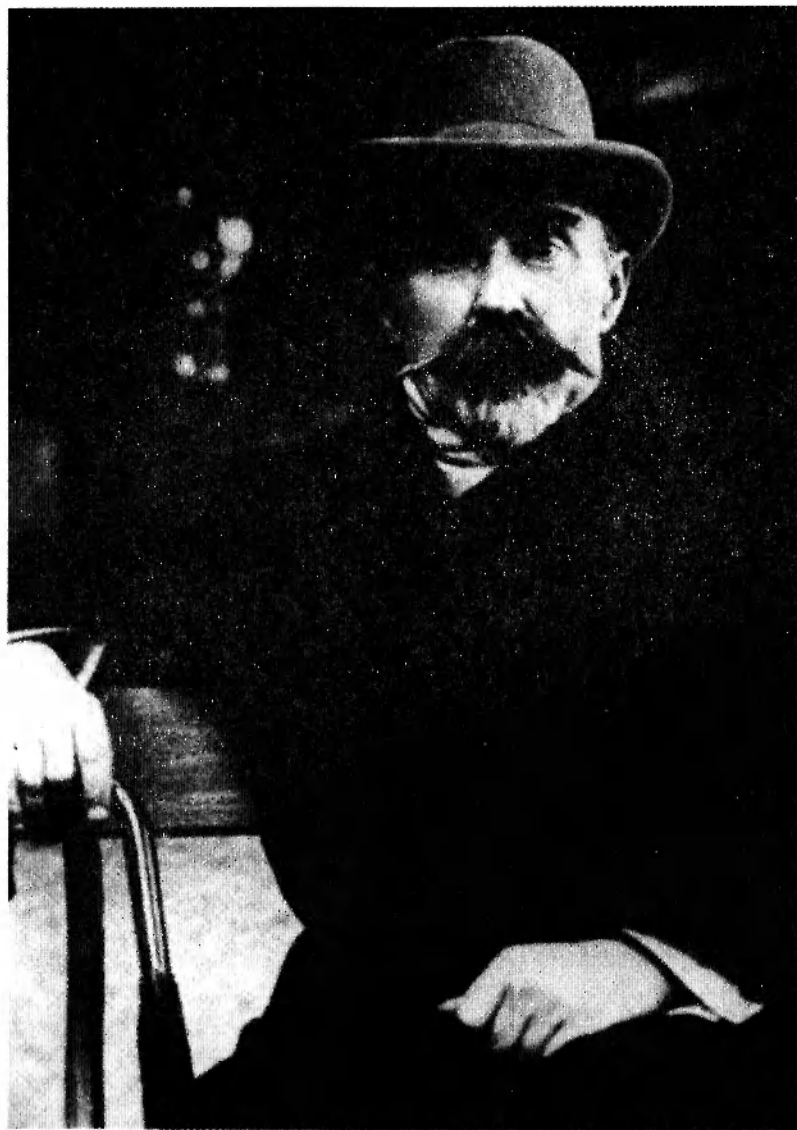
Huxley (1825 - 1895). - Άγγλος φυσικός αγρωστικιστής.

Η εφημερίδα του Ρωσικού τμήματος της πρώτης Διεθνούς. Κυκλοφόρησε στη Γενεύη το 1868.

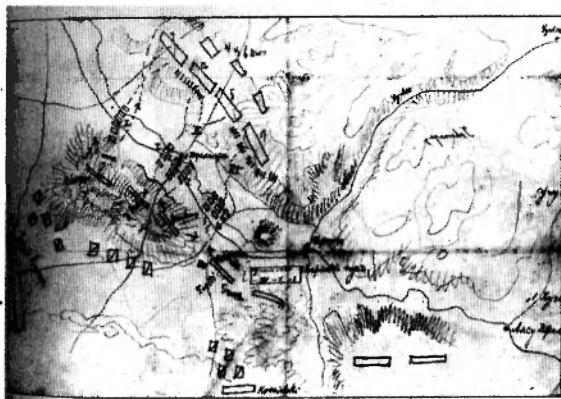
Ο Κ. Μαρξ, ο Φρ. Ένγκελς και οι τρεις κόρες του Μαρξ.

Д. П. Феданов

Το «Café de la Régence» στο Παρίσι: Εδώ συναντιόνταν ο Κ. Μαρξ και ο Φρ. Ένγκελς το 1844 όπου σύμφωνα με τη μαρτυρία του τελευταίου ο Μαρξ του μίλησε για πρώτη φορά για τον οικονομικό ντετερμινισμό και την υλιστική αντίληψη της Ιστορίας.

Σχεδιάγραμμα του Φρ. Ένγκελς για την μάχη Cernaia κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Για την ενασχόλησή του με τα στρατιωτικά ζητήματα ο Ένγκελς έφερε και το προσωνύμιο «ο Στρατηγός».

Γραφείο εύρεσης εργασίας το 1880 στη Γερμανία.

Γερμανία 1η Μάη του 1889. Διαδήλωση εργατικών σωματείων για προκοπή και εργασία.

1η Μαΐου του 1890 στη Δρέσδη, συγκέντρωση εργατών.

Γιώργος Πετρόπουλος γεννήθηκε στο συνοικισμό Πετρέικα της κοινότητας Αγίας Τριάδας του Νομού Ηλείας, στις 20-8-1964. Μεγάλωσε στην Πάτρα όπου τελείωσε το Λύκειο.

Σπούδασε ιστορία και αρχαιολογία στα πανεπιστήμια Βελιγραδίου και Αθηνών. Από το 1991 εργάζεται ως συντάκτης της εφημερίδας “ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ”. Είναι μέλος της ΕΣΗΕΑ.

Στο “ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ”, πέραν της δημοσιογραφικής του δουλειάς, συγγράφει ή επιμελείται και τις ιστορικές σελίδες.

Ήταν ο κύριος συγγραφέας του μεγάλου αφιερώματος του “Ρ” για τα πενήντα χρόνια από την ίδρυση του Δημοκρατικού Στρατού. Το αφιέρωμα αυτό δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα, σε 91 συνέχειες, από τον Οκτώβρη του 1996 ως τον Φλεβάρη του 1997 και στη συνέχεια, κυκλοφόρησε σε βιβλίο από τη “Σύγχρονη Εποχή” με τον τίτλο “Η τρίχρονη εποποιία του ΔΣΕ”.

Άλλα αφιερώματα των οποίων υπήρξε ο συγγραφέας και δημοσιεύτηκαν κατά καιρούς στο “ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ” είχαν ως θέμα τους το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, το Κυπριακό, τα Ιουλιανά του 1965, τη Μεταπολίτευση κ.λπ.

Έχει συνεργαστεί με εκδοτικούς οίκους για την επιμέλεια βιβλίων με ιστορικοπολιτικό περιεχόμενο τα οποία εκδόθηκαν ή πρόκειται να εκδοθούν.

“Λουδοβίκος Φούερμπαχ” εγκαινιάζει τη νέα σειρά των εκδόσεων μας που έχει τον τίτλο “Φιλοσοφία και Ιστορία” και θα περιλαμβάνει βιβλία με θέματα φιλοσοφίας, ιστορίας της φιλοσοφίας και φιλοσοφίας της ιστορίας. Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο ότι αυτό το βιβλίο είναι το πρώτο της εν λόγω σειράς. Θέλαμε να κάνουμε την αρχή μ’ ένα έργο που δεν θα μπορούσε να το επηρεάσει ο χρόνος και που το ίδιο με τη σειρά του θα επηρέαζε ποικιλοτρόπως τους σκεπτόμενους ανθρώπους του τόπου μας αλλά και τους απλούς αναγνώστες που έχουν αυξημένες απαιτήσεις από ένα βιβλίο, που δεν αναζητούν μέσα από αυτό, απλά και μόνο, να περάσουν την ώρα τους. Άλλωστε το “ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ” δεν διαθέτει τέτοια βιβλία και δεν νιώθει καθόλου την έλλειψη τους από τους καταλόγους του. Ο “Λουδοβίκος Φούερμπαχ”, λοιπόν, στη συγκεκριμένη έκδοση, είχε όλα όσα ζητούσαμε.

Καταρχήν, ένα μεγάλο συγγραφέα, το συνδημιουργό του μαρξισμού, το στενό συνεργάτη και φίλο του Κάρολου Μαρξ, τον Φρίντριχ Ένγκελς. Κατά δεύτερο λόγο ένα μεγάλο επιμελητή, το σπουδαίο Ρώσο φιλόσοφο, τον σκαπανέα του μαρξισμού στη Ρωσία Γκ. Πλεχάνωφ. Τέλος ο μεταφραστής του έργου στα ελληνικά είναι ο Νίκος Ζαχαριάδης, ο σπουδαιότερος πολιτικός ηγέτης που είχε ποτέ το κομμουνιστικό κίνημα και η αριστερά στην Ελλάδα.

Την αξία αυτή του “Λουδοβίκου Φούερμπαχ” ο αναγνώστης θα την καταλάβει διαβάζοντας τις σελίδες αυτού του βιβλίου. Οι εκδόσεις “ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ”, όμως θεωρούν υποχρέωση τους να δεσμευτούν μπροστά στο αναγνωστικό τους κοινό, ότι η συνέχεια της σειράς “Φιλοσοφία και Ιστορία” θα είναι αντάξια και, γιατί όχι, ακόμη καλύτερη της αρχής. Η μέχρι τώρα θητεία μας στο ιστορικοπολιτικό βιβλίο είναι η καλύτερη επιβεβαίωση ότι τηρούμε τις υποσχέσεις μας και ανταποκρινόμαστε στις δεσμεύσεις μας.

Αγγελος Σιδεράτος

Οσο πιο θαρραλέα και αποφασιστικά προχωρεί η επιστημη, τόσο περισσότερο συμφωνεί με τα συμφέροντα και τις τάσεις των εργατών. Αφού βρήκε στην ιστορία της εξέλιξης της εργασίας το κλειδί για την αντίληψη όλης της ιστορίας της κοινωνίας, η νέα κατεύθυνση από την πρώτη στιγμή απευθύνθηκε στην εργατική τάξη και βρήκε από μέρους της μια συμπάθεια που δεν την περίμενε και δεν τη ζήτησε από μέρος της επίσημης επιστήμης”.

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

70 σύγχρονη φιλοσοφία, όχι μόνο σ’ εμάς αλλά και στη Δύση στέκεται πάνω από τη σημαία της αντίδρασης. Γι’ αυτό από τη μελέτη της φιλοσοφίας αυτής μοιραία εισχωρούσε στα επαναστατικά μυαλά αντιδραστικό περιεχόμενο. Κι άρχιζε έτσι ένα τρομερό ανακάτωμα, που κάποτε έπαιρνε το χτυπητό τίτλο της κριτικής του Μαρξ και κάποτε από περισσότερη μετριοφροσύνη τον τίτλο της σύνδεσης του μαρξισμού με τις φιλοσοφικές αντιλήψεις του ενός ή του άλλου ιδεολόγου της μπουρζουαζίας. Χωρίς αμφιβολία ο μαρξισμός μπορεί να συνδεθεί με ό,τι θέλεις. Και με τον πνευματισμό ακόμα. Το ζήτημα είναι άλλο. Πως μπορεί να γίνει αυτή η σύνδεση; Σ’ αυτή την ερώτηση κάθε άνθρωπος, που έχει μια σχετική φρόνηση, δεν μπορεί ν’ απαντήσει χωρίς να μας υποδείξει τον εκλεκτισμό ως μόνο τρόπο γι’ αυτή τη σύνδεση. Με τη βοήθεια του εκλεκτισμού μπορεί να συνδεθεί το κάθε τι με ό,τι σου κατέβει στο κεφάλι. Αλλά ο εκλεκτισμός δεν έφερε ποτέ τίποτα καλό, ούτε στη θεωρία, ούτε στην πράξη”.

ΓΚΕΟΡΓΚΙ ΠΛΕΧΑΝΩΦ

Το δικό μας “θανάσιμο” λάθος ήταν ότι τη διαλεκτική θέλαμε να την αποτεφρώσουμε, να τη στριμώξουμε μέσα σε καλούπια, νόμους, περιθώρια. Αυτό για τη διαλεκτική αποτελεί σκότωμα, στραγγαλισμό. Και για τέτοιο φέροισμο η διαλεκτική, δηλ. η ζωή, εκδικιέται γιατί μας αφήνει πίσω της έκθετους, πελαγωμένους, έξω από την πραγματικότητα. Ο τέτοιος χειρισμός της διαλεκτικής φέρνει το νέκρωμα της θεωρίας, οπότε και προβάλλει παντοδύναμη η θέση, η διαπίστωση του Λένιν: χωρίς επαναστατική θεωρία δεν υπάρχει επαναστατική πράξη”.

ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ

προσκήνιο
ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΔΕΡΑΤΟΣ

ISBN 960-7057-85-6